

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

81

21. ÉVF.

1989. DECEMBER

HUNG. KÖZL.	21: ÉVF.	4(81). SZ	539 – 726	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1989 DECEMBER
----------------	----------	-----------	-----------	---------------------	------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

21. ÉVF.

1989. DECEMBER

4.

HUNG. KÖZL.	21. ÉVF.	4(81). SZ	539–726	NOVI SAD ÚJVIDÉK	1989 DECEMBER
----------------	----------	-----------	---------	---------------------	------------------

HUNGAROLÓGIAI KÖZLEMÉNYEK
HUNGAROLOŠKA SAOPŠTENJA/PAPERS
OF HUNGARIAN STUDIES/
HUNGAROLOGISCHE MITTEILUNGEN

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete Tmasz folyóirata

Kiadja a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai
Kutatások Intézete a Tartományi Tudományügyi
Önigazgatási Érdekközösség,
valamint a JSZSZK Köztársasági
és Tartományi Tudományügyi Önigazgatási
Érdekközösségek szövetségének támogatásával

Szerkeszti a szerkesztőbizottság:
Jung Károly főszerkesztő, Bori Imre, Káich Katalin,
Papp György, Pató Imre

E szám szerkesztési munkálatait Jung Károly végezte

ETO – besorolás:
Csáky S. Piroska

Felelős szerkesztő: Pató Imre
Kiadótanács: Štefan Barbarič (Ljubljana),
Bori Imre, (Újvidék), Lazar Čurčić (Újvidék),
Mirjana Fulanović-Šošić (Szarajevó),
Paszkal Gilevszki (Szkopje), Božidar Kovaček (Újvidék),
Ivan Meden (Zágráb), Pató Imre (Újvidék),
Szeli István (Újvidék), Ivanka Udovički (Belgrád)

Szerkesztőség: Hungarológiai Közlemények,
21000 Novi Sad, Stevan Musić u. sz. n.
Megjelenik évente négyszer
Készült az újvidéki SITOŠTAMPA Nyomdában, 1990-ben

TARTALOM

A HAGYOMÁNY TOVÁBBÉLÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI

IV. Jugoszláv–magyar folklór konferencia

Dávid András: A délszláv rigómezei epikus énekhagyomány magyar vonatkozásairól	539
Kiss Mária: Diffúzió és autochton fejlődés a karácsonyi tuskó példáján	549
Dévavári B. Valéria: A vajdasági gabonátárolók sajátossága	551
Bordás Attila: A feketicsi széldaralók	571
Verebélyi Kincső: Quack-járás. Egy elfelejtett pünkösdi szokás elemzése	583
Tripolszky Géza: A Hanyattlöki és a többiek. A zentai kocsmákról	591
Voigt Vilmos: Horvát (?) boszorkányok a Dunántúlon 1742 körül	599
Penavin Olga: Mesegyűjtési tapasztalataim	613
Paládi-Kovács Attila: Településtörténet és folklór. Udvarszállás falu példája	619
Csorba Béla: Illés-napi hagyományok Temerinben	629
Katona Imre: A hagyományos drávaszögi folklór tegnap és ma	639
Kovács Endre: Az ötvenévesek jubileumának megünneplése Doroszlón	653
Láncz Irén: Csantavéri hiedelemmondák	661
Tátrai Zsuzsanna: Adalékok a májusi-pünkösdi ünnepkör vizsgálatához, különös tekintettel a jugoszláviai magyar hagyományokra	675
Bosnyák István: A jugoszláviai magyar népköltészet továbbélésének „parttalan” formáiról	683
Bagi Ferenc: A mondókaválfajokról – hangstatisztikai adatok tükrében	691
Jung Károly: Borislav Jankulov elfelejtett délszláv hősdalfordításai. A Magyar–délszláv kapcsolattörténeti archeológia ismeretlen fejezete	715
Szerkesztői jegyzetek	725

SADRŽAJ

MOGUĆNOSTI KONTINUITETA NARODNE TRADICIJE IV Jugoslovensko-madžarska folklorna konferencija

Andraš David: Mađarske relacije u južnoslovenskim epskim pesmama vezanim za kosovsku bitku	539
Marija Kiš: Difuzija i autohtoni razvoj na primeru badnjaka	549
Valerija Devavari B.: Osobnosti gradjevina za skladištenje žitarica u Vojvodini	551
Atila Bordaš: Vetrenjače-krupare u Feketiću	571
Kinčo Verebelji: Povorka „Kvakova“. Analiza jednog zaboravljenog običaja	583
Geza Tripolski: Tradicija o senčanskim krčmama	591
Vilmoš Fojt: Hrvatske (?) veštice u Transdanubiji oko 1742	599
Olga Penavin: Moja iskustva u prikupljanju narodnih bajki	613
Atila Paladi-Kovač: Istorija naseljavanja i folklor na primeru sela Dobričevo	619
Bela Čorba: Tradicija dana Svetog Ilije u Temerinu	629
Imre Katona: Tradicijski folklor u jugoslovenskoj Baranji juče i danas	639
Endre Kovač: Praznik jubileja pedesetogodišnjaka u Doroslovu	653
Iren Lanc: Mitološka predanja iz Čantavira	661
Žužana Tatrai: Frilozi mađarskom prazničkom krugu i praznicima oko Duhova sa posebnim osvrtom na tradiciju jugoslovenskih Mađjara	675
Ištvan Bošnjak: O kontinuitetu formi „bez obala“ u narodnoj poeziji jugoslovenskih Mađjara	683
Ferenc Bagi: O brojalicama iz aspekta fonetske statistike	691
Karolj Jung: Zaboravljeni prevodi Borislava Jankulova iz južnoslovenske epске poezije. Nepoznato poglavlje iz južnoslovensko-mađarske arheologije na planu folkloru	715
Beleška urednika	725

INHALT

WEITERLEBENSMÖGLICHKEITEN DER ÜBERLIEFERUNG

IV. Jugoslawisch-ungarische Folklorckonferenz

András Dávid: Über die ungarischen Beziehungen der kosovoer südslawischen epischen Gesängüberlieferung	539
Mária Kiss: Diffusion und autochtone Entwicklung am Beispiel des Weihnachtsklotzes	549
Valéria B. Dévavári: Charakteristiken der Vojwodinaer Getreidespeicher	551
Attila Bordás: Feketičér Windmühlen	571
Kincső Verebélyi: Quack-Gang. Die Analyse einer vergessenen Pfingstensitte	583
Géza Tripolszky: Über Sentaer Kneipen	591
Vilmos Voigt: Kroatische (?) Hexen im Überdonauraum um 1742.	599
Olga Penavin: Meine märchensammlerischen Erfahrungen	613
Attila Paládi-Kovács: Ortgeschichte und Folklore. Am Beispiel des Dorfes Udvarszállás (Dobričevo)	619
Béla Csorba: Überlieferungen über den Eliastag in Temerin	629
Imre Katona: Überlieferungsfolklore in Baranja (Jugoslawien) gestern und heute	639
Endre Kovács: Jubiläumsfeiern der Fünfzigjähriger in Doroslovo	653
Irén Lánicz: Glaubenssagen aus Čantavir	661
Zsuzsanna Tátrai: Beiträge zur Untersuchung des Mai – Pfingstenfeierns, besonders im Bezug auf ungarische Überlieferungen in Jugoslawien	675
István Bosnyák: Über „uferlose“ Weiterlebensformen der ungarischen Volks poesie in Jugoslawien	683
Ferenc Bagi: Über Sprucharten – im Spiegel der lautstatistischen Angaben	691
Károly Jung: Die vergessenen übersetzungen der südslawischen Heldenlieder von Borislav Jankulov. Ein unbekanntes Kapitel der ungarisch-südslawischen beziehungsgeschichtlichen Archäologie	715
Notiz des Redaktors	725

CONTENTS

THE POSSIBILITIES OF SURVIVAL OF THE TRADITION

IV. Yugoslav – Hungarian folklore-conference

András Dávid: Hungarian relations of the southern-slav epic songs about the battle on Kosovo plain	539
Mária Kiss: Diffusion and autochthon progress on the example of the yule log	549
Valéria Dévavári B.: The characteristics of the pits for storing grain in Vojvodina	551
Attila Bordás: Farm-mills of Feketič	571
Kincsó Verebélyi: Quack-rite. The analysis of a forgotten Whitsun custom	583
Géza Tripolszky: About the taverns of Senta	591
Vilmos Voigt: Croatian (?) witches in Transdanubia about 1742.	599
Olga Penavin: My experiences in collecting tales	613
Attila Paládi-Kovács: The history of settlements and folklore. The example of village Udvarszállás (Doñričevo)	619
Béla Csorba: Elias-day customs in Temerin	629
Imre Katona: The traditional folklore of Baranja in Yugoslavia yesterday and today	639
Endre Kovács: The celebration of the jubilee of the fifty-year-old men in Doroslovo	653
Irén Lánicz: The belief-legends in Čantavir	661
Zsuzsanna Tátrai: Datas for the examination of the May- and Whitsun feasts, in special consideration of the traditions of hungarians in Yugoslavia	675
István Bosnyák: About the survival of the „shorelles” forms in folk-poetry of the hungarians in Yugoslavia	683
Ferenc Bagi: About the ditty-varieties – in the reflection of the phonetic-statistical figures	691
Károly Jung: Borislav Jankulov's forgotten translations of the southern-slav heroic poetry. The unknown chapter of the archaeology of Hungarian–Southern-Slav folklore	715
The editor notes	725

**A HAGYOMÁNY
TOVÁBBÉLÉSÉNEK LEHETŐSÉGEI**

**IV. Jugoszláv–magyar folklór konferencia
Újvidék, 1989. november 10–11**

A DÉLSZLÁV RIGÓMEZEI EPIKUS ÉNEKHAGYOMÁNY MAGYAR VONATKOZÁSAIRÓL

Dávid András
Nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

1. Amikor hatszáz esztendővel ezelőtt, 1389. június 28-án, a Rigómezőn, valahol napszálltakor elül a harcosok és fegyvereik csatazaja meg a lovak patkói nyomán támadt, sötéten kavargó, óriási porfelleg; amikor a szerb Lazar kenéz és a török Murad szultán katonái vagy vérbe fagyva, iszonyú, tátongó sebekkel fekszenek a sík csatamezőn, vagy életességük utolsó, immár reménytelenül elfogyó erejével, s mindinkább halkuló hanggal, tik-kadtan kérnek egy kortynyi vizet: akkor jelenik meg a gyászos harcmezőn a mítosz látnokiságával megalkotott, egy egész nép csüggedt hitével megálmodott Kosovói Lányka. A Leány, a költészetbeli, a vérbefagyott hősöket forgatja, sebeiket mossa kristályos vízzel, és egy-egy korty borral igyekszik hűsíteni gyötrő fájdalmaikat, miközben saját jegyesét és annak két fogadott testvérét keresi erősen tűnő reménnyel. Amikor azonban az iszonyúan megcsonkított Orlović Pavle így szól hozzá:

"Kedves húgom, Kosovói Lányka!
Látod-e ott a sok harci kopját?
Sűrű sorban, nagy magosan állnak!
Ott omlott ki a vitézek vére,
ott omlott ki, lovak kengyeléig,
kengyeléig és kengyelvasáig,
vitézeknek szép selyem övéig,
oda vesztek, oda mind a hárman!
Menj el innét fényes udvarodba,
mert véres lesz a te inged ujja!"
E szavakat, hogy hallá a Lányka,
orcájáról könnyei omoltak,
s amint ment a fényes palotába,
így jajongott, ekképpen kiáltott:

"Jaj, életem, boldogtalan élet!
Ha én, szegény, zöld fenyőhöz nyúlnék,
bizony az is elszáradna menten!"¹

a Leány a rázúduló, ólomsúlyú bánattól fölzokog. S ez a tömör, alvadt vér színű, szívszaggató sikoly a népi énekmondó remeklése, amely azonban mindennél szemléletesebben és mindennél maradéktalanabban jellemzi /Radnóti találó megfogalmazása nyomán/ "a háborúba ájult Szerbiát".

A költői freskótöredék nyomár: lapozzunk azonban vissza a tények könyvébe!

2. Dusán István cár halála /1355/ után a jelentős területű és erősnek látszó szerb állam /az egykorú Magyarországot is oly huzamosan jellemző/ hűbéri széthúzás színterévé lesz. Dusán cár fiától, a "gyenge kezű" Uroštól a főurak elfordulnak. Elsőnek ezt féltestvére, Simeon teszi, aki független görög államként lekanyarítja a maga számára Epiroszt és Tesszáliát, a mai Albánia területén albán és szerb főurak osztoznak, Zetát /lényegében a mai Crna Gorát/ a Balsa család keríti kézre. A Mrnjavčević fivérek, Vukašin és Uglješa, Macedónia uraivá lesznek, az ún. Ó-Szerbia java részét /s ebben Kosovo területét egészen Szkopjeig/ Vuk Branković uralja; a Morava folyók menti, északi területek, Kruševac székhellyel, meg Lazar Hrebeljanovć fejedelem fennhatósága alatt vannak. E valójában nem nagy területnek aligha lehetett volna több kiskirálya!

A török hódító ambíciók Drinápoly elfoglalása /1363/ és az Oszmán Birodalom új székhellyé avatása után mind vérmesebb reményekkel fűződnek a Balkán-félsziget, teljes elfoglalására, hiszen az előttük föltárlkozó, az érdekelletétektől fűtött szerb hűbérurak egységes ellenállásától nemigen kellett tartani. A török részről fenyegető veszély láttán egy törökellenes koalíció azonban /amelyhez a bolgár cár, a havasalföldi vajda, a bosnyák bán, több szerb hűbérúr és Magyarország is hozzátartozott/ a Marica felső folyásánál, Csernomennél 1371-ben megütközik az oszmán hódítókkal, ám a csata a koalíció súlyos vereségével zárul. /E csatában elesik a két Mrnjavčević testvér: Uglješa despota és Vukašin király. Ez utóbbi a délszláv epikus énekköltésből ismert Marko királyfi édesapja. A csatavesztést követően a bizánci császár, számos szerb főúr és maga Marko király is a szultán vazallusává lesz; a szultán pedig így teremti meg birodalma peremén a neki alárendelt vazallusi államcskák valóságos gyűrűjét./

Ezek után úgy látszott, hogy a szultán seregének immár semmilyen erő sem tud gátat vetni. Mégis, jöllehet csaknem hihetetlennek tűnik, hogy 1386-ban /csupán három esztendővel a nagy rigómezei csatavesztés előtt/ a Toplica folyó közelében Lazar kenéz és Tvrtko bosnyák király katonái fényes győzelmet aratnak a török csapatok fölött. Majd Tvrtko is győztesen kerekedik fölül az oszmán seregen 1388-ban Bilećánál.

I. Murad szultán /1359-1389/ megbosszlandó e vereségeket, jól megszervezett ázsiai és európai csapatokkal s mindkét fiával /Jakubbal és Bajaziddal/ indul a szerb területek ellen, s a döntő ütközetre 1389. jún. 28-án, Szt. Vid napján kerül sor a Priština közelében levő Rigómezőn.

Az ütközet előtt Lazar kenézhez csatlakoznak a jelentősebbek közül: veje Vuk Branković és a bosnyák Tvrtko király, akinek a csapatait Vlatko Vuković vajda vezeti. /Van olyan adat is, mely szerint a bosnyák haderő kötelékében egy horvát osztag is szerepelt, amelyet Palizsnai, a horvát bán irányított./ És Lazar mellett találjuk még unokaöccseit; Stefan és Lazar Musícot.

Az összeütközés a szerb haderő sikerével indul, tekintettel arra is, hogy a kenéz táborának egyik főura, Miloš /a néphagyományban: Obilić/ a törökökhöz való átpártolást színélve, vakmerőn és bátor elszántsággal a császári sátorba ront, és megöli a szultánt. A tervezett pánikkeltés azonban nem sikerül, ti. Bajazid eltűntolja apja meggyilkolását, kezébe veszi a hadsereg irányítását, hatamas ellentámadásba lendül, s a török haderő javára dönti el a csatát; a foglyul ejtett Lazar kenézt más szerb főurakkal együtt pedig nyomban lefejezteti. Vuk Branković, hogy megmentse maradék seregét a teljes pusztulástól, elvonul és még néhány esztendeig folyamatos ellenállást fejt ki a török hódítókkal szemben. Az özvegyen maradt Milica fejedelem-asszony kiskorú fiával, Stefan Lazarevićyal rövidesen /akár Vuk Branković is/ a szultán adófizetője lesz, sőt a török haderőt pótsereggel kell támogatnia. A török hódító mindinkább megerősíti pozícióit, s tekintetét mind gyakrabban irányítja északra, vagyis Magyarországra, hogy ezen át Európa nyugati országaiban vethesse meg a lábát.

3. A tények könyvében ezt olvashatjuk tehát. S az e tények nyomán bekövetkezett iszonyú való és az ilyen megalázó valón történő fölülkerekedés szándéka bontotta ki a lesújtó realitás és az emberhez méltó jövődőről szőtt vágyalom határmezsgyéjén azt az európai mércékkel mérten is kivételes szellemiségű és párját ritkító esztétikumú szerb és délszláv énekköltészetet, amely mindenekelőtt monumentális emlékművet állít a rigómezei vértanú-hősöknek. Egyúttal pedig megteremti, életre kelti a nép leglényéből kitéphetetlen hitet: az önmaga erejébe és elpusztíthatatlanságába vetett hitet, a minden poklokon való fölülkerekedés hitét, a semmilyen erővel és erőszakkal meg nem állítható, meg nem gátolható, meg nem másítható élet hatalmas és rendíthetetlen hitét.

A főntebb érintett ténymozzanatokkal párhuzamosan /de nem egyszer azokkal szöges ellentétben/ kialakul egy olyan délszláv epikus énekköltés, amely hatalmas méretarányokkal építi ki a "kosovói eposz" világát. Miután a szerb nép addigi történeti múltjában ez volt a legdöbbenetesebb katasztrófa, amely a megmaradás, a fennmaradás vagy a teljes elpusztulás kérdését, illetve mementóját is magában foglalta. Így minden előzetes és számos utána következő esemény arányai eltörpülnek mellette, költészeti képük meg ugyancsak beleépül, belesimul ebbe a rigómezei alapanyagba, még akkor is tehát, ha későbbi eseményekről van szó /amilyen a törökellenes 1444-i várnai csata volt, vagy éppenséggel a Hunyadi-vezette második rigómezei csata, amely 1448-ban játszódott le/. A rigómezei vonatkozású mítosz útra indításában, a meglevő és mindenkor felhasználható hagyományokon kívül, kétségtelen szerepe lehetett a szerb pravoszláv egyháznak, a szerb monostori

írástudóknak, akik jórészt Lazar kenéz szentté avatásával aranyló nimbuszt vontak tettei és lényé köré, s ezzei akarva-akaratlanul is ösztönözték a többi rigómezei hős és egyéb személy emlékének a megörökítését és ápolását. Ez az utólagos folyamat azonban az érintett írástudóktól már-már függetlenül alakul és gyűrűzik. Így kapcsolódnak be a mítoszteremtésbe a templomokon kívül /szinte szimbolikusan is/, a téres templomporták pázsitján egyházi ünnepek idején, meg a más alkalmakkor és a másutt éneklő-versmondó, látó és világtalan koldusok, meg olyan merőben más kategóriájú és szociális helyzetű emberek, akiket egyszerűen hatalmába kerített, megejtett az ének mindeneken fölülkerekedő varázsos szárnyalása.

S ezen énekek tükrében, amelyek a XV. és XVI. sz. folyamán alakulnak, Lazar immár cárrá magasul, és megdicsőül, mert isten mennyei birodalma mellett dönt az eföldi uralom helyett. A központi hős persze Miloš Obilić, akit a bátorság és önfeláldozás fény sugarai öveznek. Branković Vuk ezzel szemben az áruló /s a fönti tények nyomán ennek az elrajzolásnak az alapját láttuk is/, és az énekköltés egyértelműen őt okolja a csatavesztésért. Marko király /jóllehet török vazallusként esett el a keresztény testvérei ellen vívott 1395-i rovinei csatában/ a török elnyomó legádázabb ellenségévé transzformálódik, aki magát a szultánt is olykor a sarokba szorítja. Orlović Pavle, a Kosovói Lányka, valamint jegyese, Toplica Milan, a Jugovićok és számos más, az énekanyagban emlegetett szereplővel együtt, költött hősök. S a hagyomány szerint e hősök vére nyomán sarjadtak a Rigómezőn az oly csodálatos szépséggel pompázó, vérpiros bazsarózsák,

4. A szerb nép a lelkéből lelkedzte ezt a költészetet, amely teljes szépségében megőrződött és fennmaradt egészen Vuk Karadžić nagy gyűjtési akcióinak pillanatáig, s anyagában megőrizte a nép erkölcsének és etikájának, szabadságvágyának és emberségének meg átütő költői ihletének beszédes dokumentumait. A Kosovói Lányka pedig - hiszen valahogy vele kezdtük ezt a fejtegetést - nemcsak a rigómezei énekanyag hatalmas szimbóluma, hanem azóta is, annyiszor /legutóbb a népfelszabadító háború csatáiban/, a költészet keretein túl, "a háborúba ájult Szerbia" eleven valósága volt.

5. A kosovói csatával kapcsolatosan évszázadok folyamán kialakult délszláv epikus énekköltészet egyik sajátos alapvonása a többrétűség.³ A Rigómezőn 1389. júniusában történt csatavesztés egyúttal ugyanis a szerb nép középkori államiságának összeroppanását eredményezi, s az utána sorjázó századok szabadságvesztése és raboskodása ennek egyenes következménye. Miután ilyen meghatározó, sorsdöntő jelentőségű volt, a csata emlékképe a népi tudatban központi szerepet tölt be, s minden előtte és utána lejátszódó esemény valójában eltörpül mellette. Ez egyben azt is jelenti, hogy a népi énekmondók a jóval előbbi meg a jóval későbbi események emlékeleit is ennek a méreteiben és következményeiben is hatalmas és döntő csatának az emlékezetével ötvözték egybe. Ez lesz tehát a rigómezei énekanyag többsíkúságának az alapja. S ezen az alapon kerülnek be az egységes kosovói énekanyagba az ún. magyar vonatkozások is.

6. Nézzük most, milyen magyar vonatkozásokról van szó konkrétan is az említett és, az előbbi szempontok nyomán, egységesnek tekinthető rigómezei énekhagyományban.

Elsősorban két tragikus kimenetelű, törökellenes csatáról, illetve azok délszláv költészeti emlékéiről van szó. Mindkettőt Hunyadi János vezette. Az első 1444-ben játszódott le Várnánál, a második meg a fentebb említett Rigómezőn 1448-ban. Mindkét esetben az egykorú Magyarország erői ütköztek meg az oszmán birodalmi seregekkel, s a két csatáról kibontakozó délszláv epikus énekekben a fő protagonisták természetesen magyar személyek. Miután pedig mind a két esemény költészeti emlékezete beleépül az 1389-i szerb rigómezei csata népi mítoszába, így annak szilizált eseménysora és magyar szereplői is az egységes, vagy pontosabban: az egyetemes kosovói költői hagyomány cselekményeivé, illetve személyeivé váltak. Haladjunk azonban sorban.

7. Habsburg Albert magyar király halála /1439/ után a főrendűek dúló ellentétei közepette a német császári érdekekkel szemben álló Hunyadi-párt nyomására az országgyűlés a tizenhat esztendő s lengyel Jagello Ulászlót hívja Magyarországra, és királlyá koronáztatja. I. Jagello Ulászló ugyan rövid ideig /1440-1444/ szerepel magyar királyként, de e négy esztendő alatt jelentős eseményeknek lett cselekvő részvevője. Említsük meg csupán Belgrád sikeres megvédését 1441-ben II. Murad szultán ostromával szemben, majd a török 1442-ben Erdélyben történt visszaszorítását, 1443-ban meg a nagyhírű "hosszú hadjárat" sikereit. Mindezekért a sikerekért a fő érdem Hunyadi Jánost illeti.

Az egykorú nagyhatalmak /más-más érdekektől indítva/ a törökkel frissen /1444 júliusában/ megkötött, és tíz esztendőre szóló szegedi béke megszegésére bírják a huszadik életévébe lépő királyt, s így kerül sor még ugyanez évben a várnai csatára, amely azonban a magyar sereg kudarcával zárul. A csatában Ulászló elesik, s amikor egy janicsár a dűsidája hegyén fölmutatja az ifjú király lecsapott fejét, a pánikot már Hunyadi sem képes megakadályozni.⁴

8. A várnai csata emlékét a XV. és XVI. században három görög költő /Zotikos, Argüropulosz és Hierax/ is megörökítette verses formában, a magyar Thuróczy János meg ugyancsak a XV. században, jóllehet prózában. A legkorábbi, ide vonatkozó, ti. a XVII. sz. közepére tehető délszláv ének pedig nyilván a XVI. századi hagyományból sarjad. A délszláv énekhagyomány, /összesen hat hosszúsoros szerbhorvát ének/ tüzetesen ecseteli a csata előzményeit, lefolyását, majd pedig a magyar haderő veresége után beálló történeteket. A várnai tragédiából a délszláv énekmondók emlékezetében legélénkebben a veszített csatával és a fiatalon elhulló királlyal kapcsolatos tények elemei maradtak meg. S mivel az első rigómezei ütközetet /1389/ alig, egy emberöltő múltán a várnai követte /1444/, négy esztendővel később meg Hunyadi rigómezei csatavesztése volt soron; érthető, hogy az énekszerzők egyrészt a két rigómezei ütközet külön-külön körvonalairól meg feledkeznek, a várnai anyagot pedig szabadon fölhasználják az egységes rigómezei költői

kép kialakításában.⁵ S ezt olyan maradéktalanul valósítják meg, hogy Ulászlót és Hunyadi/ sőt: Vuk Brankovićot és Brankovics Györgyöt/ is együtt szerepeltetik; Várna említése viszont egészében kimarad. Így a hat énekből összeálló ciklus legelején már Rigómező a színtér, ott folyik le a /várnai!/ csata, s az összecsapás zajának csillapulta után /Hunyadi/ Jankó vajda a kosovói csatásíkról viszi Budára az ifjú király lecsapott jobb karját.⁶

Ilyen fejlődési áttételek után lett a magyar várnai csatavesztés is a szerb kosovói tragédia egységes költészeti víziójának része és tartozéka, egyben pedig a múlt századok ma is érvényes üzenete a magyar-délszláv sorsközösségre vonatkozóan: ebben a valahányunk számára adatott közös élettérben.

9. Hunyadi: János, a messze földön híres törökverő hős valamikor az 1389-i szerb rigómezei ütközet körüli esztendőkből született, ennél fogva a szerb nép körében olyannyira elterjedt szólásmondás "Kasno Janko na Kosovo stiže" /Későn érkezett Janko Kosovóra/ nem asszociálható az ő nevéhez. Az 1398-i kosovói ütközetben tehát nem vehetett részt; a másodiktól meg, ti. az 1448-i rigómezei csatáról, amelyben a török ellen induló magyar hadakat ő vezette, pedig éppenséggel nem kényszerült le.

A mai kutatások álláspontja szerint nem is tudjuk megbízhatóan, hogy hiteles, Janko, illetve Marko /ti. a "Kasno Marko na Kosovo stiže" - Későn érkezett Marko Kosovóra - változat is igen gyakori/ nevű személyt főd-e ez a név, avagy - s ez a valószínűbb - tipizált névhasználatról van szó, amely a kosovói csatában való részvételt mellőző, egykorú főurak nem kis számára vonatkoztatható.

De sajátos magyar vonatkozásnak tekinthetjük akkor is a szóban forgó szólásmondást, ha arra vonatkozik /s ilyen föltevés is van/, hogy a szerb nép, sőt a délszláv népek nosztalgikus, fájdalmas állásfoglalása szűrődött le e mondatban; mégpedig arra vonatkozóan, hogy Jankó vajda nagy késéssel, ti. csak 1448-ban érkezett a Rigómezőre, amikor a szerb rigómezei csata sorsa, és - amint később majd beigazolódnik - más egyebek sorsa is rég eldőlt.

10. Hunyadi János /? - 1456/, a délszláv epikus énekköltés legendás Sibirjanin Jankója élete érdemi részét a török hódítók elleni harcok egymást követő láncolatának szentelte. S ha ezt az élettörténetet két alapvető esemény kereteivel jelezzük, akkor is erőteljes színekkel vázoltuk ezt a ragyogó hadvezéri és vitézi életpályát. E két alapvető esemény ugyanis az 1443-i, ún. "hosszú hadjárata", amelynek során győzelmesen eljut - folyamatosan és következetesen úzve a török hadakat - Nišig és Szófiáig. E sikeres vállalkozás után Hunyadi hírneve a törökök körében is elterjedt, és magától értetődően mindazon környező népek körében /így a délszlávok között is/, amelyek immár tapasztalták a török hódítás velejáróit, vagy nap mint nap rettegtek tőle.

Hunyadi záró nagy sikere Belgrád 1456-i megvédése, és a török hadak elűldözése eme ősi város falai alól. Ennek az akkor világra szóló eseménynek az emlékére /a pápa rendelete nyomán/ kondulnak meg déli tizenkettőkor a harangok, ti. ebben az időpontban fejeződött be a kulcsfontosságú Nándor-Fehérvárért vívott csata.

11. Hunyadinak e két esemény között, 1448. okt. 18-án és 19-én, egy sikertelen rigómezei csatája is volt, amelyet II. Murad szultánnal /1421-1451/ vívott.

Lazar kenéz 1389-i és Hunyadi 1448-i rigómezei ütközetek között ténylegesen is nagyfokú a hasonlatosság /a két ütközet azonos színhelye az egyformán gyűlött, immár közös ellenség, a török ellen; mindkét csatában egy-egy Murad szultán vezeti az ellentábort; mindkét ütközet a szerbekre, illetve magyarokra nézve súlyos vereséggel zárul; az elsőben Lazar kenéz, a másodikban Székely János horvát-szlavón bán - Hunyadi unokaöccse - esik el; stb. / ami népköltési emlékek összemcsodását eredményezi. Persze az objektív hasonlóság bázisát az énekesek majd szabadabban, immár kötetlenül értelmezik. Az egységes és közös motívum- és sémakészlet pedig a továbbiakban mindkét irányban, kölcsönösen cserélődik. S a múlt századi nagy gyűjtések időpontjáig a két rigómezei csatáról fennmaradt énekciklus már egy egybehangzó kosovói mítosz körvonalait idézi.⁷

A csata elejét ecsetelő énekekben még szó esik arról, hogy Murat szultán azért ír levelet Szebeni Jankónak, mert a Lazar kenéz csatájában elesett szultán-előd idejében érvényes hatalmat akarja visszaállítani. A magyar vitézek is Budáról indulnak a Rigómezőre, de a csatasíkról Sibinjanin akkor távozik, amikor arról értesül, hogy a törökök foglyul ejtették a cárt /ti. Lazar kenézt!/. A csatavesztés pedig - ezen énekek szerint - azért következett be, mert Vuk despota /ti. Vuk Branković/ rosszul rendezte el /ez esetben Hunyadi/ seregét.

12. A délszláv énekmondók így nemcsak Lazar kenéz 1389-i, hanem Hunyadi János 1448-i kosovói csatájának az emlékét is megőrkítették és megőrizték, hanem a közös inult egymás felé indázó és egybefonódó szálai-ból ezen események hatalmas költői freskóját alakították ki. Joggal írta tehát Arany János:

"Most is vallják, egyre dallják
Szerbhon ifjai, leányi,
Guzlicájok hangja mellett:
Ki volt Janko Szibinyáni."

13. A rigómezei csatát ily módon idéző darabokon kívül még legalább egy tucatnyi énekben Jankó vajda és Székely bánfi szerepeltetéséhez ugyan-csak a Rigómező a színtér, függetlenül attól, hogy hőseink epikus élettörténetének úgymond békés napjait vázolják a szóban forgó darabok. A két hősnek a rigómezei ütközetben való tényleges szereplése, s ezen az alapon az egységes kosovói énekkörbe történő bevonásuk után az énekszerzők, énekmondók a Rigómező síkjához asszociálják az egyéb, gyakran fiktív, ténykedésükkel kapcsolatos megjelenésüket is, és nyilván ennek a következménye, hogy az említett magyar hősök az ún. rigómezei énekkörön kívül is oly gyakorta tűnnek föl éppen a Rigómező színterén.

14. Szóljunk végezetül külön is két olyan délszláv epikus énekről, amelyek ugyancsak magyar vonatkozásokat rejtegetnek, s amelyek ugyancsak beletartoznak a délszláv rigómezei énekkörbe.

Az első darab a XVIII. sz. első feléből származtatható, lejegyzője Jozo Betondić /1709-1764/, közölje pedig a mindmáig legismertebb hosszúsoros énekeket tartalmazó gyűjtemény szerkesztője, Valtazar Bogišić /1834-1908/, könyve meg az előbbieket során sommásan emlegetett, több magyar vonatkozású énekkel együtt 1878-ban jelent meg.⁸

Az ének, amely két eltérő címmel is szerepel, a Bogišić-gyűjtemény leghosszabb szövege, ti. 255 15 szótagos, ún. hosszúsorból áll. Az egyik cím tehát: *Amikor Lazar kenéz és Obilić Miloš elesett a Rigómezőn*, a másik: *Ének a rigómezei csatáról*.⁹

Ezt az éneket azért emeltük ki a többi közül, mert egyrészt nem fűződik a főntebb emlegetett történeti magyar személyek egyikéhez sem; itt ugyanis a *magyar urak* /ugarska gospoda/ minden áttétel nélkül, közvetlen epikai szerepeltetéséről van szó a Lazar kenéz vezette szerb rigómezei csatában. Másrészt ez az ének az előbbieken ismertetett forrásvidékeken is túlmutat.

Tűzetes bemutatásától azonban, jelzett hosszúsága miatt, el kell tekintelnünk, ám legjellegzetesebb és a témánk szempontjából legfontosabb mozzanatait vázlatosan ismertetjük.

Bušić Stjepan /akit a csaknem egy évszázaddal későbbi Vuk-kötetben, ti. Karadžić II. könyve 46. sz. énekében Musić Stefanként azonosíthatunk/ arra kéri nejét, hogy nézze meg a csillagok állásáról, elérkezett-e az indulás ideje, s gyülekeznek-e az urak Lazar kenéz palotája előtt. Arról értesülvén, hogy az indulás ideje elérkezett, Bušić Stjepan így szól: "Nem szeretnék elmaradni Lazar kenéz seregéből, /Ott vannak a magyar urak meg az Ugovics testvérek." /Az idézetben belüli aláhúzások tőlem - D. A./ Ezt követően értesülünk arról, hogy Bušić a Rigómezőre készül, felesége vissza szeretné tartani, de ő még a leggyászosabb sejtelmekre is azzal válaszol, hogy nem maradhat le Lazar kenéz seregéből, mert "Ott vannak a magyar urak meg az Ugovics testvérek". Amikor szolgájával megérkeznek a kenézhez, "Az udvarban ott találja a sok magyar uraságok". Köszöntik egymást az urakkal, majd megjelenik Lazar kenéz neje, Milica asszony, s ő is odasétál az urak közé, s így köszönti őket: "Jó reggel virradjon rátok, ti szép magyar uraságok". Milica álmát Obilić Miloš úgy fejtí meg, hogy e magyar uraságok fejei leomolnak, s Milica asszony szíve meghasad majd a magyar uraságokért és testvéreiért, az Ugovicsokért. Milica arra kéri most a kenézt, hogy az Ugovicsok közül legalább egy testvére vele maradhasson. Lazar azonban nem hagyhat otthon egyet sem az Ugovics testvérek közül, mert megesküdtek a magyar királynak /!/, hogy még a leszakadó napot is fölfogják vitézi kopjáikkal. A sereg indul tehát a Kosovóra, a szultán serege meg a Marica folyónál telepszik le. Ezután a kenéz vacsorája és pohárköszöntője következik, miközben Branković Vuk figyelmezteti Obilić Miloš leendő rigómezei árulására. Miloš átpártolást színlelve a császári sátorba jut, megöli a szultánt, szökni igyekszik, s a törökök csak úgy fogják el, hogy a lóva megbotlik /!/,¹⁰ s amint Lazárt hívja

segítségül, a Marica folyónál esett vitézkedését emlegeti. Branković Vuk megszökik, a törökök elfogják és lefejezik Milošt meg Lazárt, Milica szíve pedig meghasad a gyászos hír hallatán.

A magyar királynak megesküvő magyar uraságok részvétele a Lazar kenéz-vezette csatában az ének tükrében egyértelmű. Ugyanakkor azonban egyrészt a Marica folyó emlegetése, valamint a magyar király és a neki tett esküformula a rigómezei csatát megelőző 1371-i maricai és a rigómezei csata után lezajlott 1396-i nikápolyi ütközet lehetséges költészeti emlékelemeire figyelmeztet; ami ismételten az egységes délszláv rigómezei énekkör, fejtegetésünk elején említett, forrásainak többsíkúságát nyomatékosítja.¹¹

15. És példa erre a jelzett második hosszúsoros ének is,¹² amely a budai királyt hűtlenül megölő Nikola Tomanovićról szól, ti. arról, hogy amikor a budai király a Rigómezőről a hatalmas török sereg elől menekülve megszomjazik, s egy kút fölé hajol, szolgája, Nikola, megpillantja az így előbukkanó drága arany keresztcit, megöli a királyt; a kútba hulló fej megátkozza, s a szolga majd nem tud meghalni, amíg meg nem gyónja iszonyú bűntettét.

Jóllehet e második énekünkben nem a rigómezei csata került előtérbe, hanem a budai királyt megölő kapzsi szolga bűne és bűnhődése; az ének azonban akár a mohácsi Csele pataokban pusztult Lajos királyra /1516-1526/, akár pedig a Rigómezőről menekülő Hunyadira utal /akit aranykeresztje miatt ténylegesen is meg akartak ölni az útonállók/: mindenképpen ugyan-csak az egységes délszláv rigómezei énekkör kialakításában részvevő és ez esetben magyar vonatkozású forrásanyagára utal.

JEGYZETEK

1. Részlet *A Koszovói Lányka* c. szerb rövidsoros énekből Kiss Károly fordításában. Az egész énekszöveget ld. *A Koszovói Lányka*. Szerb-horvát hősi énekek, románok. Fordította Kiss Károly. Bp., 1957. 93-96. Szerb eredetije: *Srpske narodne pjesme*. Skupio ih i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić. Knj. druga u kojoj su pjesme junačke najstarije. Bgd., 1958; 306-310
2. Vö. Ivan Božić-Sima Ćirković-Milorad Eknečić-Vladimir Dedijer: Istorija Jugoslavije. Bgd., 1972; 91-100. *Perényi József - Arató Endre*: Jugoszlávia története. Bp., 1963; 23-27
3. *Pantić, Miroslav*: Knez Lazar i kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske. In: *Iz književne prošlosti*. Bgd., 1978; 140
4. Részletesebben ld. *Dávid András*: Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök. Novi Sad, 1978; 71-74
5. *Stefanović, Svetislav*: Dva događaja ugarske istorije u našoj narodnoj poeziji. Prilozi proučavanju narodne poezije. Bgd., 1939; VI. k., 1-2. f.; 35-44
6. Ld. a 4 sz. jegyzetben föltüntetett monográfiát, 75-92. *Andraš, David*: Mostovi uzajamnosti. Poglavlja o jugoslovensko-madžarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad, 1977; 54-57
7. *Szegedy Rezső*: Hunyadi János rigómezei csatája a régi horvát népköltészetben. Ethnographia, Bp., 1912; 1-15, 65-78, 114-155. *Dragutin, Kostić*: Dva kosovska cikla. Prilozi proučavanju narodne poezije. Bgd., 1939. VI. évf. I. f.; 1-18
8. *Bogišić, Valtazar*: Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa. Sabrao i na svijet izdao V. B. Knjiga I sa raspravom o "bugaršticama" i rječnikom. Bgd., 1878
9. *Bogišić, V.*: I. m., 1. sz. é., 3-10. Az ének címe Bogišićnál: "Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu".

10. "A hős lova megbotlik" motívummal kapcsolatosan ld. *Dávid András: A Kerekes Izsák című ének magyar-délszláv vonatkozásairól. Létünk*, 1989/2; 206-221
11. Az "esküvőformulával", pontosabban a nikápolyi csatát megelőző szertelen dicsekvésre vonatkozóan Zsigmond király és császár vitézei körében vö.: *Thuróczy János*, I. m.; 336. *Kostić, Dragutin: Trag pesme o boju kod Nikopolja. Prilozi proučavanju nar. poezije*. Bgd., 1936. III. évf. I.f.; 102-105
12. *Bogošić, V.*: I. m., 35. sz.é., címe: "Kad je Nikola Tomanović nevjerno ubio kralja budimskoga". Vö. az ún. "havaslevői csodával": *Thuróczy János, A magyarok krónikája*. Bp., 1978; 352-353
Teleki József: Hunyadiak kora Magyarországon II. Pest. 1852; 102-103

DIFFÚZIÓ ÉS AUTOCHTON FEJLŐDÉS A KARÁCSONYI TUSKÓ PÉLDÁJÁN

Kiss Mária

Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A magyarországi délszláv lakosság karácsonyi szokásai között előfordul egy olyan szokáselem, amelynek időben és térben szerteágazó kapcsolatai mutathatók ki Európa jól körülhatárolható területein, illetve etnikumainál. Az említett szokáselem az ún. karácsonyi *tuskóégetés*. Lényege az, hogy karácsony vigiliáján meggyújtottak egy *tuskót*, *farönköt*, *fatörzset*, – ezek mindegyikét különböző elnevezéssel illeték, attól függően, hogy milyen nyelvi környezetben fordult elő a szokás. Ismert elnevezései: the yule log /angol/, Het kersblok /holland/, la buche /francia/, der Weihnachtsklotz /német/, il ceppo /olasz/, badnjak, panj /szerbhorvát/, Christoxylo /görög/, gräupacken /svéd/. Mondhatjuk, hogy a tuskó, illetve az égetés utáni maradványainak mágikus ereje átívelt a gazdasági év egész időszakán. Mágikus ereje elsősorban a termékenység-varázslásra, a gyarapodás elősegítésére, az ember és állat egészségének biztosítására irányult.

Szükségesnek tartom a szokás néhány változatának bemutatását a magyarországi délszlávok egykori gyakorlata alapján.

Az ünnepi előkészületek férj-feleség munkamegosztása szerint, amikor a gazdaasszony a különféle kalácsok elkészítésével foglalkozik, a családfő kimegy az erdőre, kiválaszt egy alkalmas fát és kivágja a *badnjakot* a ledöntött fa törzséből. Alapvetően fontos, hogy ne puha, hanem kemény fa – tvrdo drvo – legyen, Kocsin – na kolima – vagy vállon – na ramenu – való hazaszállításából arra következtethetünk, hogy különböző nagyságú lehetett, illetve hogy eredetileg a teljes törzset hazavitték *badnjak*nak. A nyitott konyha – otvorena kujna – tűzpatkáján – na banku – égették. Egyes családoknál a legrégebb emlékek szerint már Badnji dan reggelén, tehát Ádám-Éva napjának reggelén meggyújtották, ugyanakkor más családoknál a karácsonyesti – Badnje veče – vacsora előtt gyújtották meg és égették

másnap reggelig. "A badnjak még akkor is égett, amikor a hajnali misére harangoztak" – badnjak celu noć gori, kad zvone na jutrenje i onda.

Emlékezetük szerint némely családnál a badnjakot úgy helyezték el a régi nyílt tűzhely tűzpatkájára, hogy a fa csak középtűt égett – sredina je gorila, másoknál viszont ilyen formán nem szabta meg a szokás az égetés módját és mértékét. A karácsonyesti vacsora alatt a család egyik fiatalabb férfitagja őrizte a tüzet – čuvao je badnjak – és időnként, mintegy az egész család nevében borral meglocsolta – vinom se prelije – az égő badnjakot. Vacsora végeztével ezért az örökösért, no meg kárpótlásul azért, hogy nem vacsorázhattak együtt a többiekkel, a család idősebb tagjai megajándékozták – stariji ga darivaju.

A századforduló után, amikor szemmel láthatólag megváltozott a ház-belső és evvel együtt a tüzelőberendezés: a nyitott tűzhelyről áttértek a zárt tűzhely – sporhert – használatára s ennek következtében a badnjak-égetés szokása is nagy változáson esett át. Azóta nem mennek ki Badnji dan hajnalán badnjakért az erdőbe, hanem egyszerűen Badnji danon – tehát Ádám-Éva napján – egy nagyobb fadarabot tesznek a tűzre s azt nevezik badnjaknak. Ennek égetési idejét már nem szabályozza a hagyomány. Badnji danon bármikor éghet, funkcióját és értelmét részben elvesztette. Éppen ezért olyan rituális cselekmény, mint amilyen pl. a vacsora alatti őrzés és borral való locsolása volt korábban, ma már nem fűződik hozzá. Azonban akár részben, akár egészében égették el a badnjakot: hamuját megőrizték, mert gyógyító erőt tulajdonítottak neki. A Szeged-környéki szerbeknél a badnjak faluravivésének egyéni formája mellett egy csoportos formája is ismeretes volt. Legények és leányok vitték be a faluba a badnjakot, amelyet az utcán meggyújtottak és kólót táncoltak körülötte. A Baja-környékiek karácsony éjjelén és karácsony első napján égették a náluk *panj*nak nevezett tuskót.

Az imént említett Szeged-környéki és Baja körül elhelyezkedő szerb és horvát lakosság szoros szomszédságában élő vajdasági délszlávoknál ugyan-csak megtaláljuk a tuskó bevitelének mindkét formáját: tehát mind az egyénit, mind pedig a közösségit. A közösségi formát S. Dimitrijević a Vajdaság területéről hozott adatai alapján újabb fejleménynek tartja, ami a mi vizsgálódásaink szerint egybeesik a szokások közösségivé válásának tendenciájával.

Tágabb kitekintésben Jugoszlávia szerte ismertek a karácsonyi tuskó égetésének változatos formái. Általánosan ismert a szerbek, a crnagoraiak, és a macedónok körében; valaha elterjedt volt a szlovéneknek is, míg a horvát lakoságnál az tapasztalható, hogy egyes területeken teljesen elhagyták, más területeken viszont csak emlékei és nyomai őrződtek meg, hasonlóan az idézett magyarországi formákhoz, amelyeknél a falvakban fahasábok égetése, városokban még redukáltabb formában: ágacskák égetése a takaréktűzhelyen.

A badnjakok száma sem volt mindenütt egyforma. A magyarországi egyetlen fahasáb vagy tuskó – badnjak, panj – égetésével ellentétben pl.

Hercegovinában mind a pravoszlávok, mind a katolikusok az ún. *Tucindanon* három badnjakot és legalább két ágat vágtak ugyanarról a fáról s az azonos fából kivágott badnjakokat égetés közben a saját fájukról vágott két ággal piszkálgatták. Ezzel szemben Szerbia középső részén Hercegovina előterében annyi badnjakot vágtak ki, ahány férfitagja volt a családnak, ugyanúgy Boka-Kotorskában is, de itt eggyel többet, amelyet a "gyarapodásnak" ajánlottak. Boka-Kotorska és környéke azért is megkülönböztetett figyelmet érdemel a mi szempontunkból, mert a karácsonyi badnjakok mellett ugyanilyen számban – tehát a család férfitagjai számának megfelelően – vágott ki badnjakokat újévre és háromkirályok napjára is. A badnjakokat és a házakat egyként babérrel, borostyánnal és olajágakkal díszítették. Srećečka Župában három, Kosovón csak egy vagy két badnjakot vágtak ki. A samodrežai /Kosovo/ muzulmán albánoknak három fájuk volt: a tölgy, a cser és az ún. jaglika, amelyet a pravoszláv karácsony előtt helyeztek egymásra, és amikor elégett, annyi zsarátnokot vontak félre, ahány féle búzájuk volt, s mindegyiknek ajánlottak egyet-egyet az elkülönített zsarátnokokból. Karácsony napján korán reggel megnézték az elhamvadt zsarátnokokat, s a keletkezett hamu mennyiségéből következtettek arra, hogy melyik fajta búzájuk hoz legnagyobb termést abban az esztendőben.

Ismét egy eltérő formájával találkozunk a badnjak meglétének a karácsonyi szokásokban Hercegovinában. Itt a pásztorok az előbb már említett *Tucindanon* vesszőket szedtek, ezeket Badnji danon – Ádám-Éva napján – feldíszítették borostyán ágacskákkal, körütekerték piros selyemmel, s ezek voltak az ún. "čobanski badnjaci" – pásztorok badnjakai. Boka-Kotorskában ismeretes volt egy ehhez hasonló szokás: régebben a pásztorok Ádám-Éva napjára olajágakat és szőlővenyigéket fontak össze, piros fonállal átkötötték s ezekkel a fonásokkal minden állatukat megérintették, majd utána a fonásokat eltették az istállóba az állatok közelébe.

Az eddigiekben ismertetett délszláv adatok bázisán végzett elemzések alapján különféle, egymásnak bizonyos fokig ellentmondó nézetek alakultak ki. Így pl. abból a tényből, hogy a badnjakot kesztyűben vágják, fogják és viszik vagy törölközőbe tekerik; hogy élőlényként kezelik, s hogy meghajolnak előtte; hogy megajándékozzák, búzával szórják meg s élelmet helyeznek rá, S. Trojanović azt feltételezi, hogy a badnjak egyfajta fétis ill. védelmező. L. Schroeder és mások szoláris jelentőségére utalnak és a badnjakot a napkultusszal hozzák kapcsolatba t.i., hogy a téli napforduló idején, amikor a nap ereje a leggyengébb, erejét a badnjak égetésével /meggyújtásával/ kell erősíteni. G. Bilfinger és W. Mannhardt szerint a badnjak tüze elhárító és tisztító erejű /mint amilyenek az egyéb tüzek is/, antik eredetű, kapcsolatban van a calendek-kel és a vegetáció démonával. V. Čajkanović viszont már bizonyos fajta istenségnek tekinti a badnjakot, amelyet azért égetnek el, hogy ismét föléledjen, s ennek érdekében a badnjakból megmaradt üszköket kiviszik a földekre és a kertekbe s ott szétszórják. Végül mivel badnjaknak általában tölgyet választanak, amely a mitológia szerint a Mennydörgő, pl. Perun fája, a badnjakot is kapcsolatba hozzák a mennydörgés istenével /pl. L.

Schroeder/. B. Drobnjaković pedig azt feltételezi, hogy a badnjak kapcsolatban van a halottkultusszal is.

A badnjakégetéssel kapcsolatos különféle elméletek és vélemények összességéből – s nem utolsósorban a konkrét előfordulási adatok ismeretében – M. Gavazzi elfogadhatónak tartja, hogy keletkezési helye a Földközi-tenger vidékére tehető, és hogy a római kultúra, amely magába fogadta – távolabbi tájakra el is terjesztette. Ő is úgy látja – B. Drobnjaković-tal egyetemben –, hogy bizonyos szálak révén a halottkultusszal is kapcsolatban van. Figyelmeztet arra, hogy minden további, a hosszú évszázadok során rárakodott elemnek a szétválasztása még nehéz feladatot ró a jövő kutatóira is.

M. Gavazzi fél évszázaddal ezelőtt leírt figyelmeztetése természetesen nem múlt el visszhang nélkül. A karácsonyi tuskó égetésének elterjedési problémáival, nyelvészeti kérdéseivel, interetnikus kapcsolataival és a belőle fejlődött egyéb szokások variánsaival több kutató is foglalkozott. Számunkra talán a leginkább tisztázandó vele kapcsolatos probléma az elterjedés kérdése. Amint már említettük, M. Gavazzi azt feltételezte, amit korábban már E. Schneeweis is állított, hogy elterjedési területe nagyjából – egészében – egybeesik a római kultúra területével, illetve a Római Birodalom legnagyobb kiterjedésének a határaival. Véleményünk szerint ehhez párosul az a feltevés, hogy elterjedésének irányait és meglétének területeit a Földközi-tenger partvidékeinek hajózási-közlekedési sávjában kell keresnünk elsősorban. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Fekete-tenger keleti partvidékétől kezdve Skóciáig a tenger melléki területeken szinte összefüggő elterjedtségben megtalálható.

A raguzai – dubrovniki – "Liber statutorum ciuitatis Ragusii" -ban 1272-ből azt a feljegyzett adatot találjuk, hogy a dubrovniki polgárok között, akik "Pro Kallendis" ajándékokkal jöttek a "comes"-hez hajósok is voltak, akik "ceppot" -tuskót hoztak magukkal s belőle tüzet gyújtottak. A 17. század második felében Valvasor azt írja, hogy Isztriában nem csupán a badnjak égetése volt szokásban, hanem a badnjak élelemmel való megajándékozása is. Távolabb az Appennini- és a Pireneusi-félsziget nagyrészen, különösen Portugáliában a szokás ma is ismert, továbbá Dél-Franciaországban, /ahol chalendal- a latin calendalis-ből nevezik/, Angliában /Julelog/, Németországban /Julblotek/, Flandriában /Kersavonblotek/, Svédországban /Gräupacken/, stb.

Európában a karácsonyi tuskóégetés legkeletibb előfordulási helye a Kaukázus, illetve a Fekete-tenger keleti partvidéke, míg a legtávolabbi északi előfordulási helye Skandinávia. Nem tudjuk, hogy genetikai szempontból a két póluson előforduló karácsonyi tuskóégetés – általában a karácsonyi tűzgyújtás – szokása milyen összefüggésben van egymással. Külön-külön azonos töről fakadnak-e /feltehetően az antik kultúrából/ vagy pedig autochton fejlemények-e?

Az Európa nagy részére kiterjedő, eddig felsorolt adatainkat további a délszláv kutatás által még figyelembe nem vett adatok egészítik ki a törté-

neti Magyarország egyes területeiről. Történetileg hozzánk legközelebbi időből származik az az adat, amelyet Szendrey Zsigmond jegyzett fel Szalontai jeles napok c. dolgozatában. Az Ethnographia 1916. évi kötetében 73-80. /azt írja: "December 25, karácsony, két karácsony köze. Nálunk, minden tekintetben a legnevezetesebb időpont. Szenteste a cselédség /t.i. a nagyszalontai népnyelvben és szóhasználatban századunk elején cselédség alatt még a család tagjait értették/ egy fatuskót hoz a szobába, melyet a gazda e szavakkal tesz a tűzbe: *Áldott legyen a Krisztus születésnapja*, a gazdasszony meg szalmát hoz be és annak egy részét a tuskóra teszi, a másikat meg elteszi, hogy majd kotlója alá rakja, mert az csak azon fog jól költeni: a tuskó maradványát pedig majd csak a következő karácsonykor égetik el egészen."

Véleményünk szerint a 18-19. században fennállott Tisza-Maros-közi szerb határőrvidék délszláv lakossága, szoros egymásmellettiségben, majd együttélésben a magyarsággal – adhatta át a karácsonyi tuskó bevitelének és égetésének az itt leírt s a délszlávhoz viszonyítva redukáltnak tekinthető formáját.

Előkerült egy jóval régebbi korból származó tuskóégetési adat az erdélyi szászok szokásanyagából, amelyet Wallner /i.m. 189./ említ. E szerint az erdélyi szászok néprajzi szigetében az újabb időig is szokásos a karácsonyi fatönk: a *Chrästholtz* vagy *Chrästknoen* égetése. A szokás eredetét vizsgálva, K. Mantel annak a véleménynek adott kifejezést, hogy az erdélyi szászok ezt a szokást az Alsórajna-Mosel vidékről való elvándorlásukkor vitték magukkal új, magyarországi /erdélyi/ hazájukba és évszázadokon át megtartották.

Ide kívánczik annak a megemlézése, hogy a 18. század folyamán Angliából Amerika területére átköltözött lakosság szintén magával vitte a karácsonyi tuskóégetés szokását, az ottani akkor még nyitott tűzhelyes építkezés világába. /Az adatot Kronfeldre hivatkozva K. Mantel idézi/.

A magyar népi kultúrában a karácsonyi tuskóégetés eredeti formájának nincs nyoma. Van azonban egy feltehetően belőle sarjadt másodlagos fejleményű szokás, amely már nem karácsony vigíliájára esik, hanem az egész karácsonyi időszakra: ez az úgynevezett palázolás vagy parázsolás.

A magyar palázolás kifejlődésének ismeretéhez szükséges, hogy a karácsonyi délszláv szokások egy fontos szereplőjének a polazajniknak vagy polazniknak az alakját szemügyre vegyük. Tudniillik Badnji dan reggelén a családfő és a gazdasszony rituális szereplése mellé felsorakozik a családon kívüli első látogató: az ún. polazajnik szerepe.

Vuk Stefanović Karadžić szerint: položajniknak nevezik az első Badnji dani látogatót, akinek nagy fontosságot tulajdonítanak, mert azt kívánták tőle, hogy szerencsét hozzon az egész évre a ház lakóinak. Ezért az első látogató szerepére alkalmasnak vélt személyt kiválasztották és házanként külön-külön meghívták. Szerepe abban állott, hogy elsőnek köszöntsön be, búzáat szórjon szét a házban s az égő badnjakot megveregesse és jókívánságokat mondjon. A Buda-környéki szerbeknél a legidősebbek emlékezete szerint a polazajniknak férfinak kellett lennie, aki kora reggel beállított, megpiszkálta az égő badnjakot /žario je/, hogy a háziasszonynak sok csirkéje

legyen /da bude pilića/ és a háziaknak ráköszöntötte a Badnji dant /čestitao je Badnji dan/. Ezért megajándékozták.

A tűzpiszkálás olyan változataival is találkozunk, amikor ez a művelet kimondottan a gyermekek feladatkörébe tartozott, akik csoportosan házról házra járva megpiszkálták a tüzet, és fölköszöntötték a háziakat, jó termést, bő áldást kívántak s ezért a háziaktól különféle adományokat kaptak. Ez a szokás bizonyíthatóan csak a szláv lakossággal együtt vagy velük szomszédságban élő magyarságnál alakult ki.

A VAJDASÁGI GABONATÁROLÓK SAJÁTOSSÁGA

Dévavári B. Valéria

Közszéki Műemlékvédő Intézet, Szabadka

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Vajdasági néprajzának egyik szembeötlő jellegzetessége a gabonátárolók sokfélesége. Ha figyelembe vesszük a tágabb földrajzi környezetet, akkor megállapíthatjuk, hogy tőlünk sem északra, sem délre, sem keletre, sem nyugatra a magtáraknak ilyen sokfajta változatát nem használták. Ezt a jelenséget bonyolítja az a tény, hogy ugyanabban a közösségben több különböző típusba sorolható tároló is használatban volt.

A magtárak sokféleségét magyarázhatjuk több tényezővel is : a művelési móddal, a gazdasági tényezőkkel, a nemzetiségi viszonyokkal, de nem hagyhatjuk figyelmen kívül a természeti tényezőket sem.

A felsorolt ismérvek közül kézenfekvő lenne a sokféle gabonátároló meglétét gazdasági feltételekkel magyarázni, hiszen a XIX. század hetvenes-nyolcvanas éveiben a gabonatermelés uralta ezt a vidéket, s a statisztikai adatok szerint a századfordulón megháromszorozódott e tájon a termesztett gabona mennyisége. Bácskában hárommillió, Szerémségben pedig másfél millió métermázsa búzát termeltek.¹

A jelenséget azonban nem magyarázhatjuk kizárólag gazdasági tényezőkkel, hiszen az itteni gabonások nem a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben keletkeztek a gabonakonjunktúra idején, hanem – a levéltári adatok tanúsága szerint – még a napjainkban is álló épületekhez hasonló változatok már a XVIII. században is ismertek voltak, feltehetően a korábbi népi építészeti gyakorlatot mentették át, ezek az építmények még napjainkban, az ezredvégen is használatban vannak. Már a bevezetőben megállapíthatjuk: meggyőződésünk, hogy a sokféle magtárak létrejöttében Vajdaságban a különböző kultúrák kölcsönhatása, az interetnikus kapcsolatok voltak a meghatározóak, nem pedig a XIX. század utolsó harmadában felfokozott piaci igények.

I. Terminológiai kérdések

A gabonátárolók esetében foglalkoznunk kell a terminológiai kérdésekkel is. A tartományunkban élő valamennyi nemzet és nemzetiség nyelvében a szemtárolásra szolgáló különálló gabonás raktárakat *hambárnak*, illetve *ambarnak* nevezik. Táji eltérés is van a szó jelentésváltozásában: Dél-Bánátban az *ambar* alapjelentése nem búzamagtár, hanem göré: Versecen, Fehértemplomon, Kovily körzetében ez a jelentésváltozat él. A bácskai magyaroknál Martonosról van adata, hogy nem a búzas magtárát nevezték így, hanem a görét.²

A magtárak másik elnevezése a vajdasági szerbek nyelvében a *koš*. Ezzel a terminológiával elsősorban Dél-Bánátban élnek, a vesszőből font gabonást nevezik így. A magyar nyelvterületen ismert a gabonás kas megjelölés, de nálunk nem használják ezt a kifejezést. Az al-dunai székelyek ugyan használják a kas szót, de ennek a jelentése nem gabonamagtár, hanem kosár.³

A nagyobb méretű gabonátárolókat, melyeket földből, illetve téglából építettek, a századfordulón *magazinnak*, *magtárnak*, *žitnicának* nevezik.⁴ Ezeknek az újabb keletű építményeknek tehát nincsenek közös megnevezése az itt élő népek nyelvében. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Vajdaság egész területén minden gabonátárolót *hambárnak*, illetve *ambarnak* is neveznek. Rábén például még a megmagasított padlásteret is így emlegetik: *hambárzat*, más településeken ennek a megnevezése: *magosítás* vagy *majorpang*. Fontosnak tartom, hogy a *salaš*nak tartományunkban nincsen göré mellékjelentése, mint több helyütt Šumadijában.⁵ Bácskában és Bánátban nemcsak a településeken kívül álló tanyákat nevezik így, hanem a juhászok pásztorépítményeit is. A szállás jelentésváltozatainak tanulmányozása talán jobban megvilágítaná a bácskai tanyák kialakulásának kérdését.

A magtárakra vonatkozó kifejezések közül ezúttal kizárólag a *hombár* szó etimológiájához fűzünk néhány észrevételt. Kniezsa a magyar nyelv szláv jövevényszavainak számbavételekor megcáfolta azt a megállapítást, hogy nyelvünkben még a honfoglalás előtt került át, közvetlenül a perzsa nyelvből. Megállapítja, hogy a *hombár* szó – a többi európai nyelvhez hasonlóan – oszmán-török közvetítéssel került szókincsünkbe. Esetünkben számolni kell azonban a szerb, illetve horvát közvetítéssel is. Füzes Endre megkérdőjelezi Kniezsának ezt a megállapítását, mert úgy véli, hogy a török-magyar gazdasági kapcsolatok olyan magas szinten voltak, hogy közvetlenül a török nyelvből kerüljön át ez a megjelölés nyelvünkbe, nem volt szükség egy másik népcsoport közvetítésére, és nem fogadja el Kniezsa művelődéstörténeti magyarázatait. Véleményem szerint ebben a kérdésben mindkét szerzőnek igaza van. A szerbhorvát nyelv etimológiai szótár adatai szerint a szerb, illetve horvát nyelvbe a XVI. századba került át, tehát abban a korszakban, amikor a magyar nyelvbe is. Meggyőződésem, hogy párhuzamos átvételek is történhettek: a magyar nyelvbe átkerülhetett török közvetítéssel is, de szerbrel is, az sincs kizárva, hogy a magyarok kölcsönözték ezt a megjelölést a horvátoknak.⁶

II. A termelési rendszer és a gabonátárolás összefüggései

Ha történelmi szempontból vizsgáljuk e táj magtárait, akkor számolnunk kell a termelési rendszerrel is. Györffy István 1928-ban hívta fel a figyelmet erre a kérdéskörre, amikor megállapította, hogy a Kárpát-medencébe kétféle termelési rendszert alkalmaztak.⁷ Az egyiknek az a lényege, hogy a gabonát sarlóval aratták le és nagyméretű épületekben csűrökben tárolták, és a család szükségleteinek megfelelően kézi cséppel kicsépeelték. Ebben a rendszerben a fő termény a rozs volt. A másik rendszerben a gabonát kaszával vágták le, és azt egy kijelölt szérűskertben lovakkal kinyomtatták, a termést pedig vermekben raktározták. Ezt a problémakört 1963-ban Hoffman Tamás pontosította, és arra a következtetésre jutott, hogy a nomád mezőgazdasági rendszer elsősorban az Alföldön érvényesült, tehát a kaszás aratás és a nyomtatás, az európai sarlós pedig az európai Középhegyvidéken.⁸

A mi viszonyaink között a kétféle termelési rendszer összefüggéseiben az a lényeges, hogy a nyomtatás és a vermelés szorosan kapcsolódik egymáshoz, valamint az, hogy a XVIII. századi telepítések idején erre a vidékre olyan területről is érkeztek telepesek, ahol az úgynevezett európai termelési rendszer volt gyakorlatban. Arra nincsenek adataink, hogy a telepítések idején volt-e átfedés a kétféle rendszer között, nem tudjuk egyelőre bizonyítani, hogy ezen a vidéken álltak-e nagyméretű csűrök. Néhány nyelvjárási adatunk ugyan van ezzel kapcsolatban, de ezek jelentése sem a székelyeknél, sem Bezdánban nem utal arra, hogy itt egykor csűrök álltak.⁹

A vermelés és a csűrök meglétének árnyaltabb tanulmányozására hívja fel Füzes Endre a figyelmet. A vermek a XV. és a XIX. századi meglétét a termelési mód elmaradásával magyarázza, amely a XVI. és a XVII. századi történelmi események következménye, ugyanis a középkor végén ezen a tájon komplex termelési rendszer volt, ezt szorítja háttérbe a külterjes állattartás, és csak a XIX. századi gabonatermelési expanzió hatására szűnik meg a vermelés.¹⁰

A vajdasági adatok részben igazolják Füzes Endre megállapításait. A XVIII. században a gabonát ezen a vidéken is vermekben tárolták. Ulmer Gáspár bajsai monográfiájában olvasható, hogy az uradalomban nagyméretű vermek álltak.¹¹ Vasa Stajić pedig levéltári adatok alapján közli, hogy a kikindai dištriktben is vermeket használtak.¹² A sándori úriszék iratanyagában 1846-ban olvasható egy folyamodvány, amelyben arra kéri az Úriszékot a helyi jobbágyok, hogy engedélyezzék az egykori gabonásvermek betömését, mert azok életveszélyesek.¹³

A fenti adatokból megállapíthatjuk, hogy Vajdaságban a XVIII. században általános gyakorlat volt a vermelés. Meglétüket nemcsak a levéltári adatok bizonyítják, hanem azok a visszaemlékezések is, amelyek az egykori vermekre utalnak. Ezek szerint még a századfordulón is sok helyen veremben tárolták a gabonát. Sőt még olyan adatunk is van, hogy Györgyénben, Martonoson, Nemesmiliticsen még a húszas és harmincas években is vermeték a gabonát a szállásokon. A századfordulón: Moravicán, Csantavéren és

Sándorban ezeket a tárolókat nem a telken ásták ki, hanem az utcán, a ház előtt.

A Jugoszláviai Néprajzi atlasz anyagából kitűnik, hogy tartományunkban, ahol a földrajzi körülmények lehetővé tették, a századfordulón gyakran készítettek vermeket.¹⁴

Az adatközlők visszaemlékezése szerint az első világháború alatt, illetve az ezt követő időszakban a rekvirálások idején gyakran dugták vermekbe a termést. A negyvenes évekből erről a jelenségről nincsenek adataink, erről a korszakról, még napjainkban is nehezen nyilatkozik az itteni parasztság.

III. Különálló gabonatárolók

Vajdaságban a szemtermést nemcsak különálló épületekben raktározták, hanem a ház egyes részeiben is: a padláson, a kamrában álló gabonásládákban. Az utóbbi megoldást ritkán alkalmazták, a padlástér raktárként való felhasználása akkor vált gyakorlattá, amikor ezen a tájon is biztonságosabb, erősebb tetőket készítettek. Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik a vajdasági lakóház fejlődéséhez, ezért e témával itt részletesebben nem foglalkozunk.

1. Gabonás vermek

Gazdasági szempontból különbséget kell tennünk, ha a vermet azért készítik, hogy ott tárolják a gabonát, vagy azért ássák ki, hogy oda rejtsek el a termést. Technikai különbséget azonban a kettő között nem tehetünk. Napjainkban már nem gyűjthetünk adatokat az egykori vermek méretéről, de az adatközlők jól emlékeznek még a vermek formájára, készítésének módjára. Formájuk szerint szokták csoportosítani a vermeket. A besorolás szerint a bácskai és bánáti vermek körte alakúak voltak, az adatközlők szerint *hordó formájú*: a veremnek a szája elkeskenyedett, a belseje pedig kiöblösödött. Ismertek voltak a henger formájúak is; erre utal a *gabonás kút* megnevezés a martonosi határban. A vermek méretéről ugyan nincsen pontos, megbízható adatunk, de az egykor használók úgy nyilatkoztak, hogy nagyságuk attól függött, mekkora volt a gazda vagyona, mennyi búzát vagy másfajta gabonát termeltek. Az idős földművesek szerint Györgyénben és Nemesmiliticsen a tanyák szérűjén két-három verem is állhatott.

A veremkészítés legfontosabb munkálata annak kiásása és fertőtlenítése volt. Arról nincsenek adataink, hogy ezen a vidéken külön veremkészítő specialisták lettek volna, ezt mindenki maga készítette, legfőljebb a rokonság vagy a szomszédok segítettek a föld kitermelésében, majd a verem kitisztításában. A vermet három-négy napig égették, ennek a hatására a fala téglaszerűen megkeményedett. Égetés után hűlni hagyták, majd gonodosan kitisztították. A tiszta verembe cséplés után töltötték a búzát. Ez a művelet néhány napig is eltarthatott, mert a terményt hagyták ülepedni, azután ismét

töltöttek hozzá, hogy az építmény teljesen megteljen, mert a verem lényege az, hogy termést ne érje levegő. Nálunk több helyen kocsikereket raktak a verem szájára. Egy-egy ilyen gabonást több alkalommal is felhasználtak, tehát ha a termés elfogyott, akkor ezt nem temették be, hanem használat előtt kiégették.

Vajdaságban ismerik és még napjainkban is használják a sírvermeket, ezekben azonban sohasem tárolták a szemtermést, hanem burgonyát vagy más konyhakerti veteményt tartottak benne. Nemcsak formájában különbözik a gabonásvermektől, hanem szerkezetében is más. A neve is utal rá, sírformára ássák ki, és szalmával vagy kukoricaszárral kibélelik, hogy jó hőszigetelő legyen. Leginkább a kisméretű nyeregtetejére nádat raknak. A kétféle verem különbségét a szerbhorvát nyelv érzékelteti: a búzavermet *žitnjamának*, a sírvermet pedig *trapnak* jelöli.

A levéltári és szóbeli adatok alapján megállapíthatjuk, hogy ezen a tájon a XVIII. és XIX. században vermelték a termést. Föltehetjük a kérdést: mi tette szükségessé, hogy másfajta objektumokat is használjanak az itt lakók, hiszen a vermelés évezredes hagyomány, megbízhatónak bizonyult. E kérdésre két választ is adhatunk. A veremből nem lehet folyamatosan üríteni a termést, mert a kenyérnek való tönkremegy. Másrészt a földrajzi környezet sem kedvezett mindenhol ezek elkészítésének. Bácska és Bánát még napjainkban is elégé vizenyős terület, korábban még nagyobb volt az árvíz- és belvízveszély, vizes terepen pedig nem lehet vermet ásni. Tehát ezek a kedvezőtlen vízrajzi tényezők nagy mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a lakosság másfajta gabonátárolási módok után kutasson.

2. A hambárok bácskai és bánati változatai

Levéltári adataink vannak arról, hogy a XVIII. század hetvenes éveiben is használták már a hambárokat. A XVIII. század utolsó harmadában készítették el Nešćić és Malo Središte kolostorainak leltárát. Az 1771-es összeírás szövege magyar fordításban a következő: *A kolostor telkén áll egy kőből épült pálinkafőző, egy fából készült góré, egy istálló és egy kocsifészer egy tető alatt és két vesszőkas a búza számára.*¹⁵ A két évvel későbbi nešćići összeírás ugyancsak két gabonáskasról tesz említést.

Hogy milyenek lehettek ezek a hambárok, arról nincsen pontos leírásunk, a napjainkból álló hasonló típusúakból azonban következtethetünk az egykoriak alakjára. Minden bizonnyal szántalpakra építették, a gabonás két végét karókkal erősítették meg nagyságuktól függően a negyedében vagy a felében erősítés miatt újabb karókat is fűztek.

Vajdaságban a hambárok különböző típusait találhatjuk meg. Az egyes típusok elkülönítésénél nem vehetjük figyelembe a népi megnevezést, mert azokat ezen a vidéken többé-kevésbé hambárnak nevezik, mint már erre az előbbiekben is utaltunk.

Füzes Endre szerkezetük alapján három típusban sorolja a különálló gabonátárolókat: szántalpas hombárok, gerendavázás gabonások, valamint több célú gabonátárolók.¹⁶ A nálunk előforduló gabonások alapján ezt a típusbeosztást némileg módosítottuk, néhány alcsoporttal bővítettük az egyes típusokat.

A vajdasági különálló magtárak a következők:

- A. Szántalpas hombárok
 - a. Kosárformájú vesszőhombárok
 - b. Karóvázás vesszőhombárok
 - c. Deszkából készült hombárok
- B. Gerendavázás gabonások
 - a. Vesszőből készült gabonások
 - b. Tornácos gabonások
 - c. Tornác nélküli hosszú gabonások
 - d. Keresztboronás gabonások
- C. Téglából, illetve vert falból készült magtárak

A. Szántalpas hombárok. Eredetkérdések

A magyar néprajzi irodalomban Jankó János a sokácok néprajzával foglalkozó tanulmányában tesz említést először a szántalpas hombárokról.¹⁷ Később Bellosics Bálint részletesen ismerteti ezeket az építményeket. Az ő megállapításai napjainkig perdöntőnek számítanak a magyar szakirodalomban. Tanulmányában utal arra is, hogy az egykori Bács-Bodrog vármegyében nemcsak a gabonátárolók voltak szántalpakon, hanem egyéb gazdasági épületeket is készíttettek így, olyan adatokra is akad, amelyek szerint Bogyánban még a házak is egykor szántalpakon álltak. Földrajzilag is körülhatárolta a szántalpas hombárok elterjedését, és megállapította, hogy a sokácok jellegzetes gazdasági épülete, de a magyarok és bunyevácok is használják ezeket.¹⁸

Füzes Endre újabb tanulmányok alapján ismételtén arra a következtetésre jut, hogy a sokác népség terjeszti el ezen a tájon. Barabás Jenő is ezt a megállapítást fogadja el a magyar népi építészettel foglalkozó monográfiájában.¹⁹

Gunda Béla 1941-ben írt tanulmányában a szántalpas építmények elterjedését nem köti egyetlen népcsoporthoz sem, azok dél-alföldi meglétét balkáni kapcsolatokkal magyarázza.²⁰

Meggyőződésem, hogy Vajdaságban nem kapcsolódik a szántalpas építmények elterjedése a sokác lakossághoz. Ugyanis az itteni adatok azt bizonyítják, hogy tartományunk egész területén megtalálhatók ezek a magtárak. Észak-Bácskában használták: Bezdánban Kupuszinán, Sztapárban, Nemesmiliticsen, Szabadkán, Tavankúton, Györgyénben, Verusicson, Martonoson, Topolyán. A Duna menti sokác falvakban: Béregen, Monostorszegen, Bácsban, Bogyánban. Déli területekről is vannak adataink: Bácspetrócból, Bácskeresztúrból, Begesből, Kölpényből, Hertelendyfalváról,

Versec környékéről, Fehértemplomból. Ez a nagy szóródás nem valószínűsíti, hogy a szigorúan zárt közösségben élő sokácok terjesztették el ezeket az épületeket.²¹ A Balkánról jövő összes népesség magával hozhatta, hiszen szántalpas épületek voltak Bulgáriában, Szerbiában, Boszniában és Montenegróban. Nemcsak a pásztorkunyhók voltak szántalpakon, hanem a tejet tároló kamrák, a *mlekarák* is. A két világháború közötti időszakban elmaradhatatlanok voltak a mi hombárjainkra emlékeztető kis építmények a sumadijai falvak portáin.²²

Füzes Endre azért tulajdonít mindet bizonyosan nagy szerepet a sokácoknak a szántalpas épületek elterjesztésében, mert adataiból arra következtetett, hogy ezek az épületek német, illetve szerb falvakban nem voltak használatban. A vajdasági adatok éppen az ellenkezőjét igazolják.

Az viszont kétségtelen, hogy a szántalpas épületek ezen a területen vették fel új funkciójukat. A Balkánon különálló magtárakat ugyan használnak, de azokat nem szántalpra építették.

A dél-bánáti levéltári adatokból arra következtethetünk, hogy a XVIII. században készült vesszőhombárok analógiájára készültek a deszkahombárok, de nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a fában gazdag vidékeken párhuzamosan már deszkából készült magtárakat is készítettek, hiszen a balkáni kapcsolat nemcsak a szántalpas építmények esetében nyilvánuló, hanem a keresztborona-vázás építkezésben is. A vajdasági deszkahombárok lényegesen korábbiak, mint a dél-magyarországiak, tehát ezek kialakulása nem hozható összefüggésbe a gabonakonjunktúrával, illetve a fűrészelt deszka megjelenésével: Szontán, Szatapárban olyan datált épületeket találtunk, melyeket 1838-ban, 1847-ben, 1858-ban készítettek.²³ A fában gazdag vidéken a múlt századi alkalmazását a – korábbi hagyomány mellett – praktikus okok is segítettek: tartósabbak voltak, mint a vesszőből készült változatok, nem kellett őket tapasztani, meszelni, szebben ki lehetett díszíteni. Ezek a deszkából készült magtárak nem nagyobbak, mint a vesszőből font változataik, tehát nem a nagyobb befogadótér terjesztette el ezeket.

A ma is álló építmények tehát arra utalnak, hogy ilyen épületek már a múlt század első harmadában is álltak. Több fafaragó központ is volt egykor tartományunk területén. Olyan feljegyzést is olvashatunk, hogy Versecen a piacon árulták ezeket.²⁴ A Duna közelében valamelyik községben a múlt század közepén állhatott egy vagy több műhely, ahol nagyobb mennyiségben készíthettek gabonátárolókat, mert a ma is álló épületek díszítéseiből, a faragások motívumaiból, azok elhelyezéséből egy központ meglétére következtethetünk. Egyes visszaemlékezések szerint Szontán volt több bognár, aki evvel foglalkozott, de Szatapárban is úgy tudják, hogy a faluban volt több fafaragó, aki nemcsak hombárokat, hanem tornácoszlopokat, faragott sírjeleket, és út menti fakereszteket is készített díszes változatban.

Az kétségtelen, hogy a Duna közelében, mindkét oldalon fejlett fafaragás volt. Baranyában is hasonlóan faragták a gangok oszlopait mint a Dunához közel eső bácskai településeken. A díszes hombárok Bácskában viszonylag szűk területre korlátozódnak, Nemesmiliticstől keletre gyakoribbak a

vesszőhombárok, a deszkaváltozatokat is egyszerűbb formában készítették el, ezek már a századfordulón készültek.

A szántalpas hombárok formai változatai

a. Vesszőhombárok

A vesszőhombároknek két jól elkülöníthető típusa van tartományunkban: a kosárszerű vesszőhombárok, és a karóvázás vesszőhombárok. E két típust területileg is elkülöníthetjük egymástól. A kosárszerű hombárok Észak-Bácskában és Közép-Bácskában használatosak. Különösen kedveltek voltak Szabadkán és a környékbeli tanyákon. Még napjainkban is a kelebiai porták jellegzetes építménye a kívül-belül betapasztott szántalpas hombár. Még a harmincas években is készítette egy helybeli kosárfonó mester. A karóvázás vesszőhombárokat Dél-Bánátban Versec és Fehértemplom környékén használják.²⁵ Az utóbbinak előbb elkészítik akácfából a vázát. A talpfába, a szántalpakba és a folyógerendába a sarokoszlopokon kívül egy-két vízszintes karót is beépítenek, amelyet azután a fal közepén egy folyógerendával ismét megerősítenek, a közöket pedig azután vesszővel vízszintesen befonják. Amikor ezzel a művelettel elkészülnek, az építményt kívül-belül betapasztják. Egyik oldalát azonban kívülről szabadon is hagyhatják, hogy jobban érje a levegő. A karóvázás vesszőhombárokban nyeregretetjük van. Korábban zsindeyesek voltak, ritkábban náddal vagy gyékénnyel is befedték.²⁶

A kosárszerű vesszőhombárok kisebb méretűek. Az alapjuk vastag tölgyfából vagy más keményfából kifaragott szántalp, amibe elői is, hátul is keményfából készült gerendákat csapoltak. A vázba azután lyukakat fúrnak, ezekbe vastag fűzfavesszőket erősítenek, és ezt a kosárszerű vázát vízszintesen befűzik. A tetejére azután szélesebb felső keretet raknak, amelyre ugyancsak nyeregretetűt raknak. Ezek az épületek korábban is leginkább nádasak voltak, de napjainkra a nádat lecserélték, és cserép került a helyére. A kosárszerű vesszőhombárok az általunk vizsgált területen többnyire ovális metszetűek, ritkán azonban négyszögletes formában is készítették. Ezeket a magtárakat is leginkább kívül-belül betapasztották, de gyakran hagyták az egyik külső oldalát tapasztatlanul, vagy olyan formában is használták, hogy az épület külső falát nem sározták be.

A kosárszerű és karóvázás vesszőhombárok kizárólag egyrekesűek, a gabonát az oromzaton lévő kisméretű ajtón öntözik be. A termést a Duna vidéken az oldalán található kis rekeszen engedték le; ezt Sztapárban *lolának* nevezik. Ez a leengedő készülhet fából vagy díszes kovácsolt vas változatban is. Szabadkán és környékén nem használtak ilyen szerkezetet a hombárokon. A helybeliek úgy vélekedtek, veszélyes lehet, mert könnyen elfolyhat a kenyérnek való.

é. Deszkahombárok

A deszkahombárok, mint már korábban is utaltunk rá, a XIX. század első harmadában készültek, habár feltételezhetjük, hogy már a korábbi időszakban is gyártották őket. Két változatuk van: tornác nélküliek és

tornácosak. Alaprajzuk megegyezik a kosárszerű vesszőhombárokéval, a metszetük azonban négyszögletes. Ezeket a deszkahombárokat két csoportba oszthatjuk fel, építési megmunkálásuk alapján lehetnek zsilipelt deszkafalúak és csapolt falúak. A zsilipelt változatokat a múlt században alkalmazták. Különösen sok áll még napjainkban is Zomborban és a környékbeli falvakban. 1983-ban Sztapárban például 83 ilyen technikával készült gabonátárolót vettünk számba. A sztapárihoz hasonlókat találtunk a környékbeli tanyákon: Čičovacon, Žarkovacon. Korábban voltak ilyenek Doroszlón is, de Szontán is találtunk néhányat, melyeket a múlt század ötvenes éveiben készítettek. Ezeknek a magtáraknak a szántápai és a tartóoszlopai tölgyfából készültek, a vízszintes deszkafalak azonban már fűrészelt fenyőfából vannak. A faragott változatokat az első világháborúig készítették, de olyant is találtunk Sztapárban, melyen a készítés idejét 1916-ban jelölték meg. A helybeliektől tudjuk, hogy deszkahombárokat még a két világháború közötti időszakban is készítettek. Ezek már nem faragottak, és a faluk sem zsilipeléssel állt össze, hanem csapolással.

Csapolt boronafalú szántálpas hombárokat Szabadkán és Topolya környékén találtunk, ezek azonban már újabb keletűek. Az utolsókat az ötvenes években készítették.

A faragott deszkahombárokon kétféle díszítményt alkalmaztak. A legegyszerűbb formáknál a tornácok oszlopait és a tartóoszlopokat párhuzamos bevágások, rovások tagolják. A díszesebb változatoknál szabadrajzú sík díszítmények is találhatóak. Több variánsban készítették a mintákat: indásnővény díszeket, szívből kinövő tulipánt. Ritkán a szántálpakat is kifaragták, többnyire indászerű motívumokkal. Egy 1847-ben készült épületnek pedig a szántálpát a domborműszerűen hatyút is faragtak. A díszítéshez tartozik az évszám is, melyet leginkább a tornác oszlopaiba vésték be, esetleg az ajtó fölé vésték vagy festették. Ritkábban az építető nevének kezdőbetűit is bevették a gabonátárolóba.

Ezeket az épületeket nemcsak faragással díszítették, hanem több élénk színnel is befestették. A festékmарadványokból arra következtethetünk, hogy az épület alapszíne téglavörös volt, a faragásokat pedig több színnel, fehérrel, feketével, zölddel, kékkel hangsúlyozták ki. A színek kombinációját az egykori megrendelők határozhatták meg. Korábban olyan változatokat is készítettek, amelyeken szabadrajzú sík faragások nem voltak, de virágmintákat ráfestettek, hasonló stílusban, mint az egykori menyasszonyi ládákat. Ilyen festett változatú gabonást egyet találtunk Sztapárban: a Boris Kidrič utcában. Az épület alapszíne világoskék, erre van ráfestve élénkebb piros színnel a szívből kinövő tulipán zöld levelekkel.

A szántálpas deszkahombárok előtt mindig van egy méternyi széles tornác. Ezeket az építményeket szélességüktől függően kettő vagy négy oszloppal támasztják meg. A szántálpas deszkahombárok minden esetben egyrekesűek voltak. A befogadóképességük változó volt; a tulajdonosok szerint 60-100 métermázsza termést raktározhattak benne. Ha többfajta terménye volt a gazdának, akkor azt különböző különálló magtárakban

helyezte el. Nagyobb gazda udvarán kettő, sőt három szántalpas hombár is állhatott.

A díszes hombárok is készíthették tornác nélkül. A csapolt szántalpas hombárokat azonban minden esetben enélkül készítették el. Ezek befogadó-képessége is akkora volt, mint a tornácos változatoké.

A díszes szántalpas hombárok az udvar ékességei voltak. Mindig a tisztaudvarban álltak, részint azért, mert tulajdonosa büszke volt a szépen díszített teli hombárjára, részint pedig azért, mert jobban szemmel tarthaták itt, mint a gazdasági udvarban. A Szontán álló szántalpas hombárok még napjainkban is a földön állnak, tehát jól látható, hogy ha szükség volt, akkor ezeket négy-öt lóval vagy egy-két ökörral elvontathatták. A sztapári és kelebiai gabonások már többnyire négy-öt sor téglából kirakott talapzaton állnak, a magyarázat szerint így a szántalpak nem rothadnak el, és a gabona alulról is több levegőt kap. Ha szállítani akarják, akkor a deszkákat bejelölik, és az építményt szétszerelik, majd a számozás alapján ismételten összerakják. A vesszőből font hombárokat pedig egyszerűen leemelik a tartóoszlopokról.

B. Gerendavázis gabonások

Bácskában és Bánátban a különálló gabonások másik gyakori típusa a gerendavázis gabonás. Ennek a deszkából készült változatait lényegesen ritkábban alkalmazták Bácskában, mint a szántalpas hombárokéit. Szerémségben és Szlavóniában azonban elsősorban ezeket használták. A bácskai és bánáti variánsoknak három típusát különíthetjük el ezen a vidéken: vesszőből font karóvázis gabonásokat, tornácos gabonásokat és tornác nélküli magtárakat. A vesszőből font építmények kizárólag a Tisza menti községekben használatosak. A deszkából készületeket Nyugat-Bácskában: Sztapárban, Doroszlón, Gomboson alkalmazták. Valószínűleg, hogy több községben álltak ilyen épületek, de 1983-ban már csak ezekben a településekben találtunk napjainkban is funkcionáló magtárakat. A doroszlói és sztapári magtárakat a múlt század közepén építették. Az utóbbiban található három hombár közül kettőben felfedeztük készítésének idejét is, az egyiket 1842-ben, a másikat pedig 1846-ban ácsolták. A doroszlói hasonló típusú magtár az Októberi forradalom utcában áll, de ezen nem jelölték meg az építés idejét. A sztapári változatok azt igazolják, hogy egy időben készítették ezeket a nagyobb méretű gabonásokat, de ezeket később háttérbe szorították a szántalpas építmények. Szántalpas hombárok készítéséről folyamatosan vannak adataink 1838-tól 1916-ig.

A bácskai tornácos gabonások abban különböznek a baranyai és szlavóniai variánsoktól, hogy ezeknél a tornác az épület hosszanti oldala előtt van, itt van az épület bejárata is. A gabonást két vastag talpgerendára állították fel, amelyet az épület nagyságától függően keresztgerendákkal fogtak össze. Ezekbe a keresztgerendákba csapolták be a függőlegesen zsilipelt gerendá-

kat, amelyekbe a deszkákat csúsztatták. A gerendákat faragott koszorúgerenda fogta közre. Ez tartotta a gabonás tetőszerkezetét is.

Az épület előtti tornác oszlopait a keresztgerendákba és a koszorúgerendákba csapolták be, amelyhez faragott könyökfa is csatlakozott. A tornác oszlopai között korábban lécmellvéd is volt, de erre már csak az oszlopokon található csapolások helyei utalnak. Az oszlopok megmunkálásában különböznek ezek a gabonások a szántalpas változatoktól. Az utóbbiaknak soha sincsen könyökfája, mellvédet is csak azoknál alkalmaztak, melyeknél a tornácot négy oszloppal támasztották meg.

A gabonás bejárata az épületnek az első harmadában van. Kétszárnyas, borított ajtaja van. A belsejét zsilipeli fallal három rekeszre osztották fel. Középen van egy keskeny folyosó, kétoldalt pedig egy nagyobb és egy kisebb rekeszték. A két oldalsó rekeszt nem osztották fel újabb fiókokra. A termést létráról öntözték be, de olyan változatokat is készítettek, hogy a válaszfalat a termés mennyisége alapján rakták be.

A tornácos gabonásokat Doroszlón és Sztapárban hasonlóan faragták ki és festették be, mint a szántalpas változatokat.

Bácskában napjainkban már nincs olyan tornácos hombár, melynél a homlokzati bejáratnál áll a tornác. Szerémségben ilyen gabonátárolókat is készítettek. Ezeknél az épületeknél a homlokzat előtt álló tornácról van a bejárat. Itt is van egy keskeny folyosó, a rekeszeket azután kettő, három, négy, hat fiókra is beoszthatták. A tornácok oszlopait ezeknél is díszesen kifaragták. A tartóoszlopokat pedig szabadrajzú virágmotívumokkal faragták ki. A szerémségi magtáraknak nemcsak a tornácát díszítik ki, hanem a deszkából készült oromzatokat is igényesen megmunkálják. Az oromzat felületét vízszintes és függőleges síkban több kazettára is beoszthatják, a kazettákba pedig különböző szögbe főlészögezik a léceket. A hombárok oromzatai között napsugaras változatokat is készítettek.

A hombárok körüli tornác elhelyezkedésében minden bizonnyal szerepe van a lakóháznál alkalmazott tornácoknak is. A hagyományos szerémségi lakóháznaknál nem oldaltornácot használtak, hanem ezeket a ház oromzatán alakították ki. A két tornáctípus történelmileg más eredetű. Korai megléte gabonátárolóinkon arra utal, hogy területünkön már a XVIII. században is álltak tornácok, illetve ezen a vidéken ezeket *gangnak*, *ambetusnak* nevezik.

A gerendavázis gabonások másik típusa a tornác nélküli hosszú magtár. Ezeknek a régebbi díszes változatait – a napjainkban is fellelhető adatok alapján – kizárólag Szerémségben használták. A két világháború közötti időszakban ezeket Bácskában és Bánátban is készítették, ezek azonban véleményem szerint történetileg nincsenek kapcsolatban a szerémségi változatokkal. Ezeket a nagyobb méretű magtárakat, akárcsak a görékat, a disznóól fölé építették, esetleg néhány sornyi magas téglafalra húzzák fel, hogy jobban érje a levegő. Az épület hosszanti oldalán középen van a bejárat, egy keskenyebb folyosóról vannak a rekeszek, amelyekben a különböző fajta szemtermést tárolták.

A XX. században készült csapolt hosszú magtárak alaprajza megegyezik a szerémségi hosszú gabonások alaprajzával. Ezek, a szántalpas csapolt

hambárakhoz hasonlóan, díszítés nélkül készülnek el. A díszes hosszúgabonásokat ugyanúgy díszítik ki, mint a tornácos változatokat. A tölgyfa tartóoszlopokon szabadrajzolású síkfáragás is található, ezek síkdíszítményei virág, de nem tulipán. Fesítettek voltak ezek a magtárak is. A deszkafalak ezeknél is téglavörös színűek voltak, a virágokat pedig a megrendelő ízlése szerint több színnel is kifesthették. Az oromzaia a tornác nélküli hosszú hombárokhoz is hasonlóan van elkészítve, mint a tornácos változatoknál.

Vesszőből készült gerendavázás gabonások

Ezek az épületek három-három és fél méter hosszúak, egy-másfél méter szélességűek. Az épület alapját a két vastagabb talpfa adja, amelybe belecsapolták a függőleges tartóoszlopokat, amelyek egy méternyi távolságra vannak egymástól. Az így elkészített vázra tették rá azután a koszorúgerendát, amelyre kisméretű nyeregtető került. A gerendák között középen egy vízszintes gerendával megerősíthették. Az így elkészült vázat fűzfavesszővel szövött fallal kitöltötték. A kész falat azután kívül-belül vastagon betapasztották. A magtár hosszanti oldalán középen van a bejárat. Olyan változatokat is készítettek Zentán, ahol a bejárat nem a hosszanti oldalon van, hanem az épület homlokzati részén. E vesszőből készült gerendavázás magtárakat mindig több rekeszűre készítik. A válaszfalakat azonban már nem vesszőből fonják, hanem deszkából alakítják ki. Többnyire három-négy rekeszt készítenek ezekben a kisméretű építményekben. Tornáca ezeknek az épületeknek nincsen.

A vesszőből font gabonások szerkezetükben hasonlítanak a gerendavázás gabonásokra, de mégsem hisszük, hogy azok történelmileg összefüggnek. A Tisza vidéki gabonások inkább a vesszőből font görék, katórkák változatai.²⁶

Keresztborona vázas gabonások

A magtáraknak ezt a változatát Dél-Bánátban Versec és Fehértemplom környékén használják. A még napjainkban is álló épületeket a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveiben készítették, de ezek elkészítésében korábbi hagyományra támaszkodhattak az egykori mesterek. A ma is állókat legtöbbször dísznőől vagy egyéb raktárszerű épület fölé építették. Ezek az épületek különböző nagyságban készülhettek. A durván megmunkált gerendákat egymásba csapolják, de azok végei túlnyúlnak a sarkokon, ahol az egyes csapolásokat még hosszú faszögekkel megerősítik. Az utolsó sor gerendára kerül fel a koszorúgerenda, erre pedig az épület nyeregteteje, amelynek a héjazata korábban általában zsinde volt, napjainkban azonban leginkább hód farkú cserepet használnak. A bejárat ezeken a magtárakon többnyire a keskenyebb oldalon található. Napjainkban ezeket a magtárakat elsősorban göréként használják, és csöves kukoricát tartanak bennük.

Történelmileg a keresztborona falú magtárak szorosan kapcsolódnak a szerbiai, šumadijai népi építkezéshez. Az épületek technikai kivitelezésében lényeges különbség nincs, a dél-bánáti változatok azonban minden esetben nyeregtetősek a šumadijai épületek viszont sátozottóval készülnek.

A gerendavázis gabonások történelmileg valószínűleg összefüggésben állnak a különálló hálókamrával, a *vajattal*, amelyet azokban a családokban készítettek, amelyek nagycsaládi szervezetben (*porodična zadruga, zajednica*) éltek. Vajdaság szerb és horvát lakóinak körében a XIX. század fordulójáig gyakori családforma volt ez. Századunk első évtizedében kezdenek ezek a családok fölbomlani, szétválalkozni.

Szlavóniában Közép-Bánságban, Dél-Bánátban és Szerémségben gyakran egybeépítették a különálló raktárakat, amelyekben a szemtermést tárolták. Ennek fejlettebb változata, amikor ezeket emeletesre építik fel. A földszinti részét téglából vagy vályogból készítették el. Itt volt a kocsiszín, a nyárikonyha, esetleg a disznóól, az emeleti részen pedig a góré és a hombár kapott helyet. A magtári rész lényegesen keskenyebb, mint a földszinti rész, ezért ezt kétsoros alaprajzúra készítik el. A magtárak előtt keskeny folyosó, gang húzódik. A tornácot faoszlopokkal támasztja alá, amelyeknek különösen nagy gonddal készítik el a könyökfáit és mellvédjét. A díszítéseknél fűrészelt deszkamintákat használnak, amelyeket elkészültük után legalább két színnel befestenek, sárgára és barnára, világosabb és sötétebb zöldre, esetleg a kék különböző árnyalataival.

Ezeket az épületeket közvetlenül az utca frontjára és építhetik, mégpedig keskenyebb végükkel. Ha így épül fel, akkor az utcai oromzat többnyire téglából vagy vályogból készül, és tagolt neobarokk és eklektikus jellegű díszítő elemeket alkalmaznak ilyenkor. Az ilyen tájolású magtárakat (*kotobanje*) többnyire Szerémségben alkalmazzák. Dél- és Közép-Bánátban a magtárakat az utcával párhuzamosan építik fel, hogy elválasszák az első udvart a szérűskerttől. Ezeknél az épületeknél középen nagyméretű kétszárnyas kaput is alkalmaznak.

Téglából készült magtárak

A századforulón a középparaszti gazdaságokban korszerű magtárakat is kezdenek építeni. Ezek elődei a nagyobb birtokokon, majorokban álltak. Kicsinyített másukat készítették el a nagyobb tanyai gazdaságokban. Minden esetben téglából építik és cseréptetővel fedik be. Sok esetben ez a magtár volt az egyetlen épület a portán, amely szilárd anyagból épült. Egyik jellegzetes típusát Ludason találtuk meg; ezt az épületet még napjainkban is használták. 1904-ben emelték, akkor, amikor a tanyaházon is jelentős változtatásokat eszközöltek. A téglát a helyszínen égették ki. Az objektum 7,5 m hosszú és 4,4 m széles, s a sima falfelületek határozzák meg a homlokzatát. Az épület egyetlen díszé a téglából kialakított pilaszter és párkány. Nyereg-tetejére hód farkú cserepet raktak. A hosszanti oldalán van az egyszárnyú vasajtós bejárat. Középen vas keretes, kibillenő ablakok vannak. Padlózatát minden bizonnyal az újabb időben betonozták ki. Az alaprajzát zsilipelt deszkafallal hat rekesztékre osztották fel.

A ludasi magtár a majorokban található gabonások mintájára készült el. Nemcsak alaprajzában követi ezeket, hanem homlokzati kiképzésében is.

Kevésbé díszes formában több tanyán is találtunk a ludasihoz hasonló változatokat. Felsőhegyen az egykori magtár alatt még borospince is volt.

Újabb keletű építmények a ludasi portákon a fonott gerenda vázas gabonások mintájára készült téglamagtárak. Hat 30–40 cm magas téglaoszlopra betonkoszorút helyeznek, erre építik fel egy sor téglából vagy vályogból a falat. Az épület közepén van a bejárat, tetejére pedig kisméretű nyeregtető kerül. Az alaprajzában megegyezik a gerendavázis gabonások alaprajzával. Leginkább háromrekeszű a belső beosztásuk.

Ezeket a magtárakat is, akárcsak a szántalpas hombárokat, minden esetben a lakóházzal szemben állítják fel.

ÖSSZEFOGLALÓ

Vajdaságban tehát rendkívül változatos formában álltak egykor a magtárak. A különálló objektumok gyökerei legtöbb esetben a XVIII. századig visszavezethetők. A XIX. században terjednek el a zilipelt falú deszkahombárok. Ezek az épületek funkcióváltás hatására jöttek létre. A szántalpas hombárok az állattartók építményéből, pásztorkunyhókból, tejtárolókból alakultak át, a különálló gabonások szántalp nélküli változatai pedig a nagycsaládi szervezet hálókamráival hozhatók kapcsolatba. Ezek a hombárok balkáni eredetűek. Nem valószínű, hogy egyetlen népcsoport honosította volna meg őket Bácskában és Bánátban.

A XX. századi újabb keletű építmények belső keletkezésűek. Létrejöttükben a gabonatermelés megnövekedése játszott szerepet. Ezek a korszerű építmények azonban sohasem szorítják ki a több évszázados tradícióval rendelkező épületeket, hanem párhuzamosan alkalmazzák őket. Az utolsó évtizedben tűnnek el a hombárok a vajdasági paraszti portákról. A búzát a termelők aratás után eladják, tehát nincs már szükség magtárra.

Legújabb fejleménye falvaink népi építészetének a betonsilók építése. Ezeket is, mint egykor a gabonás raktárakat, miniatűr formában építik fel. Ritkán tárolnak bennük búzát, többnyire a szemestakarmány raktározására, illetve szárítására használják őket. Egy-egy tanyai telken Szabadka határában a korszerű siló mellett ott áll még mindig hasznosítva a fonott szántalpas hombár is.

Jegyzetek

1. Magyar statisztikai évkönyv. VI. 1898. 64–65.
2. Vuković, G. 1988. 144; 435; saját gyűjtésem Martonoson.
3. Penavin O. - Matijevics L. 1980. 41.
4. Vuković, G. 1988. 141; 435.
5. Karadžić, V. S. 1935. 638.
6. TESZ II. 137, ERSZ I. 33. Kniezsa I. 1955. 216. Füzes E. 1984. 167; 232–233.
7. Györfly I. 1928. 45–46.

8. Hoffmann T. 1963. 26-27.
9. Saját gyűjtésem, Penavin O. –Matijevics L. 1980. 17.
10. Füzes E. 1973. 470-471.
11. Ulmer G. 1986. 187; 319.
12. Stajić, V. 1950. 424.
13. TLSZ Sándori Úriszék iratanyaga 20/1843; 11/1846.
14. Az atlasz anyaga másodpéldányban a Vajdasági Múzeum Adatárában.
15. Grujić, M. 1906. 96.
16. Füzes E. 1984. 93.
17. Jankó J. 1896. 151.
18. Bellosics B. 1913. 297-300.
19. Füzes E. 1984. 166. Barabás J. – Gilyén N. 1987. 44-47.
20. Gunda B. 1941. 42.
21. Saját gyűjtésem, valamint a Vajdasági Múzeum és a Tartományi Műemlékvédelmi Intézet adattárának fotóanyaga.
22. Cvijić, J. 1922. 380-381; Erdeljanović J. 1951. 113-114
23. Saját gyűjtésem Szatpárban 1983-ban. Az 1938-ban készült hombár a Lenin utca 43-ban, az 1847-ben készült pedig a Tito marsall utca 118. sz. háznál áll. Szontán ebben az esztendőben három szántalpas épület állt még, ezeket 1858-ban állították fel.
24. Milošev, M. 1982-1983. 94-96.
25. Uo. 94.
26. Uo. 96-97.

IRODALOM

BARABÁS Jenő –GILYÉN Nándor

1987 Magyar népi építészet. Budapest.

BELLOSICS Bálint

1913. Adatok a bácsbodrog megyei sokácok tárgyi néprajzához. NÉ. 297-301.

CVIJIĆ, Jovan

1922 Balkansko poluostrvo. Beograd

ERDELJANOVIĆ, Jovan

1951 Etnološka gradja o Šumadincima. Beograd

FÜZES Endre

1964 A magyarországi szántalpas hombár. Ethn. 1-35.

1973 A gabonás vermek problematikájához. Ethn. 462-481.

1970 A gerendavázás gabonás. Ethn. 376-387.

1984 A gabona tárolása a magyar parasztgazdaságokban. Budapest.

GUNDA Béla

1941 A Déli Kárpátok román népi műveltségének balkáni kapcsolatairól. Ethn. 37-44.

GRUJIĆ, R. M.

1906 Prilošci o istoriji srpskih banatskih manastira u drugoj polovini 18. veka. Sremski Karlovci.

GYÖRFFY István

1928 Takarás és nyomtatás az Alföldön. NÉ 1-46.

HOFFMANN Tamás

- 1963 A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest.
- IKVAI Nándor
1966 Föld alatti gabonátárolás Magyarországon. Ethn. 343-377.
- JANKÓ János
1896 Adatok a bács-bodrog megyei sokaczok néprajzához. Ethn. 34-64; 132-165.
- KARADŽIĆ, Vuk Stef.
1935 Srpski rječnik iztumačen njemačkim i latinskijem riječima. Beograd
- MILOŠEV Mila
1982-1983. Ekonomske zgrade poljoprivrednih domaćinstava u naseljima južnog Banata. RAD 93-109.
- MILOŠEVIĆ, Miloje-NEŠKOVIĆ, Jovan
1954 Arhitektonski objekti manastira Mešića. RAD 334-344.
- NIKOLIĆ, Ranko
1958 Ambari u Stapar. Grada.
- PENAVIN Olga-MATIJEVICS Lajos
1980 Székely szójegyzék. Újvidék.
- STAJIĆ, Vasa
1950 Velikokindski dištrikt. Novi Sad.
- ULMER Gáspár
1986 Posed Bajša, spahije i kmetovi 1751-1849. Novi Sad.
- VUKOVIĆ, Gordana
1988 Terminologije kuća i pokućstva u Vojvodini. Novi Sad.
- VULETIĆ, Nada
1978 Narodno graditeljstvo u Vojvodini. Gradja 350-357.

Rövidítések:

ERSH	Etimologijski rječnik hrvatskog i srpskog jezika
Gradja	Gradja za pručavanje spomenika kulture Vojvodine
RAD	Rad Vojvodanskih muzeja
TLSZ	Történelmi Levéltár, Szabadka

A FEKETICSI SZÉLDARÁLÓK

Bordás Attila

Titoverbászi Cukorgyár, Titoverbász

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Lambrecht Kálmán
(Pancsova 1889 – Pécs 1936)
emlékének

Ha ma szélmalmokról hallunk, általában az errefelé is előforduló, hollandiainak nevezett típusra gondolunk. A jugoszláviai szélmalmokról Rajko Nikolić írt monografikus összefoglalást a vajdasági múzeumok évkönyvében,¹ de előtte is és utána is többen foglalkoztak a vajdasági szélmalmok kérdésével.

1911-ben Lambrecht Kálmán közölt mesterszavakat többek között beodrai és óbecsei gyűjtéséből is.² Számos írásában és könyvében áttekintette a szél-, vízi- és szárazmalmok technikátörténeti és részben néprajzi vonatkozásait is.³ Sajnos, bejelentett ilyen tárgyú könyve és összegyűjtött néprajzi anyaga nem jelent meg.⁴ Lambrecht mindössze huszonhat éves volt, amikor a malmokról szóló utolsó írása megjelent. Mint ismeretes a Tanácsköztársaságban való részvétele miatt Nopcsa Ferenc karolta fel és alkalmazta intézetében. Nopcsa Ferencet különben a jugoszláviai malmok leírásakor idézik.⁵ A sors úgy hozta, hogy Herman Ottó támogatásával és sugallatára megírt malomtörténeti tárgyú írásai után Lambrecht paleontológiával kezdett foglalkozni és ebben európai hírnű tudós lett. Tekintettel arra, hogy részletes bibliográfia nem jelent meg műveiről, feltételezhető, hogy később is írt a malmokról. *A műveltség útjai* című kötetekben például Lambrecht szerkesztőként szerepelt, megírta a malmászat néprajzi és történeti anyagát.⁶ Élete végén újra visszatért a néprajzhoz, halála előtt egy évvel ugyanis kinevezték a pécsi egyetem néprajzos professzorának.

Térjünk azonban vissza a malmok történetéhez. A Szerb Matica tudományos közleményeinek első számában a későbbi belgrádi néprajzos professzor, Mirko Barjaktarović közölt nagyon érdekes leírást a bánáti

szélmalmokról.⁷ A szakmai írások közül Harkai Imre 1976-ban megjelent közleménye a topolyai szélmalomról,⁸ az alkalmi írások közül pedig Keresztényi Józsefé és Bartuc Gabrielláé érdemelnek figyelmet.⁹ A vajdasági szélmalmokkal a szabadkai Községi Műemlékvédő Intézet is behatóan foglalkozik. Felméréseiket Antun Rudinski műépítész vezeti, dolgozattal azonban csak Beszédes Valéria néprajzos jelentkezett: az oromi szélmalommal kapcsolatos gyűjtéseiből publikált.¹⁰ E sorok írójának is alkalmá volt Oromon gyűjteni, úgy találja azonban, hogy ipartörténeti szempontból a régi vajdasági szélmalmok közül az obornjaei (völgyparti) érdemel megkülönböztetett figyelmet. E malom tetőszerkezete a vitorlával együtt másféle módon fordítható a szél irányába, mint a ma is álló és összehasonlításra alkalmas csúrogi, melencei, karadjordjevoi, gardinovci, gunarasi, vagy az áthelyezett és helyreállított topolyai szélmalom.

Bevezetők arra kívánta felhívni a figyelmet, hogy még mindig igen sok közöletlen adat található levéltárainkban, a múzeumi és műemlékvédelmi adattárakban, bár nem mondható szegényesnek a vonatkozó irodalom sem. A néprajzi gyűjtést természetesen nem szabad elhanyagolni, mert például feketicsi falujárásom alkalmával vidékünkön ismeretlen típusú szélmalmok létezéséről szereztem tudomást.¹¹

Lássuk azonban kutatásaim helyszínét. Kovács földmérő 1765 körül készült Terr. Possess Verbász című térképén északkeleti irányban a következő Praed(ium)ok határosak Verbással: Szekity, Veketity (tévedésről lehet szó: a német helyesírás szerint a szókezdő vé efnek olvasandó) Velity és Sophrony.¹² A térképezéskor ezek még mind puszták voltak. De idézzük teljes egészében a feketicsi egyházi levéltárban őrzött "Fekete-Hegy Helység Meg-Szállításának Le- Írása című okiratot, 1794-ből: "Nyertenek is ugyan azon Föld nélkül szükölködő Familiák a Királyi Kegyelmes Resolutio szerint Tekintetes Nemes Báts Vármegyében, Tekintetes Zombori Administratio alatt, a mostani ujjontan fel vett nevezete szerint, Fekete-Hegy nevezetű Pusztát lak'földül, a'Szomszéd Határban megnépesített Uj Verbász Helységtől kimaradott Parasztinátz és Kis Dobra nevezetű maradék Pusztákat edgyütt, mely Pusztákhoz, a már ki adott Kegyelmes Királyi Resolutio után Nagyságos Ürményi Mihály Zombori Administrator Ur közben vetésére Velity nevű Pusztá is hozzájok adatott, melyből áll az egész Helység Határa 140 Colonialis egész Sessiokat foglalván magába, a'Parochialis 1. Helység részére is 1. Mészárszék is 1. egész, Notarialis 1/2 és Oskolához is 1/2 Sessiok és közönséges Pacuumon kívül. Ezen fellyebb említett Fekete Hegy a'Királyi Resolutioban Fekete-Toban jelentetik; a Ratzok pedig a megszállítás előtt Feketitynek. Mely Fekete-To nevezetű ezen Tek. Nemes Báts Vármegye hibásnak találván, meg a'Meg-Szállítás előtt ezen hibás nevezet a Nemes Vármegye által megigazitott, és Fekete-To egészen töröltetett. A'mint ezt a'Tek. Nemes Báts Vármegye Protocollumában fel lehet találni.

Azonban minthogy a'Kun-Hegyesről származandó lakosok közzül sokan ezen Uj Lako Földre mondtanak: kellett a'Fellyebb meghatározott népnek számát más Helyről és Vármegyéből származando lakosokkal is potolni, kik közzül Tekintetes Nemes Vármegyében fekvő Tisza Bura nevű Helységből

jött lakosok legszámossabbak valának, kiket a'Kun-Hegyesi lakosok, magok közé, még eleveni lako Földökben, magok önként szettenek és hivtanak össze, ki is jollehet nem első voltak a'Lako Földnek meg nyeresében, meg kell mindazon által jó lélek esméret szerint vallani, hogy mind ezen Új Helységben való meg gyökerezésben, mint Helység tartásban, mindaz effélékre megkívántató Tehetségekben elejitői fogva, különös, és bátran mondaní, leg első dicséretet érdemeltetnek ugyan azon Buráról szakadt edgynéhány lakosok..."¹³

Hogy mikor épültek az első malmok és szélmalomok a faluban, azt a további kutatások hivatottak megállapítani. A szájhagyomány azonban mind Feketicson, mind Kunhegyesen azt tartja, hogy kunhegyesi mesterek is építettek szélmalomokat Feketics környékén.¹⁴ Az egyházi levéltár a gabonával és az őrléssel kapcsolatban ezt írja: "Mindenképpen a prédikátor fizetése úgy amint van a maga válaszában írássá be, de a' mi a Földet, Réteket, Kerteket, Szőlőskerteket sas. illeti ezeket nem elég csak közönségesen fel tenni hogy azok vagynak, hanem fel kell világosan írni, mennyiségeket, mindkét felől való szomszédjaikat. Nincsenek-e Dézsma alatt, vagy ha vagynak, mellyik esztendőitől fogva? Egyszóval, mely teljes és világos előadás kell ezek eránt tenni, hogyha valaki ez után kérdés alá vettettnek, ez a' le írás, a' kérdést mindenütt, még a törvényszékben is eligazíthassa."¹⁵

A feketicsi matrikula¹⁶ több helyen említi, vagyis megerősíti az örletési kötelezettséget. Az első bejegyzés nincs datálva, mivel maga a matrikula is tartalmaz üresen hagyott részeket, ami valószínűleg annak tudható be, hogy eleinte más jegyzetektől vagy emlékezetből másolták szövegét. Az előbb idézett Superintencialis és Fractualis akták protokollumában azonban az 1817-es leíratot követően minden bejegyzés folytatólagos, tehát naprakész bejegyzésekkel van dolgunk. Az 1817. évre Varga Mihály bíró, kilenc más olvashatatlan aláírás és Tarkó János "Curator Eklézsiái Elöljáró" írták alá:

"2° 30 köből buzát és árpát...

... 14° elegendő örletés..."

Itt kell megemlíteni, hogy a falu a prédikátoron kívül a kántornak is biztosított gabonát és őrlést: "...7. minden iskolába járó gyermektől egy véka buza, egy véka árpa... 9. őrlés, a'mennyi Házi szükségre kívántatik... (25. k Martii 1828)", a "leány iskola Tanítójának: ..2. Buza 66 véka 3. Árpa 66 véka... 9. őrlés, a'mennyi házi szükségletre kívántatik... iskola Rectornak Fizetése.. 2 szor 12 - tizenkét köből Buza, és ugyanannyi köből Árpa... 7 szor Elegendő őrlés... (Feljegyezve 1791 dik Esztendő Augusztus 9 dik Napján)" A gabonával kapcsolatban a matrikulában továbbá ez áll: "Ad (1)803 die 13 a Junii... Ekklesiái dolgok protocolba áltatnak: ... 3° meghatározatott az is hogy az Ekklesia Gabonáinak Conserválására egy Hombár építtessen az Ekklesia Fundussán..." az ötödik pontban: "A'CA (olvashatatlan) Háznál levő Cutja, amennyire megromlott, mihelyt kőművesek elől jönnek. Még elsőben is meg fog építtetni: és el készítessen és azon Cutja tetején egy Hombár is fog építtetni leg feljebb jövő Sz. Mihály Havában. Szegh Fekete Hegy".

Az irodalomból tudjuk, hogy főleg a református egyháznak voltak malmai, és pedig szárazmalmai, tehát egyes helységek így oldották meg az őrleési kötelezettséget.¹⁷ Ilyen adatra azonban a feketicsi református egyháznál nem akadtam.

A feketicsi szélmalomokat Tisza Szabó József (1908) szélmolnár elbeszéléséből ismerjük. A falu malmai két térképen láthatóak, mindkettő a két világháború között készült.¹⁸

Napjainkban már csak a szélmalomokról gyűjthetők adatok, mert a szárazmalomokra a legidősebb emberek sem emlékeznek. Az egyházi levéltárban őrzött *Bírói végzések könyve* szerint Perlaki Gábor Bíró 19. számú végzése így hangzik: "1861-évi October 28 ik éjjelen K. S. Heinzer Fülöp malnait feltörvén abból 1 Pesti Mérő buzát és egy véka lisztet elorozván a mint is természetben vissza is adott... Szinte azon éjjel Fehér Sándornak egy csoroszlyája vészelt el a mit is ő természetben adott vissza. A fent említett lopási büntetetei miatt általunk 8 napi börtönre ítéltetett. Kelt Feketehegy Január 4 ik (1)862. Perlaki Gábor bíró, Balog Péter esküdt, Szabó János esküdt, Gáspár András esküdt, Polgár József esküdt."¹⁹

A szárazmalomok eltűnésével a gőzmalomok, vagyis a hengermalomok korszaka következett, de a szélmalomok is tovább működtek, néha mint Tisza Szabó Józsefé, dízelmotorral is szél híján. Az első világháború után több szálláson állítottak fel ún. kis szélmalomokat, amelyeket az irodalom Tárkány Szücs Ernő nyomán, *széldarálónak* nevez.²⁰ Az első feketicsi széldaráló nem is Feketics határában, hanem a közeli becsei határban, Dorogi Sándor feketicsi malomkovács szállásán állt. A mesterember a becsei Manojlović-féle birtok gőzmalomában dolgozott és a közelben vett szállást és földet. Kerekes Lőrinc (1924) cséplőgéplakatos mester gyermekként sokat járt a Dorogi-féle szálláson. Amikor fölszabadult, vagyis letöltötte tanoncéveit és segéd lett, maga is kísérletezett szélmalomépítéssel. (Feketicsen szélmalomnak nevezik a széldarálókat, bár azok voltaképpen darálók, főleg takarmányt daráltak.) Kerekes Lőrinc édesapja megengedte neki, hogy kísérletezzon. Az építkezés alatt nem akarták elárulni, mi készül. A kérdezősködőknek azt mondták: galambdúcot építenek. Erre az egyik kérdező megjegyezte: "Talán te akarsz benne turbékolni?" Ez volt az utolsó széldaráló. Ugyanebben az udvarban egy ideig köleshántoló járgányos szárazmalom is állt. A hántoló már 1936-ban üzemelt, a széldaráló pedig 1942-43-ban épült fel. A családnak cséplőgépe is volt.

E szélmalomok többségére Nagy Kálmán (1926) hívja fel a figyelmem, az ő adatai alapján indult meg a kutatás. Nagy Kálmán a Németh-féle szálláson segítkezett a széldaráló építésében. Néhai Németh Lászlóné Braskó Sára (1896) 1987 júliusában mesélte: "A Vélity-pusztán volt Szilágyi Gábor, Németh János, Németh Gábor, Németh Sándor és Németh László szállása. A Németh Sándor-féle szálláson állították fel a szélmalmot a Némethék, a férjem szállása egy düllővel volt feljebb ettől. Én 32 esztendőn éltem kint a szálláson. Ubornyai volt a szomszéd szállás." A szélmalomról Németh Lászlóné nem tudott sokat mondani, de elküldött Sára lányához, a Vájos út 30-ba.

Nála találtam meg a fényképet, amelyen Németh László látszik a szélmalommal. A szélmalom id. Németh Sándor (1889–1947) szállásán volt felállítva. Fia, ifj. Németh Sándor (1911) szolgáltatta írásunk legtöbb adatát, ő is segített nagybátyjának az építésben. Németh László (1894–1974) volt a szélmalom érdemi feltalálója, egy kicsi, 80 centiméter magas modellen próbálta ki, hogyan fog működni a szerkezet. Néhány évvel ezelőtt még ez a modell is megvolt. Németh Sándortól is kaptam egy fényképet a szélmalomról. (Lásd a 11. jegyzetet.) Németh László még két szélmalmot épített: Bordás Lajos szállásán és a szenttamási határban álló Lénárt Ferenc-féle szálláson. A Bordás-féle szállás első szomszédjuk volt az Újfalu felé, a Lénárt-féle szállás pedig egy kilométerre lehetett tőlük.

Tisza Szabó József is épített széldarálót Vigh József vasútállomás környéki szállásán, "ott, ahol a határút átmegy a vasúton, a következő bakterháznál volt", mesélte. Baksa Mihályné Balogh Etelka (1912) elmondta, hogy nekik is volt szélmalmuk a szálláson, férje, Baksa Mihály (1906–1966) a széldarálón kívül – parasztember létére - *szelektort* (gabonatisztító szélfajtázót) is szerkesztett. A Baksa-féle széldaráló vasalkatrészeit Braskó Ferenc (1919) kovácsmesternél készítette, aki apjánál, Braskó Istvánnál volt segéd. Braskóék kovásműhelyében Djuro Maksimović szenttamási szállási ember részére is készültek széldaráló alkatrészek. Sajnos, erről a széldarálóról több adatom nincs. Braskó Ferenc mesélte, hogy a vállalkozó kedvű emberek sok mindent kipróbáltak; Szekicsen a feketicsi nagytemető mögött, a mai Popivoda-ház telkén, a domboldalon állt egy szélturbina kb. 30 vitorlaszárnnyal. Oszlopon állt, a lábánál egy autódifferenciálmű vitte át a forgást. A szerkezet ásott kútból húzta a vizet. Nagy János is próbálkozott tanyáján szélmalomépítéssel. Kísérlete azonban nem sikerült, mert ez a szállás a Krivaja patak völgyében volt, a szélmalmok pedig magaslati helyet igényeltek.

Boksáné Balogh Etelka mesélte: csak annyit tud a széldarálóról, hogy az 13 hold termését, azaz 50-60 disznó és két-három tehén évi takarmánymennyiségét tudta megőrizni. A malom garatjában mindig volt kukorica vagy árpa és ahogy egy kis szél fújt, mindjárt indult is. Azt is elmondta, hogy a kukoricadarát nemcsak takarmánynak használták, hanem kiszítták belőle a lisztet, és azt tejjel leforrázták, majd cukrot és zsírt tettek bele. Így készült a görhe. Ha görhét akartak sütni, akkor sűrűre hagyták, ha málét akartak csinálni, akkor meg ritkább tésztát kevertek. Utána párnák között édesedni hagyták két óra hosszát. A tepsit kiszírozták, a görhét kanállal rakták bele, a málét pedig beleöntötték és megsütötték kemencében. Adatközlőm emlékezett arra is, hogy egy évben, 1933-ban vagy 35-ben közvetlenül az árpa aratása előtt elverte őket jég. A búzából tiszta ocsu maradt csak és senki sem akarta megőrizni nekik, csak Verbászon a zsilipi vízimalomban kaptak érte barna lisztet. Abban az évben a kukoricát is ki kellett szántani és újból vetni "száznaposat" és kölest. A kukoricát már csak fagykor törték, de akkorra sem tudott beérni. A köles beért, takarmánként használták és kását készítettek belőle. Disznótorkor kásával töltötték a hurkát.

Amikor Tisza Szabó Józsefet régebbi beszélgetéseink alkalmával megkérdeztem, miért nem említette előbb a tanyai szélmalinót, ezt mondta: "Hát nagynak nem volt nagy..., olyan volt, mint egy szárkúp, volt egy tengelye és a vitorla forgatta az orsót. Minden deszkából volt, leállítottak négy cölöpöt, másfél méterre egymástól. Az elején csináltak egy csapágyat, fent volt egy fa, be volt fúrva, be volt ültetve egy csészébe, a közepén meg egy fogaskerek forgatta az orsót, ami forgatta a követ. A malom köve 40-60 centi átmérőjű lehetett és négy ujjnyi téglavastagságú volt. Jó szélben egy-két zsák kukoricát darált meg naponta. A vitorlája másfél méter hosszú, 40-50 centiméter széles, négy vitorlaszárnny. Ezekre a malmokra nem volt adó, mert saját magát sem tudta kielégíteni, ez olyan volt mint egy játék. Amikor nem fúj a szél, befogtak a járgányba és akkor nem kellett bejönni a faluba örletni. A nagygazdáknál minden háznál volt járgány. A járgány olyan szárazmalomféle, de főleg vasból készítették a mesterek és a szárazmalomtól abban különbözött, hogy semmilyen teteje sem védte az időjárás viszontagságaitól."

A Baksa-féle széldarálót négy vitorla hajtotta. A nagy fogaskereket fából készítették, a fogakat viszont vasból. Az alsó fogas is vasöntésű volt. A két fogaskereket kerékpárlánchoz hasonló lánc kötötte össze, és vitte át a forgást a sárospataki malomkövekre, amelyek függőleges síkban forogtak, vagyis Tisza Szabó József szavaival élve, a kövek "élre voltak állítva". Ez a mód ismeretes a szakirodalomból is, a gépgyárak is gyártottak ilyen kőjáratokat.²¹

A Vigh-féle széldarálót már ismerjük, ezt a malmot a szakirodalom szerint tipizálva bakos szélmalomnak nevezik. Ilyen lehetett a Baksa-féle is. A régebbi tipizálás szerint e szélmalomokat német típusúnak nevezték. A Baksa-féle széldaráló típusát mégsem tudtam teljes bizonyossággal megállapítani, mert a szolgáltatást végző kovács- és bognármesterek sem ismerték az egész szerkezetet, és mint mesterembereknek nem volt idejük járni a határt, hanem a malomszerkesztő amatőrök jöttek a mesterhez konkrét méretekkel.

A Dorogi- és a Kerekes-féle széldarálók is bakos típusúak voltak. A Dorogi-féle három oszlopon állt, de az oszlopok nem értek össze, hanem egy 80 centiméter átmérőjű vashordót tartottak egy abronccsal, amelyhez oda voltak csavarozva. A hordó felső részén levő abroncs ládához hasonlóan volt kiképezve. A ládán két gerenda feküdt, s ebbe volt beépítve a vitorla tengelye. Ennél a széldarálónál is függőleges síkban forogtak a malomkövek. A vitorlák a szél irányába a felső abroncs forgásával a vashordón végeztek. A malomkövek átmérője 55-60 cm volt, a vitorla pedig 140-150 cm lehetett.

A Kerekes-féle széldarálóban is függőleges síkban forogtak a mintegy 75-80 cm átmérőjű kövek. A szélvitorlák 280-300 cm-esek lehettek. A vitorla tengelyén a nagykeréken 32 fog volt, az orsón pedig kilenc. A lenti orsó és a fogaskerek is diófából készült. A közeli Kolder-féle nagy szélmalomban az orsó és a fogaskerek még somfából készült, de a húszas években somfát már nem lehetett beszerezni, ezért diófával helyettesítették. Ez a széldaráló ún. kocsipuskán (parasztaszeker-keréktengelyen) forgott. Vízszintesen, a küllők irányában, két gerenda volt erősítve a 30-35 cm átmérőjű kocsipuskához, a

másik végén pedig vaskerekék voltak és ezek a cementmalterba ágyazott téglasövényen mentek. Hogy a szerkezet stabil legyen, az egész malomház rácpült a gerendára és ezen a gerendán volt a harmadik kerék, mint a nagy szélmalmoknál a fordítókerék, de kisebb átmérőjű volt a másik két keréknél. A kis kerék a malom bejáratí ajtajánál volt elhelyezve. A vitorlák is másképp álltak, mert hat szárnyuk volt, vásznat nem használtak hanem csak deszkából voltak kiképezve. A deszka kanyús ráhajtással volt felerősítve és nagyon könnyen le is lehetett szerelni. Amikor jó böjti szél fűjt, elérte az óránkénti 180-200 kilogramm teljesítményt is. Ha görhének akartak kukoricát őrölni, a köveket nagyon összeszorították és jó szelet vártak. A Kerekes-féle széldaráló malomkövének átmérője, mint már írtuk, 75-80 cm lehetett, az árpa hántolását pedig 95 cm átmérőjű malomkövel végezték. Kerekes Lőrinc Martin Schimpf cséplőgépjavító mesternél tanulta ki a lakatos szakmát és Miskolcon tette le a mestervizsgát 1942-ben. Már inas korában kapcsolatba került szakmai kérdésekkel, mert apjának, mint mondtuk, cséplőgépe is volt és árpahántolással kását készítették. Adót nem fizettek, a hántolásért pedig 10 százalék vámot vettek ki munkadíjként. A hántoló kerengője 8 méter volt. A széldaráló szerkesztésénél minden számítást saját maga végzett el, szellemes megoldásai magas technikai tudást és alkalmazási képességet mutatnak. Technikai megoldásaira a nemzetközi szakirodalomban sem találtam példát.

Ugyancsak példánélküli Németh László parasztember széldaráló szerkezete. 20-30 cm széles cementhabarcsos falba görbe, 5-6 cm vastag akácfaágakból kört alakított, amit felülről simára gyalult. A kör közepébe egy farönköt ástott le, annak a közepébe pedig kocsitengely épült be, amit kovács készített. Ebbe a tengelybe 10x10 (vagy 12x12) cm-es akácfa-gerendákat ágyaztak küllőszerűen. Ezek szintén vízszintesen 10x10 (12x12) cm-es akácgerendákkal voltak összekötve, úgyhogy hatszöget képeztek és hat pontban feküdtek az alapot képező körben elhelyezett akácfaágakon. A hatszög szögeiből majdnem meredken 10x10 (12x12) fenyőfagerendák képeztek a fenyőfa deszkából kiképzett fal bordáit. A tetőszerkezetet ugyanúgy kialakították, mint a nagy tornyos szélmalmoknál. Itt a tartógerendák 5x5-ös akácfaágakból voltak. Az egész épület kb. 4,5 méter magas volt. A vitorlaszárnyak hossza pedig 4 méter. A szélkerék fékje szintén a nagyobb szélmalmokéhoz hasonlóan volt megoldva, akárcsak az elfordító szerkezet, azzal a különbséggel, hogy itt az egész ház hat pontban érintkezett a kör alakot képező egy-két ujjnyira kiálló akácágakkal és ezen is forgott. Az érintkezési felületet avas szalonnával kenték. A vitorla tengelyén volt egy egy méteres átmérőjű fogaskerék, ennek (fa) fogai vitték át a forgást az orsóra. Az orsóba öreg cséplőgép kazáncsövei voltak ékelve. Alul a forgó malomkővet kazáncsóból kiképzett keresztvas rögzítette. A felső malomkő volt a forgó. Ez a malomkő még ma is megvan Németh Sándorék udvarában az oldalazó persellyel és a keresztvassal. Ha böjti (tavaszi) szél fűjt naponta öt zsák kukoricát is megdarálhattak. Németh Sándor feketicsi adatközlőm segítségével Kunhegyesre is eljutottam, megnéztem a kunhegyesi szélmalmot, amely

aztán a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumba került. Meglátogattam a Hódmezővásárhely környéki kopáncsi tanyamúzeumot, ahová az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség egy mártélyi széldarálót telepített át.²² Ezenkívül összehasonlításul Josef Vareka, Henryk Olszanski, Hermann Op de Hipt könyveire, valamint Yzerman és Hawksley írásaira támaszkodtam.²³

Az irodalom alapján megállapítható, hogy a széldarálók elterjedtek: Dél-kelet Lengyelország Pogorze vidékén (a régi Galícia), Észak-kelet Morvaországban a Beszkidekben, Észak-kelet Szlovéniában és a már említett Hódmezővásárhely környékén. A feketicsi széldarálók közt, úgy látszik, egy sem hasonlított a kopáncsi tanyamúzeumban látható széldarálóhoz. Ez utóbbi esetében a bódé tetőszerkezete egy kb. 2 méter magasságú karón nyugszik a vitorla felőli részen. A bódé csúszótalpa a vitorlával ellenkező oldalon támaszkodik meg és ott van a bódé ajtaja is. Az egész bódét egy ember is elfordíthatja, ha háttal állva az ajtónál egy kicsit megemeli a csúszó talpat és a karó körül elfordítva a vitorlákat merőlegesen állítja a szél irányába. A belső szerkezet a Lambrecht Kálmán által papucsos szélmalomnak nevezett szerkezetnek felel meg,²⁴ ezt Pongrácz Pál egyszerűen egyköves szélmalomnak nevezi.²⁵ "de mivel alkalmazása igen kis mérvű volt, azért mint külön típust nem említjük, csupán mint történelmi formát". Pongrácz hivatkozik Tárkány Szücs Ernőnek a hódmezővásárhelyi széldarálókról szóló leírására (az Ethnographia 1949-es évfolyamában jelent meg). Ezeket egyébként tudtommal a magyar néprajzi irodalom nem tipizálta.²⁶ A holland malomkutató Nijhof házaspár angolul post millnek tipizálta. A post mill bakos szélmalmot jelent, de ez a szélmalom nem bakos, hanem inkább paltrok típusú. Hermann Op de Hipt szerint a paltrok olyan szélmalom, amelyeknek nincs bakja, vagyis nem cölöpön forog.²⁷ A paltrok típusú szélmalomokat John Reynolds angol és R. Stokhuyzen holland malomkutatók is leírták. Angliában a smock-mill kifejezés (munkazubbony malom) is használatos, mert a paltrok tulajdonképpen bokáig érő kabátot jelent és a malom olyan, mint egy ember, aki egy ilyen kabátban forog. Tehát a hódmezővásárhelyi széldaráló is paltrok típusú, ugyanúgy mint a feketicsi Németh László-féle. A bakos és a paltrok típusú szélmalmoknál az egész malomház forog, a paltrok típusú külsőre tornyosra hasonlít, pedig a tornyosnál csak a tetőszerkezet fordítható el a vitorlával együtt. A többi feketicsi széldaráló ezek szerint bakos típusú. Ha tartjuk magunkat a Lambrecht-féle tipológiához, melyet Pongrácz Pál egészített ki és négy kritériumot vezetett be a tipizálásra. Egyrészt a malomház, jellege szerint, lehet: bakos, tornyos és bástyás, amelyhez a paltrokot is hozzá lehet venni. A tipizálás elvégezhető még a rendeltetés, az energiafelvevő szerkezet és az energiatovábbító szerkezet alapján is. Ha ezeket a kritériumokat vennénk alapul, akkor a jugoszláviai szélmalomokat tipizáló Rajko Nikolić munkáját is kiegészíthetnénk azzal, hogy a Tisza-menti és a tenger melléki nem lenne külön típus, csupán változata a tornyos szélmalomnak. A Tisza-menti szélmalomok a malomház jellege szerint csonka gúla, a tenger mellékiek pedig henger alakúak, mindkét esetben a tetőszerkezet szlovéniai szélmalomok esetében pedig a forgó

típus bakos szélmalom, a prleski tornyos típusú, a sentmiheljski turbina típusú, a dolgogorski vízszintes szélkerekeű malom lenne.

Végezetül nem érdektelen Györffy Istvánt idézni, aki *Falusi malmok* című 1920-ban megjelent munkájában írja: "Többen azt állítják, hogy a reformáció után Hollandiába kiment tanuló ifjúság hozta volna be hazánkba (a szélmalomokat). Lehetséges, hogy a mostani szilárd falazatú szélmalomokat csakugyan Hollandiából hozták be, de nem valószínű, hogy a szélmalom teljesen ismeretlen lett volna nálunk eladdig, mert szomszédságunkban: Oroszországban, Romániában, Bulgáriában, Törökországban (és csak egyetlen kiegészítést tennék hozzá: Dalmáciában) általában az egész keleten, nagyon közönséges ősidők óta."²⁸ Lambrecht Kálmán egyik megjegyzése is figyelmet érdemel: az "orosz" szélmalomokat a dorozsmai mozgó kunyhóhoz hasonlítja, amelyre vitorlát kell csak helyezni.²⁹

Jegyzetek

1. Nikolić, Rajko: Vetrenjače u Jugoslaviji. In: Rad Vojvodanskih muzeja 4. Novi Sad 1955, 97-113.
2. Lambrecht Kálmán: A magyar szélmalom. In: Ethnographia XXII, Budapest 1911. 23-33., 89-100., 157-162., 212-221., 285-291., 352-363.
3. Lambrecht Kálmán: A magyar malmok könyve. Történeti anyag. Budapest, 1915.
4. Táplányi Endre: Száz éve született Lambrecht Kálmán. In: Élet és Tudomány 25. sz. Budapest, 1989. VI. 23.
5. Radović, Bosiljka: Vodenice u donjem Banatu. In: Zbornik Etnografskog muzeja u Beogradu 1091-1951, Beograd, 1953, 78-85; Bugarski, Astrida: Mlinice u Hercegovini. Glasnik Zemaljskog muzeja. Etnologija. sv. XXIII, Sarajevo 1968, 162.
6. Anonimus: = Lambrecht Kálmán (?): A malomipar. In: A műveltség útja, XII. kötet, Budapest é.n., 229-319.
7. Barjaktarović, Mirko: Vetrenjače u Banatu. In: Naučni zbornik Matice Srpske, god. 1. sv. 1. Novi Sad 1950, 216-217.
8. Harkai Imre: A topolyai szélmalom. In: Új Symposion, 138. szám Újvidék, 1976 október.
u.ő.: A topolyai szélmalom, Kiállítási katalógus magyar, szerbhorvát, német és angol nyelven. Kiadó, kiadási hely és év nélkül (1989).
9. Keresztényi József: Áll a malom, áll a vitorlája. In: Magyar Szó, Újvidék, 1978. I. 14-17.; Bartuc Gabriella: Az emberléptékű építészet híve. Beszélgetés egy díjazott építésszel a csúrogi szélmalomról és a mellé tervezett vendéglőről. In: Magyar Szó, Újvidék 1983. II. 20.; Németh István: Póznákon, szélkerék alatt. In: Magyar Szó, Újvidék 1988. II. 28.
10. Beszédes Valéria: Az oromi szélmalom és a hozzá kapcsolódó szakkifejezések. In: Üzenet, XVI. évf. 7-8. sz. Szabadka, 1986, 435-438.
11. Borád (sajtóhiba: Bordás) Attila: Feketics-Széldaráló. In: Magyar Képes Újság, Eszék, 1987. IX. 17.
12. Lotz, Friedrich: Novi Vrbas, Neuwerbaß... 1785-1935, Novi Vrbas, 1935, 14, 17-18.
13. Protocolum Ecclesiae H. C. Fekete=Hegyensis A^o 1790. című kéziratos füzet 185-189. oldal a feketicsi református egyház levéltárában. Itt köszönöm Hódosy Imre püspök úrnak az egyházi levéltár használatát.; Szabó Lajos: Kunhegyesi földtelen emberek Feketitsre költözése 1785-ben. Sokszorosított kézirat, Kisújszállás 1986. A példányt a szerzőnek köszönöm.

14. Dr. Szabó Lajos kistűszíllási tanár szóbeli közlése és Juhász Ferenc budapesti mérnök levele szerint: A Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága 56-1/1982. szám alatt: Emlékezés a régi szélmalomokra címen. Kézirat 14 oldal. A kéziratot nem sikerült tanulmányoznom.
15. Copia Bathori Gabor Superintendens leiratából, Pest 16. Martij 1817. A Fgs Királyi Re(n)deletok Superintentialis és Fractuális actac protocolluma Ao 1803, 102-104 kéziratok kötet a feketicsi református egyház levéltárában.
16. Matricual Novae Huius Reformate Ecclesiae Feketehegy Nominat... Johann Kálmán Dj Pap Debreciensem Anno 1785¹⁰, kéziratok kötet a feketicsi református egyház levéltárában.
17. Vajkai Zsófia: Malomtípusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Évkönyve, Budapest 1978-1980. és 1981-1983.; Filep Antal: Malom. In: Magyar Néprajzi Lexikon, III. kötet, 511.
18. Pratscher, Viktor: Die Deutschen der Gemeinde Feketič = Feketičsch. Novi Vrbas é. n. (1936) II. Aufgabe, Sindelfingen 1982. 176-177, a térképmellékletet Spasoje Tomašević és Pál Sándor, a kishegyisi kataszteri hivatal munkatársai segítségével készült, a fenti könyv térképmelléklete felhasználásával, a szélmalomok római számokkal jelölve, a szárazmalomok kinagyítva a térkép szélére kihúzva, de megjelölve az eredeti helyét, eredeti tájolással, a szállások a határban, ahol szélardalók voltak arab számokkal vannak jelölve.
19. Bírói végzések könyve. Kézirat a feketicsi református egyház levéltárában. Első bejegyzés: "1832 nov. 21. Bátai Ferenc bíró és Bányai Péter esküdt" az utolsó bejegyzés: "December 31. dikéig a bérlő Bányai János Balogh vő", az idézet a 219. o. Pratscher (1982), 171: "Philipp HäuBer Landwirt und Eigentümer einer RoBmühle", tehát földműves és szárazmalomtulajdonos. A 246. o. : "Es ist aufgezeichnet, daß a südlichem Ende des Dorfes eine Wassermühle bestand, außerdem gab es zahlreiche Windmühlen und Pferd-mühlen. Sie durften nur am Rende des Ortes stehen. Ihren ehmahligen Stellen gegen ein genaues Bild von der Unsiedlung der Gemeinde".
20. Tárkány Szűcs Ernő: A hódmezővásárhelyi szélardaló In: Ethnographia LXI. évf. 1-4. sz. Budapest, 1949, 276-277. Nijhof-de Knecht, J. and Nijhof D. H.: The szélardaló of Hódmezővásárhely. In: Sixth International Symposium of Molinology, Gent-Belgium 14-20. July 1985. sokszorosított kézirat. A szerzőházaspárnak köszönöm a megküldését. Juhász Antal: A Hódmezővásárhely-Kopáncsi Tanyamúzeum Tájéka, Korok, Múzeumok kiskönyvtára 154. sz. 1983.
21. Pongrácz Pál: Mezőgazdasági jellegű ipari építészeti emlékei. A malomok. Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei III. kötet 3. szám, Budapest, 1957, 22. ábra leírás 33. o.
Sacher, F.: Handbuch der Müllers und Mühlenbauers. 2. Aufgabe Leipzig 1924, a 204. és 205. ábrák a 146-147, továbbá: Pongrácz Pál: Régi malomépítész. Budapest 1967. Az adatokat Braskó Ferenc (1919) feketicsi kovácsmestertől is gyűjtöttem 1987 júliusában.
22. Nijhof-de Knecht and Nijhof (1985), pontos műszaki leírást adnak a szélardalóról. Szetni Tibor, Hódmezővásárhely, rendelkezésemre bocsátotta a saját fotóit: Mártély-Feketehalom, Hegedűs-féle szélardaló 1974; Hódmezővásárhely-Pusztai szélardaló 1981, ahol deszkát használtak vászon helyett; Szegvár - Ludas - halom 1975, hatszárnyas vitorla épület nélkül. Köszönöm segítségét.
23. Vareka, József: Vetrené mlyn na Morave a ve Slezsku Slováké Museum, Uherské Hradiště 1982.; Olszanski, Henryk: Chłopskie wiatrakie Pogorza. Muzeum Budownictwa w Sanoku 1976. Op de Hipt, Hermann: Windmühlen = Praxis, Die Mühle Leipzig é.n. (1936?)
Hawksley, R. H.: Windmills in the Kiev Open-Air Museum, Russia. in: Tims, Transaction the Fifth Symposium France 1982, april 5-10, 203-208.
Yzerman, A. J.: Some Aspects of Polish Windmills, With Special Emphasis on Sails, Windshafts, Brakes and Brake Wheels. Tims, u.a. mint az előbbi 5-10. o., az utóbbi két írás fénymásolatát Sabján Tibornak, Szentendre, köszönöm.
24. Lambrecht (1911), 89-91, 5. ábra
25. Pongrácz (1957), 52, 50. ábra

26. Nijhof-de Knecht, and Nijhof (1985)
27. Op de Hipt (é.n.) 127. o.: "Windmühle, die keinen Bock hat, sondern wo der Kasten bis auf eisener Rollen läuft. *Patrok* bedeutet im Holändischen eine weites, langes Gewand, wie es von Mönchen getragen wird".
Stohuyzen, Ir. F.: Molens, Fibula-Van Dishoeck, Harlem 1981, 43-48, négy ábrával, egy fényképpel illusztrálva, a lényegét idézem eredetiben: "De typische *patrok* molens waren genoemal naar de wijd uitstande rokken (=jassen), de Palts-rokken die een vrij algemeen gedragen kledinstuk waren tussen 1550 en 1630 en bepaald niet alleen gedragen werden door doopsgezinde kluchtelingen nit de Palts, zoal vaak wordt beweerd". A könyvet a Nijhof házaspárnak köszönöm. Reynolds, John: Windmills et Watermills, London 1974, 189: "*patrok* mill, the earlist type of wind driven sawmill, introduced in Holland et the end of sixteenth century". Ő azonban erre a típusra egy angol kifejezést is használ; ez a smock-mill (munkazubbony malom?): "timber framed counterport of the tower mill. clad in the weather boarding, and named after a fancied resemblance to the countryman's white line smock."
28. Györfly István: A falusi malmok (1920) in: Magyar falu, magyar ház, Budapest, 1987, (az 1943-as kiadás reprintje), 230-231.
29. Lambrecht (1911), 30, 2. lábjegyzet is!

QUACK-JÁRÁS

Egy elfelejtett torzsai pümkösi szokás elemzése

Verebélyi Kincső

ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A néphit - és népszokás-kutatás ma is szolgálhat meglepetésekkel, felfedezésekkel, akár magyar sajátosságnak tűnő jelenségekre akadunk rá, akár a történeti összehasonlító módszer régi, de bevált módszerével sikerüljön fényt derítenünk esetleg már ismert néprajzi tények új vontakozásaira. Helyszíni gyűjtéssel vagy adattári bűvárlatok során még mindig lehetséges olyan folklór jelenségekre bukkani, amelyről eddig semmit vagy csak keveset tudtunk - noha az, mint a későbbiekben ez esetleg kiderül - valamikor a magyar, vagy magyarországi nemzetiségek népi kultúrájában jelentős szereppel rendelkezett. Példaként elég, ha itt Jung Károlynak a halotti korona, a kétkarácsonyi cérna, egy betegségdémon mint hiedelemalak témákat feldolgozó tanulmányaira utalunk¹, vagy bácskai német díszített keresztelői emléklapokat bemutató saját dolgozatom említem.²

Esetlegesnek, elszigeteltnek tűnő adatok nyomába eredve különösen a vegyes etnikumú és vallású területeken mutathatók jól ki olyan összefüggések, melyek mintegy prizmába gyűjtve tükröznek európai művelődéstörténeti tényeket és folyamatokat. Ilyen szempontból is rendkívül érdekes a Vajdaság a maga etnikai sokszínűségével. Minthogy a terület telepítéstörténete eléggé tisztázott³, egy-egy szemügre vett néprajzi jelenség eredetének kérdése - legalább is a sajátos vizsgálati szempontból - a különböző nemzetségek betelepülésének időpontjával egyeztetendő. Így azután mintegy "laboratóriumi" körülmények között elemzhetők olyan kérdések például, hogy a hiedelmek és szokások kialakítása és fenntartása, esetleg módosulása, változása, milyen szerepet is játszott az elmúlt mintegy kétszáz évben az etnikai illetve lokális azonosságtudat kiépítése és megtartása szempontjából.

A vajdasági néprajzi kutatás még nem mérte fel a századforuló táján Torzsán /Torschau, Torža/ tanítóskodó Holzmänn /Hajnal/ Ignác gyűjtő tevékenységét és anyagának értékeit. Holzmänn azok közé a néptanítók

közé tartozott, akik a század elején a Néprajzi Társaság, pontosabban Sebestyén Gyula felhívásait követve bekapcsolódtak a néphagyományok irányított és tervszerűen szervezett gyűjtésébe. 1900-tól kezdve ugyanis az *Ethnographiá*-n kívül a *Néptanítók Lapja* is közölte a Néprajzi Társaság felhívásait, beszámolóit és közleményeit, mint ahogy a *Magyar Nyelvőr* hasonló felhívásainak szövegeit is. 1901-1902 folyamán a Luca-nap és vízkereszt közötti időszak népszokásainak és hiedelmeinek összegyűjtése volt a cél, a továbbiakban került sorra a regös-ének, az újévi hagyományok, a húsvéti tojás és hasonlók. Holzmann - aki nevét 1905 táján Hajnalra magyarosította - 1901-től 1917-ig állt kapcsolatban Sebestyén Gyulával -, legalábbis a fennmaradt adatok ezt tanúsítják. Gyűjtött anyagait időről - időre elküldte Sebestyén Gyulának remélve, hogy azok megjelennek az *Ethnographiában*. Publikálásra kerültek a "Bácskai gyermekjátékok" és a "Bácskai szerb lakodalmi szokás" című írásai⁴. A további gyűjtések máig kiadatlanok és a budapesti Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában található meg.⁵ A küldeményeket kísérő levelek arról tanúskodnak, hogy Holzmann szorgalmasan olvasta az *Ethnographiát*, és ha valami olyat talált, amelyhez hasonló jelenséget falujában, illetve a falu környékén is észlelt, akkor azt gondosan lejegyezte. Túlnyomórészt Torzsa község lutheránus és kálvinista német lakói között gyűjtött, de alkalmanként a környék szlovák lakosainak szokásait is leírta. 1903. július 13-án kelt, Sebestyén Gyulának írt - eddig közöletlen, sőt idézetlen - leveléből származik az alábbi szokásleírás, amelynek elemzésére a következőkben térünk ki.⁶

"Van olyan népszokás is, a mely már feledésbe készül menni, bár 2-3 évtizeddel ezelőtt még járta. Hogy valahol mégis megmaradjon nyoma, összegyűjtöm és kérem, hogy az *Ethnographiában* közölni kegyeskedjék. Ilyen pl. egy már feledésbe menő - a biharmegyei turkajáráshoz hasonló - pünkösdi népszokás, mely itthelyt Pfingstquak-nak neveztetett és a következőleg ment véghez: Felöltöztettek több gyerkőcöt fehér ruhába, mp. a fejét fehér kendővel kötötték be, nyakára és derekára egy-egy fehér szoknyát kötöttek. Minden ilyen "Pfingstquak"-nak meg volt a maga csoportja, amely-lyel bejárta az ő környékét és következő mondókával kísérték:

Der Quak, der Quak hat die Ojer /Eier/ gefressen.
 Er hat im Stahl die Pferde vergess'en!
 Juché! Juché!
 Man hört die Schüssel klingen,
 Was wird die Jungfrau bringen?
 Man hört die Pfannen kracken,
 Was wird die alt'Frau machen?
 (A béka, a béka megzabálta a tojást.
 Ő a lovakat az istállóban felejtette.
 Juhé, Juhé!
 A tálak csörömpölése hallatszik.
 Vajjon a leány mit hoz?

a serpenyő zörgése hallatszik,
vajjon az öregasszony mit készít?)
A Quakot azután tojással vagy pénzzel ajándékozták meg."

A szokás és mondóka főszereplője a "Quak".⁷ A "Quak" szó értelmezése nem könnyű. Adolf SPAMER részletesen elemezte azokat a Pfalzban, Saar vidék Pfalzzal határos területein és Elzászban ismert tavaszi/pünkösdi szokásokat, amelyekben a "Quack" a főszereplő.⁸ Legvalószínűbbnek azt az értelmezést tartja, miszerint a "Quack" a 'queck' 'élő', 'eleven' jelentésű régi kifejezés megszemélyesítése lenne. Wilhelm MANNHARDT és nyomában mások a "Quack"-ot békaként, békakirályként interpretálták és tavaszi esővárázsló rítusokkal hozták összefüggésbe. Egy harmadik lehetséges magyarázat szerint a "Quack" egy sajátos madárnévből - lásd 'Nestquack' - származik, amely elnevezés német nyelvterületen több helyen is az utolsónak született gyermek, a kicsi, a buta, bumfordi figura, a hétalvó, az állatokat utolsóként a mezőre hajtó pásztor csúfneve. Éppen Pfalzból hoz példát Spamer arra, hogy a pásztorgyerekek közül a legostobábbat öltöztetik fel pünkösdi Quacknak. Az alakoskodók rendszerint zöld nádból, sásból, gallyakból készült öltözetet viselnek, gyalog, kocsin vagy lovon járnak a falvakban házról házra. Főleg fiatal legénykéek csoportjai köszöntőt énekelve kísérik a beöltöztött főszereplőt. Néhol, például az Eger folyó mentén lévő Weissenstadt melletti Leuthen-ban, valamint Schwarzwald Würtenberghoz tartozó részén fehér maszkos Quack-ok is járnak. Spamer szerint a szokás párhuzamai német nyelvterületen és azon kívül is sok helyen megtalálhatók, és hozzájuk kapcsolódva olykor még a "téltemetés" motívumai is felbukkannak. A köszöntő /kéregető/ menet tojást, szalonnát, pénzt kap a felköszöntött házbeliectől.

Magyarországon Quack-járása vonatkozó adatot közelebbi meghatározás nélkül a Bánátról illetve a Duna mentén letelepedett németek köréből említene a források.⁹ Párhuzamként érdemes a tolna megyei Mucsin a Fulda környékéről származó egykori telepések utódainál a legutóbbi időkig meglévő pünkösdi falu feljáró szokást említeni.¹⁰ Itt Pünkösdi hajnalán a legénykéek csoportjai házról-házra járva keresik azt, aki a legtovább marad az ágyban. Ő a "Pfingstlummel". Virágokból vagy szalmakötélből font koszorút tesznek a fejére, miközben dalt is énekelnek:

Pfingstlimmel, Pfingstlimmel hoho!
Der Pfingstlimmel ist schon do.
Hot Eier und Speck gefressen.
Hot den Esel im Stall vergessen.
O du liebes Fraiche!
Gib mor doch a Ache!
Gib mir doch a Stückel Speck!
Geh ich vor eure Tür weg!
(Pünkösdi faragatlan fickó,...

Itt van már a pünkösdi faragatlan fickó.
 A tojást és a szalonnát már megzabálta,
 A szamarat az istállóban felejtette.
 Oh drága asszonykám!
 Adj nekem mégis egy kevés/Tojást/
 Adj nekem mégis egy darabka szalonnát!
 S ajtód elől már megyek is el!)

Kardos Ferenc gyűjtő közlése szerint 1945 táján pünkösdi királynéjárás közben énekeltek a pünkösdi faragatlan fickóról.¹¹ /Pfingstlummel/. Ahová pedig az éneklő kislánycsoport beköszöntött, ott tojást és szalonnát dobta a pünkösdi királynő kosarába. A falu feljárás végén a serdülő lányok és fiúk együtt sütötték meg és fogyasztották el a szalonnás rántottát Mucsin.

Ismeretes, hogy Torzsára Pfalzból is kerültek telepések. Így azzal a nagyon ritka esettel van dolgunk, amikor egy magyarországi német népszokásról bizonyosan meg tudjuk állapítani annak eredetét. A Torzsán lejegyzett töredékes szokásforma és rítus-szöveg gyakorlatilag csak a már említett német variánsok alapján világítható meg.¹² Esetünkben Torzsán a "Quack" annak a pásztorfiúnak a csúfneve lehet, aki az utolsó, s mint ilyen kerül a pünkösdi szokás középpontjába. Ő eszi meg a tojásadományt, amint ezt a szöveg első sora meg is mondja. Ő, azaz a Quack hagyta a lovat az istállóban - állítja a mondóka második sora. Ez a sor nemcsak a "pásztorok között az utolsó", illetve "a leglustább legény" értelmesebbé teszi lehetővé, hanem a tavaszi /pünkösdi lovaglás, lovas-felvonulás, lovagló-verseny és hasonló halvány emlékét is őrzi.¹³ A Mucsiról ismert változat és a torzsaí változat egybevetése nyomán felmerül ez a kérdés, hogy a rítusszövegben említett számár- illetve lómotívum mennyiben jelentéshordozó elem. Csak további példák egybevetése után lehet majd a problémát megnyugtatóan megoldani.¹⁴

A mondóka harmadik sora: Juché! Juché! - ujjongó kiáltás és mint ilyen a köszöntésben helyén való. Tulajdonképpen a rítusszöveg hét sorából ez az egyetlen sor, amely köszöntő jellegű.

A következő négy sor tartalmilag elválik az első résztől, annál összefüggőbb és egy életképszerű jelenet leírásaként is felfogható: a köszöntő-kéregző legények csoportját a nagylány kínálja meg valamivel egy tálról, az asszony pedig serpenyőben valami másik ételt készít. A "tál" és a "serpenyő" egyenként való emlegetése okán gondolhatunk két különböző ételre. A "Schüssel" /tál/ említése alapján nem tudjuk pontosan, milyen ételfélére gondolunk. A "Pfannen" /serpenyő/ a benne sült "Pfannenkuchen"-t /tojásrántottát/ idézi. Nem erőltetett ez az interpretáció, mivel számos adat van arra, hogy a legénycsoportok vállalkozásaik alkalmával közös tojáslakomát rendeztek. A közös tojáslakoma, nevezetesen valamilyen rántotta-fogyasztás, jobbra tavaszi szokások keretébe ágyazott. Lehetne a "Pfannenkuchen"-t fánkként is érteni, a fánk szokásszerű fogyasztásának ideje azonban nem a pünkösdi, hanem a farsang.¹⁵ Csak a korabeli és a helyi táplálkozási szokások ismeretében lehetne a kérdést teljes biztonsággal eldönteni.

A leány /öregasszony ellentétpár szerepeltetése sem lehet véletlen. E figurák könnyen felfoghatók a böjt/bőség ellentétpár megszemélyesítőiként

vagy legalább is allegóriaként. Megengedhető ez a feltételezés, mivel a pünkösti ünnepeket is böjt, mégpedig kántorböjt előzte meg egykor. A böjt/bőség jelentésre való utalás kézenfekvőbbnek látszik mint a tél/tavaszmotívumra való, noha ez sem kizárt.

A gyűjtő a Bihar megyei farsangi kecskemaszkos alakoskodáshoz /a turkajaráshoz/ hasonlítja a torzsai protestáns németek békajárását /Quack/. A Quack-ok falufeljárása azonban nem állatalakoskodás, nem tudunk arról, hogy békának öltöznének, és ez a turkajaráshoz viszonyítva lényeges különbség.¹⁶ A 'Pfingsquack' is, mint a 'Pfingstlummel' csupán csúfnév. Karneváli jellegű is lehet a fehér maszkot helyettesítő fejviselet és a fehér női szoknyából alakított ruházat. További vonások /pl. az hogy a szokást fiatal fiúk csoportja gyakorolja, hogy köszöntve, kéregetve járnak a faluban /nemcsak a turkajárással, hanem még több más szokással is formai azonosságot mutat. Tanulságosabb ha megemlítyük, hogy Holzmann Ignác a Torzsától nem túl távol fekvő Pivnica községből közöl egy tót /szlovák/ népszokást, amelyre szomorú- és virágvasárnapkor kerül sor. E napokon virágkoszorúval ékesített gyermekek énekelve jártak házról házra. Köszöntőjükért ők is tojást kaptak. Az ének szövege teljesebb mint a torzsai szöveg és egyértelműbben kiderül belőle, hogy itt tulajdonképpen egy Szent György-napi esővarázsló rítusról van szó.¹⁷

Dodola-szöveg

Szomorú vasárnap
Hová tetted a kulcsokat?
Oda adtam, oda adtam
a szomorú Györgynek.
Szomorú György felkel,
Ébresztgeti a földeket.
Zöld fű
Térdig érő fű.
Megfőzünk, megfőzünk egy főzet sört
megsütünk, megsütünk öt kenyeret!
Elhívjuk, elhívjuk
A bíró fiát.
Ha nem fog inni,
megverjük,
Ha nem fog enni
megdöngetjük
kiam, kam három /szójáték/
A haját meghúzzuk.
Adj gazdasszonyka
egy tojáskát.
vagy kettőt.
Hiszen ez a kevéske
majd megtérül.

Smutná nedela
Dě si klučě poděla?
Ta dala som ta dala
Smutnemu Ďurovi.
Smutni Ďuro stává,
Zemi obnikáva
Tráva zelená
Z više kolená
Navarime, navarime var piva
Napeičeme, napeičeme pete klebá!
Zavolame, zavolame
Richtároho sina
Až ne budě piti
Bude neho biti
Az ne bude jesti,
kiam, kiam, három.
Za neasi ho kájom,
Daj gazdinka
jedno vaječko.
lebo dve.
Čak vam to maličko
Udbubúe.

(A magyar fordítást is Holzmann Ignác közölte.)

A torzsai Pfingstquack esetében a tavaszi vegetációs rítusra következtetni csak többszörös áttételeken keresztül, a német hagyományban adatolt párhuzamok alapján lehet. Abban azonban bizonyosak lehetünk, hogy a Quack fennmaradásában mintegy százötven éven át az is szerepet játszott, hogy a környéken más és más nemzetiségű falvakban funkcionálisan hasonló, de megjelenési formáikban mégis különböző szokások éltek.

Jegyzetek

1. Jung K. 1980, 1984, 1985.
2. Verebéli K. 1985.
3. A témára vonatkozó irodalom felsorolása vagy kiragadott példákra való utalás helyett említsem A. Scherer kétkötetes bibliográfiáját, amelynek alapján a terület történetét, gazdálkodását néprajzát, szépirodalmát stb. illetően lehet tájékozódni. Lásd A. Scherer, 1966.
4. Holzmann I. 1906, 1907.
5. Az Országos Néprajzi Múzeum /Budapest/ Ethnológiai Adattára Holzmann /Hajnal/ Ignác gyűjtéseit az alábbi számokon tartja nyilván: EA 94, 95, 739, 742, 801⁺, 802⁺, 844, 1887⁺, 1895⁺, 2145⁺, 2147⁺, 2175⁺, 2176⁺, 3618⁺, 3619⁺, 3627⁺, 8758⁺, 8759⁺, 8760, 8761⁺, 8762, 8763⁺, 8764⁺, 8765⁺, 8766⁺, 8767. Ebből a + jelölt 17 tétel Torzsáról származó adatot /is/ tartalmaz.
6. EA - 802.
7. A "Quack" eredeti helyesírása 'Quack'.
8. Snamer, A. 1935. II. kötet 84-87.
9. Kátasck-Langei, A. 1955, 121-122.
10. Hambuch, W. - Strigens, A. 1989, 135-137.
11. EA 843. sz. tétel Kardos Ferenc 1945 körül keletkezett leírását tartalmazza a Tolna megyei Mucsi község katolikus német telepeseinek pünkösdi szokásairól. A "Pfingstlümmei" és a pünkösdi királynőjárás összeolvadását lehet megállapítani e beszámoló alapján. Érdekes, hogy mintegy 25 évvel később a pünkösdi királynőjárást már nem találták meg a kutatók. Lásd 10. sz. jegyzetet. Egyébként a Pfingstlümmei-dal egy változatát, amely csaknem szósz szerint megegyezik a Hambuch, W. - Strigens, A. által közölttel, ő is lejegyezte.
12. A bőséges szakirodalomból a tájékozódást könnyítendő csupán utalunk itt néhány pünkösdi szokással és pünkösdi alakoskodással, a Pfingstquack-kal kapcsolatos tanulmányra: Becker, A. 1907, 1925, Juhász, K. 1961, Mössinger Fr. 1939, Weber-Kellermann, I. 1958.
13. Sauermann, D. 1968.
14. A hazai németek pünkösdi szokásainak összegyűjtése már önmagában is tanulságos lenne a távolabbi párhuzamok vizsgálata nélkül is. Vö: Hartmann, R. 1931, Schmidt-Endres A. 1958, Teibert, J. 1952, Weidlein, J. 1935.
15. Burgstaller, E. 1957.
16. Az állatmaszkos alakoskodással kapcsolatban lásd Ujváry Z. 1989, a turkajársról uő, 1983, I. 246-280.
17. EA 3627. A magyarországi esővarázsló rítusokkal kapcsolatban lásd Dömötör T. - Eperjessy E. 1967., valamint Ujváry Z. 1980, 119-159.

Irodalom

BECKER, Albert

- 1907 Pfälzer Frühlingsfeiern.
Hessische Blätter für Volkskunde, 145-177.
 1925 Plälzer Volkskunde. Leipzig.

BELLOSICS Bálint

- 1895 Dodola. *Ethnographia*, 418-422

BURGSTALLER, Ernst

- 1957 Brauchtumsgebäcke und Weihnachtsspeisen. Linz.

DÖMÖTÖR, Tekla

-EPERJESSY, Ernő

- 1967 Dodola and other Slavonic
 Folk-Customs in Country Baranya /Hungary/ 399-408.

HAJNAL/HOLZMANN/ Ignác

- 1906 Bácskai gyermekjátékok. *Néprajzi Értésítő*, 56-68.
 Zsidó gyermekjátékok. *Néprajzi Értésítő*, 125-126.
 1908 Bácskai szerb lakodalmi szokások. *Ethnographia*, 41-43.
 Balászájárás Körmöcbánya vikékén. *Ethnographia*, 289-290.

HAMBUCH, W. - STRIGENS, A.

- 1989 Das Brauchtum. In: Hambuch, W. -Husznai-Hambuch, I.-Keidl, Fr.- Strigens, A.: Beiträge zur Volkskunde der fuldischen Gemeinde Mutsching/Mucsi in der Schwäbischen Türkei. Ungarndeutsche Studien, Bd. 5. Budapest.

HARTMANN, Rudolf

- 1931 Der "Pfingstlommel" in deutsch-ungarischer Siedlungen.
Deutsch-ungarische Heimatblätter, 27-35.

JUHÁSZ, Koloman

- 1961 Volksbräuche im Banat. *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*, Bd. 64. 22-33.

JUNG Károly

- 1980 A kiházastatlanok halotti koronája. *Ethnographia*, 79-89.
 1983 A hajnali mosdatás kérdéséhez. Adatok egy lakodalmi rítus betiltásához és összehasonlító vizsgálatához. In: *Novák L.-Ujváry Z. Szerk./Lakodalom. Debrecen*, 257-276.
 1984 A kétkarácsonyi cérna. Adatok a boszorkány felismerésének és elhárításának kérdéséhez a magyar-délszláv egybevető vizsgálat tükrében. In: *Folklór és tradíció*. I. Budapest, 324-336.
 1985 A rosseb démona. Adatok egy valószínűsíthető betegségdémon-típus vizsgálatának kérdéséhez. *Hungarológiai Közlemények*, 3-4. sz. 379-391.

KARASEK-LANGER, Alfred

- 1955 Die donauschwäbische Volksschauspiel-Landschaft. *Jahrbuch für Volkskunde der Heimatvertriebenen*, 93-144.

LOHMEYER, Karl

- 1910 Die Pfingstquack in der Saargegend. *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde*. 399-401

MÖSSINGER, Friedrich

- 1939 Pfingstgestalten.
Hessische Blätter für Volkskunde, 5-61.

SAUERMAN, Diemar

- 1968 Der letzte im Pfingstbrauch. *Zeitschrift für Volkskunde*, 228-247.

SHERER, Anton

- 1966 Donauschwäbische Bibliographie. Bd. I. 1935-55. München
 1974 Donauschwäbische Bibliographie. Bd. II. 1955-1965. München.

SCHMIDT-ENDRES, Annie

- 1958 Die Pfingschtquack. *Donauschwabe*. Jg. 8, Nr. 21/25. 5. 1958. 4.

SPAMER, Adolf

- é. n. Sitte und Brauch. in: W. Pe/31 er: Handbuch der deutschen Volkskunde. Bd. II. Potsdam 84.

TEIBERT, Josef

1952 Pfingstlümmeleiten im Banat. *Neuland/Salzburg*, Jg. 5. Nr. 22. /31. 5. 1952./ 5.

UJVÁRY, Zoltán

1980 Esővarázsló szokások és rítusok. In: Uő: Népszokás és népköltészet. Debrecen, 1980, 119-159.

1983 Játék és maszk. I-II.III. Debrecen.

1988 Játék és maszk. IV. Debrecen.

1989 Állatmaszkok. Debrecen.

VEREBÉLYI Kincő

1985 Díszített emléklapok a Bácskából.

Hungarológiai Közlemények 3-4. sz. 359-378.

WEBER-KELLERMANN, Ingerborg

1958 Laubkönig und Schössmeier. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 366-385.

WEIDLEIN, Johann

1935 Jarzeitbrauche in der mittleren Tolnau. *Deutsch-ungarische Heimatblätter*, VII. Jg. H. 1. 59-62.

WEINHOLD, Karl

1893 Der Wettlauf im deutschen Volksleben.

Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 1-22

WOLFF, Theodor

1902 Volksleben an der oberen Nahe. *Zeitschrift für Volkskunde*, 418-425.

A HANYATTLÖKI ÉS A TÖBBIEK A zentai kocsmákról

Tripolszky Géza

Nyugalmazott múzeumigazgató, Zenta

Közlésre elfogadva: 1989. november. 21.

Vagy húsz esztendővel ezelőtt még voltak a bandába verődő birkanyíró asszonyok. Nyájtól nyájjig mentek, és május végén vagy június elején megszabadították a birkákat a meleg gyapjútól. A birka, és főleg a gyapja nem éppen illatos, ezért nyírás közben pálinkával öblítgették a torkukat. Még azok az asszonyok is megtették ezt, akik egyébként sosem nyúltak a pálinkás pohárhoz. A nép által targinak becézett szesz aztán nemcsak a nehéz munkát, hanem az egész életet elviselhetővé tette, és nótát csalt a birkanyírók szájára. Népdalok voltak ezek, de a mulatós és gyakran szókimondó műfajhoz tartoztak. A már megboldogult Szép, ragadványnevén Bules Jóska juhásznál föl is vettünk belőlük egy szalagra valót. Nem kell azonban megijedni, most nem hallgatjuk le a szalagot. Egyetlen dal egyetlen versszakát idézzük csak. Tehát:

Háztetején gólyafészek,
Bules Jóska mindig részeg.
Sej, haj göndör a babám,
Szeret is az engem igazán.

A birkanyíró asszonyok között volt a banda valmikori lelke, a Tisza-vidék egyik legjobb adatközlője: Mangurásné Nagy Anna. Mivel közeli rokonságban volt a gazdával, a versszak után elkiáltotta magát, hogy: "Azé iszik, mer van neki miből!"

Annus néninek igaza volt, Szép József a tehetősebb juhászok közé tartozott. Azt persze kétségbe vonhatjuk, hogy csak a pénzét akarta elverni. Az igazság az, hogy a megboldogult igen szerette az italt. Torkát rendszeresen öblögette a közelben levő Rizling kocsmában. Az ő háza és a

kocsmára is a város nyugati szélén, a Tornyosi út végén volt, vagy talán meg is van.

Gondolkodtam Annus néni szaván, és beszélgettünk is a juhászok kocsmázásáról. Adatai a nagyapjával kapcsolatosak. A nagyapa, Szép István zentai juhász 1840-ben született és 1918-ban halt meg. A legeltetésen kívül nyilván mással is foglalkozott, mert valameddig Ráday "vendéglátását" is élvezte a szegedi várban. Itthon gyakran előfordult, hogy kifényesítette a csizmáját, cifra szűrt, télen bodor subát terített magára és elindult. A nagyanya ilyenkor csak annyit szólt, hogy: "No megbánja egy fekete bárány!" Bárány vagy tokjú, valami elúszott ilyenkor. A juhász ugyanis igen mulatós ember volt. Az unoka még azt is megtudta, hogy merre járt a nagyapa. Mindig valamelyik juhászok által kedvelt kocsmában kötött ki. Ezek Zentán a következők voltak: a Jószívú, a Kossuth és Ősz utca sarkán, a Bocskorszájú, Reszler darálós közelében, a Juházkocsmára az Ősz utcában, no meg Szilvási Péter kocsmája a főtéren, a gimnázium mellett. Az utóbbit különösen kedvelték a juhászok, mert ott enni-inni, mulatni lehetett. A tulajdonos tamburásokat alkalmazott. Sok nótát tudtak azok, de Szép István különösen ezeket kedvelte: Az én csizmám zombolyai fajta, Van énnékem csizmám, Környes-körül zöldellnek a hegyek, A juhászok így élnek, úgy élnek. Olykor többen is modták egyszerre, hogy: "Tiszán innen, Dunán túl, Ott mulatnak a juhászok bandástul". A "Juházkocsmában olyan otthonosan érezték magukat, hogy míg bent mulattak, a pulik a kapu alatt őrizték a gamókra akasztott szűrőket. A nagyapának és juhásztársainak, akikkel Ráday idejéből barátkozott, kedvelt szórakozási helyül szolgáltak a vásártéri kocsmabódék. Ezek a vásár vége felé igencsak megteltek. Az egyikben tamburások a másikban trombitások a harmadikban cigányok muzsikáltak.

Most föltehetnénk a kérdést, hogy miért jártak a juhászok kocsmába. Ezt Annus nénitől is megkérdeztem és azt felelte, hogy azért, mert szerettek inni meg mulatni. Megboldogult adorjáni öreg ismerősöm, Sándor János bácsi gyakran mondogatta, hogy: "Az asszonyoknak otthon a hele, a kutyának a kosárba, az embernek a kocsmába". A kérdést sokaknak, magunknak is föltehetnénk. S magam sem tudnék tudományosabb választ adni, mint azt, hogy szerettem mulatni. Persze akkor még jobbak (és olcsóbbak) voltak a borok is és szebben muzsikáltak. Az a gyanúm, hogy a tréfálkozásnak szánt megjegyzés komoly igazságként is szólhat. Szíves engedelmükkel felforolok néhány adatot a zentai kocsmákra, vendéglőkre vontakozólag. Több évi adatgyűjtésről, jegyzetelésről van szó, tehát egyet-mást bizonyíthatunk is. Az adatok zentai újságokból és a Történelmi Levéltárban őrzött anyagból származnak. Olykor elég lesz a puszta tény közlése, máskor némi magyarázat is adok.

1831: "Mihálkovits jegyző tartott egyedül nyílt házat és tartotta Sala Pista czigánybandáját".

1851: "A csésztói csárda haszonbérloje Flesch Jakab." Megjegyzendő, hogy a múlt század közepén a város külnyéke tele volt csárdával.

1851: "A Nagykocma bérlője Baderlicza János curialis nemes, birtokos". A Nagykocma később, 1883-ban Eugen herceg nevét vette fel. A múlt század közepétől 1956-ig működött a főtéren. Akkor kiállítási teremmé alakították, az elmúlt hetekben meg videoklub lett belőle. Tempora mutatur.

1852: "A bormérők száma 33. A nálunk található borkészlet 233 akó (1 akó = 32 pint = fél hektoliter). Az évi fogyasztás 3.000 akó.

1854: "Esteli 9 óra után az utcákban kóborlás, devernnyázás a kocsmákban tiltatik. A kit a patról megtalál, 10 forinttal fog büntetődni a kórház részére."

1882: "Gerber Jakab sörcsarnokot nyit a szerb hitközösség sarok-épületében."

1883: "Zenta halad. A Vadászkürt (Zuzi) Szállodában egy szerezsen pincér szolgál fel a vendégeknek."

1884: "Farkas Orbán megnyitja az Arany Bárány vendéglőt"... "Jól működik Gerber Jakab Gambrinus sörcsarnoka"... "Ifkovits Márk vendéglőt nyit"... "Nagy József vendéglős az Eötvös utcai Buday Jenőné-féle házban kocsmát nyit"...

1884: "Van-e tudomása a rendőrfőkapitány úrnak arról, hogy a "Váróterem a gőzhajóhoz" című helyiség "Theaszalonná" (magyarul kupleráj!) kvalifikálódott. Ha igen, akkor az idegen utasok tévedésbe ejtésének lehetetlenítése végett szíveskedjenek a régi firmát eltávolítani."

1884: "Mértékletességi egyesület alakult a Temesváry Sándor-féle vendéglőben. A fogyasztás 2 dl bor."

1885: "A Magyar Királyt Homai János szépíti és átalakítja, vendéglő és kávéház lesz benne."

1885: "Jól működik a Braun-féle vendéglő, a Vadászkürt, amelynek a kerthelyisége is megnyílt. A tűzoltó zenekar muzsikál benne." A vendéglő a Gimnáziumtól a Tisza felé menet van.

1885: "Megnyílik Farkas Orbán Arany Bárány nevű vendéglőjének kert-helyisége. A tamburások egyenruhában játszanak benne."

1885: "Vörös Flórián felsőhegyi csárdás Zentán nyit kocsmát." Ennyi a hír, de Burány Béla, a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeinek 7. számában (1921.) Emberek, sorsok, balladák címen hosszabb tanulmányt közöl két zentai népballadáról. Az egyiknek a színhelye Vörös Flórián, ragadványnevé: Bandi Flóri kocsmája. Itt vagy a kocma közelében szúrta le Píszár Pali Kazinczi Fercsit 1891-ben. A kocma helye bizonytalan. Az viszont biztos, hogy Burány Béla a szájhagyományból hat változatot gyűjtött össze. Balladaszövegünk és dallamunk is van, az utóbbiból hatot sikerült lejegyezni. Az egyiket a kiváló adatközlő, Mangmárné énekelte szalagra. Az utolsó versszakát idézném:

Sej, Píszár Pali levelet ír anyjának,
Slingölt párnát küldjön feje aljának,
Édesanyja visszaírja (ja) fíjának,
- Sej, Bandi Flórinét hívjad édesanyádnak!

1885: Ha röviden is, de mondanunk kell még egyet-mást erről az esztendőről. Akkor szabadult 16 éves rabságából Renkó Kálmán, a zentai Rózsa Sándor. Szintén Ráday fogatta le és záratta a szegedi várba. Zentán a Renkó családban azóta sem kereszteltek gyereket Kálmánra... Temesváry Sándor vendéglőjében cigánybálat rendeztek. Ez az első adatunk a cigánybálról... Majer és Libhauser jóhírű kereskedők egy hajó borszállítmánnyal kötöttek ki a város alatt. Feltételezzük, hogy nem sokat kellett ott időzniük.

1886: "A híressori csárda tulajdonosa Burány Gyura szabómester és italmérő." Megjegyezhetjük, hogy a nyolc-tíz házból álló Híressoron ma két csárda működik: a Rózsa Sándor nevét őrző és a Juhász-csárda, a tulajdonos nevéhez igazodó. Az utóbbiban állandó zenekar is van.

1886: "Gerber Jakab vendéglős Brodba költözött és a Függetlenségi Kör vendéglőjét Nagy János veszi át."

1886: "A Gazdakör a Farkas-féle vendéglőben rendez előadást."

1887: Termékeny esztendő. "Fodor György pinczekocsmát nyit." Akkor nyílik meg Nagy János vendéglője, Rádó kocsmája és Kalmár Simon kocsmája. Egy kellemes hír: "Szent Szabbár napján táncvigalom volt a sörcsarnokban." Viszont egy kellemetlen: Rosenfeld Leopold pálinkamérő megunta a földi élet keserveit és felkötötte magát (levágták)."

1889: "A vasút nagy bankettot rendezett a Nagyvendéglőben." November 12-én futott be az első vonat Szabadkáról Zentára.

1890: "Schambach Emil hat éve kibérelte a Takarékpénztár tulajdonát képező Magyar Király Szállodát és azt átalakítva modern vendéglőt rendezett be." Itt jegyezhetnénk meg, hogy a kisebb, sőt a közepes városok főterén mindenütt volt egy nagyvendéglő. Zentán mindig kettő volt: a Nagyvendéglő - a későbbi Eugen és a Magyar Király - a későbbi Royal. Ez utóbbit az oda nem járó nép még a közelmúltban is "Rohál kocsmának" hívta.

1892: "Farkas Orbán kerthelyiségében zanzibári és kelet-afrikai partvidéki bennszülöttek mutatták be viseletüket és zenéjüket." Ez csaknem száz esztendővel ezelőtt volt.

1892: "Kovács Ferenc vendéglős és rendőrbiztos meghalt." A hírből nem derül ki, hogy melyik volt a főfoglalkozása.

1894: "A Magyar Királyban az I. tambura zenekar hetenként háromszor zenecstélyt ad." A hír nem tűnik túl érdekesnek, de alkalmat ad arra, hogy mondjunk valamit erről a zenekarról. Nagy hírű volt már első karmestere, Teleky András idejében is. Teleky 1904-ben, halála előtt átadta a zenekart keresztfiának, Keczei Mészáros Istvánnak, aki ezt 1936-ban bekövetkezett haláláig vezette. Sajnos ma nem beszélhetek bővebben a zentai zenekarokról, de Keczeiékéről kell valamit mondanom. Főfoglalkozásuk volt a muzsikálás, játszottak Zentán, vidéken és külföldön. Bejárták az Osztrák-Magyar Monarchiát is és hosszabb időt töltöttek Németországban. Ott énekesnőkkel léptek fel. Nevük a "Kinder der Pussta" sok helyen ismert volt. Repertoárjuk olyan volt, hogy Európa minden népének tudtak muzsikálni - saját dalt. Játszottak indulókat, operettdalokat és operarészleteket (Bob herceget és Bánk bánt), csárdást és kolót. Sok népdalt és még több magyar nótát

ismertek. Mindezt azért állíthatjuk ilyen biztosan, mert megvan a partitúráik jegyzéke, és ez a 841-es sorszámmal fejeződik be. Amikor itthon voltak, valamelyik zentai vendéglőben muzsikáltak. Szerették a külön rendezvényeket. Van egy meghívónk, amely a két háború között megrendezett álarcos bálra készült. Szudárovits Dániel Fehér Hajóhoz címzett vendéglőjében rendezték meg. Keczei M. István zenekara muzsikált, és a karmester volt a meghívó szöveg poétája is...

1895: "A Nagykocsmá bérője, Homai János 3000 Ft. kártérítést követel a várostól a király'átogatás miatt. "Ófelsége ugyanis itt tartózkodott városunkban, hogy megnézzon egy hadgyakorlatot. Az Eugenban pihent is, meg fogyasztott is egyet-mást - ezek szerint Homai János bérő és nem a város számlájára.

1900: "Pauli sörcsarnokában megalakult az 'Otthon Társaskör'."

1903: "Jól működik Vén Vince vendéglője". A tulajdonos halála után, sőt még a közelmúltban is, Vén-kocsmának nevezték az idősebbek a most is működő valamit. Ez a Gatyaszár /Újkút/ utca bal szárának a végén volt. Ahol a száraz szétválnak (Zentán úgy mondják, hogy a "tökinél") már a múlt század végén megnyílt a Rákóczi-kocsmá. Az épület azóta is hasonló rendeltetéssel működik. A város egyik legjobb magánvendéglőjét ma "Papulinak" hívják.

1905: "A Gerber-féle sörcsarnokban alakul meg a 48-as Polgári Kör."

1913: "Csikmák István kiveszi a Royal melletti kisvendéglőt." A hír azért érdekes, mert Csikmák benzinkút - és taxitulajdonos volt és maradt is.

1914: "A Tisza-parti függetlenségi párti polgárság vendéglőse: Bálint István (Tóbiás fia) nyugalomba vonult. Huszonnyolc esztendeig volt vendéglője gyűlhelye az összes Tisza-parti polgárságnak. Házán minden választáskor a függetlenségi párt zászlója lengett."

1914: június 18.: "Megalakult a vendéglősök ipartársulata." Mindössze 23 tagot számlált, a tulajdonosok jó része tehát nem társult be.

Itt tehát, az első világháborúnál, abbahagyjuk az idézeteket, nehogy unalmassá váljunk. Kísérjük meg inkább csoportosítani a kocsmákat, vendéglőket, amelyek a háború alatt és a két világháború között működtek.

Arról más helyütt már szoltunk, hogy a XIX. század közepéig benépesül az egész zentai határ, és megindul egy intenzív földművelés. Nagyobb méretű, lakható szállások épülnek, és ezek termelő helyekké alakulnak. A Tisza-menti települések ugyanis a folyó mellett alakultak ki, határuk meg messze nyugatra 30-35 kilométerre is kiterjedt. A városból nem lehetett tehát a kinti földeket munkálni. A hivatalok, piacok, vásárok, üzletek mind a Tisza-parton maradtak. A szállásról gyakran be kellett járni a városba. A jó módú gazdák házat is tartottak bent, és ott éltek az öregek meg onnan jártak iskolába a gyerekek. Persze nem volt minden gazdának városi háza. De voltak *vendégfogadók*. Fél évszázaddal ezelőtt még három működött: Temesváry Sándoré a hídfőljáró mellett, Szilvási Péteré a gimnázium mellett és Hajduska Lászlóé a főutcán, illetve annak a Szénatéren levő sarkán. A vendégfogadóban kocsistul, lovastul helyezkedtek el a szállásiak. Mindenütt

volt istálló és kocsiszín és persze jókora kocsmá, étellel-itallal. A vendégfogadókat, elsősorban a kocsmái részt, a városiak is használták. A zentai tűzoltó zenekar trombitásai, Remete Ireneusz karmester vezetésével a Hajduskánál fújták minden este. A karmester, aki több mint kilencven évet élt, képzett zenész, később zeneiskolai tanár volt. Vagy hét évtizedes működése alatt nemzedékeket nevelt, és egy várossal kedveltette meg a fúvószenét. A mai fúvósok idősebbjei minő Remete-tanítvány. Egy kis kitérést tettünk, de feltétlenül meg kellett valahol emlékeznünk Zenta fúvós hagyományairól.

Soroljuk be a következő csoportba a nem bérelt, hanem saját tulajdonú nagyobb vendéglőket, kávéházakat. Ezek közül mindenképpen kiemelkedik a Vass-testvérek főtéri vendéglője. A jó kiszolgálás, a rend és tisztaság példaképe volt ez. Jómódú emberek csendes találkozóhelye, igényes mulatóságok színhelye a Vass-vendéglő. Jónevű iparosok öltöztek ünnepelőbe vasárnap délelőtt, és elmentek egy zónára, egy korsó sörre a "Vasakhoz", ahogyan ők mondták.

A Tisza-parton, a híd közelében a húszas években épült vendéglőt Amerikának hívták. Solarov Maro építette, amerikai dollárokból. Volt pincéje, a földszinten étterme és kaszinója, az emeletet meg a szállodai rész foglalta el. Szép teraszáról a Tiszára láttak a vendégek. Van egy 1930 körül készült fotónk, ahol a teraszon kilenc Zsadányi muzsikál. A két háború közötti cigányzene művelői egy-két kivétellel Verebesek vagy Zsadányiak voltak. A muzikusok és zenekarok száma jóval meghaladta a tamburások és fúvósok számát. Repertoárjukon elsősorban magyarnóták szerepeltek. Szókásaikról, észjárásukról sokat lehetne beszélni - addig, míg a maradék néhány család tagjaiból élnek Zentán, vagy hazalátogatnak Németországból. Magam is bűnös vagyok abban, hogy még egyetlen tanulmány sem jelent meg róluk.

Ismert vendéglő volt a Vujity Gyúró házában, a Kossuth utcában. Egy ideig kaszinó volt, azután kiadta sörözőnek. Ugyancsak kedvelt kocsmá volt a Tisza közelében levő Golstein-házban. A marhapörkölt és a halételek kedvelői a Kecskés-vendéglőt keresték föl az Úri utcában. Nagy István vendéglője a Gabonapiacnál, a Nagymalom mellett volt. Ettől egy kicsit délre volt a Szóko néni kocsmája. A Posta utca elején volt a Bóbány-kocsmá, a Postával szemközt mérte az italt a Perisa. Az Árpád utcában volt a középosztály egyik legkedveltebb vendéglője, a Für Pistáé. A Tóparti utca legismertebb vendéglőjében, a Csonka-kocsmában már a két világháború között modern tekepálya volt.

Ahogy a városból kifelé haladtunk, tehát déli vagy nyugati irányban, a kocsmák száma nem csökken, legfeljebb az épület lesz kisebb és a választék szegényebb. A kinti kocsmák konyhát nem tartottak, ott csak inni lehetett, kockás abrosz mellett, vagy a kármentőnél. Az ilyen félig ülő, félig talponálló kocsmával tele volt a város. Néhány évtizeddel ezelőtt idős zentaiak társaságában ültünk, és kíváncsiságból összeszámoltuk, hogy ha Tisza-parttól elindulunk nyugat felé, és keresztül szeljük a várost a Tornyosi út végéig, hány két háború közötti vendéglőt, kocsmát tudunk összeszámolni. Lett 17.

A talponálló kocsmá persze nemcsak a külterületekre jellemző. A főtéren és annak közelében, a piactér körül elég sok helyen mérték úgy az italt, hogy a vendég a gallér mögé öntötte a fityók vagy pohár tartalmát, fizetett és tovább ment. Külön érdekességgként említeném meg a két helyiségből álló és két bejáratral rendelkező üzletet: az egyikben vegyeskereskedés volt, a másikban italmérés. Az egyik a hídfőljárónál volt, és Szorcsik Mártonné tulajdonát képezte. Nagy választék volt kész, de főleg házilag készített italokból. Szorcsikné nagyon értett az ágyas pálinka készítéséhez. Állandó, mindennapi vendég volt nála Rudics Ignác nagygazda könyvelője, Dallos György. Sosem tévesztette el a bejáratú ajtót, mindig az italmérésbe lépett be. El is terjedt a városban egy ilyen szállóige, hogy:

Zenta város pizsokfészék,

Dallos Gyurka mindig részeg.

A másik hasonló üzlet az Ördögné boltja és kocsmája volt a Tisza közelében levő Könyök utca sarkán.

Szóval Zenta város nem szűkölködött kocsmákból. Volt hova menni, és mindenki megtalálta az ízlésének és zsebének megfelelő helyet. Egy-egy kiruccanás után a zentai ember azt mondta, hogy: "Jó megnyomtuk a ladik farát."

A háború utáni város vendéglői hosszú időre elcsendesedtek - elsősorban a tulajdonosok megváltozása miatt. Az államosítás és a személyzet gyakori változtatása nem kedvezett a hangulatnak. Itt-ott mégis túltették magukat a kezdeti nehézségeken, és voltak olyan kocsmárosok, meg kocsmárosnők, akik vonzó légkört tudtak teremteni. A háború utáni jódok egyik lehangulatotabb kocsmája a szövetkezeti otthonnal szemben levő Fehér Hattyú vendéglő volt. Alkalmazottja, az előző tulajdonos, Bicskeiné, ahogy Zentán ismerték, "Bütyök Mária" volt. Természetesen asszonyoság, súlyban és lélekben stabil. Mindenkihez kedves volt, de a duhajkodást nem szerette. Az ilyen vendéget nyakon ragadta, és egyszerűen kihajította a kocsmából. A Zentai Művésztelep részvevőinek egy része szívesen látogatott a "Fehér Hattyúba". Konjović Milan és Ács József állandó vendégek voltak. Konjović itt festette az egyik legismertebb képét, a Dáridót.

A másik hangulatos kocsmá a háború után, az ötvenes években nyílt az Alsó-Tisza-parton. Egy nagy végház első szobájában rendezték be a kármetszős ivót. Három lépcsőn kellett fellépni, ami olykor soknak tűnt. Mindenesetre valami oka van annak, hogy a rendes nevét senki sem tudta, és mindenki úgy hívta, hogy Hanyattlőki. A viszonylag kis helyiség estéről estére megtelt vendégekkel: halászokkal, komposokkal, a Tisza-part jellegzetes figuráival. Ittak és mulattak. A cigánybanda meg húzta - úgy, mintha maguk is élveznék a saját muzsikájukat. Akadtak itt éjjeli "tiszaivirágok" is. Mindenki jól megfért mindenkivel. S tartott ez a senkinek nem ártó állapot mindaddig, még egyik városelnök nem nyilvánította ki ama véleményét, hogy ez erkölcstelen hely. Biztosan nem tudta, hogy a városnak a másik vezére az én kiséretemben gyakran járt az Alsó-Tisza-parton. A Hanyattlőköt mindegyesetre bezárták. Azóta sincs az egész másfél kilométeres Tisza-parton egyetlen kocsmá sem.

HORVÁT /?/ BOSZORKÁNYOK A DUNÁNTÚLON 1742 KÖRÜL

Voigt Vilmos

ELTE BTK Folklore Tanszék, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

I

Az utóbbi években új, fejlettebb fokozatot ért el a magyar boszorkánykutatás. 1970 és 1982 között három kötetben jelent meg Schram Ferenc levéltári kigyűjtése az 1529 és 1768 közti boszorkányperekről. Ez a munka mintegy megkétszerezte a Komáromy Andor által 1910-ben kiadott boszorkányperoklevéltár anyagát. A szakkritika ugyan kimutatta, hogy még Schram pótlásaival sem teljes a magyarországi boszorkányperek adattára. A két szerző által kiadott mintegy ezer per-adat között van átfedés, néhány korábbi publikációt egyikük sem vett észre. Levéltárainkban elég tetemes anyagot lehet még találni, amint mondjuk Szilágyi Mihály Tolna megyei, Sugár István Heves és Külső Szolnok megyei közlései bizonyítják. Itt a legfontosabb mozzanat az, hogy Komáromy vagy Schram közlései nem teljesek, nem mindenben pontosak, az eredeti iratok olykor időközben eltűntek. A kiegészítések, még minimális pótlások esetében is, igen fontosak, mivel az arányok változhatnak, a pontosabb szövegekészítés pedig olyan apróságokra irányíthatja a figyelmet, amelyek sajátos összefüggésben fontosá válhatnak. Jelenleg mintegy 1000 boszorkányper szövege áll rendelkezésünkre, és legfeljebb 1500 perről van tudomásunk. A megújított kutatás, amely Klaniczay Gábor /Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara/ és Pócs Éva /Néprajzi Kutató Csoport/ vezetésével folyik, ehhez képest is új anyagot hivatott feltárni.¹

Ezzel kapcsolatban azonban feltétlenül szükséges egy sajátos körülményre felhívni a figyelmet. Amint kiderült, főként a mai Szlovákia, Erdély, a mai Horvátország, illetve az egykori temesi bánság területéről igen hiányosak ismereteink a boszorkányperekről. Azt például tudjuk, hogy az osztrák

"katonai határőrvidék" /vagyis az akkori magyar királyság és a Balkán érintkezési területei/ katonai közigazgatás alatt állt, vagyis az ott lefolytatott boszorkányperek nem is kerülhettek volna a mai magyar megyei és országos levéltárak fondjaiba. Ám azt, hogy itt mi és milyen mértékben volt boszorkánывád és boszorkányper – egyszerűen nem is tudjuk. Magam úgy gondolom, hogy további, főként bécsi levéltári források feltárása itt adhat további információt – ám azt nehéz megjósolni, hogy pontosan mit is tartalmazhatnak az ilyen források. Témánk szempontjából különösen fontos a horvátországi boszorkányperek anyaga. Amint ismeretes, ez a legegyszerűbben Vladimir Bayer könyvéből férhető hozzá. Ő először 1952-ben tett közzé egy több mint 70 szöveget tartalmazó antológiát, amelyben Tkaličić és mások /zömmel 1891-92-ben már kiadott/ gyűjteményei alapján közölte a boszorkánypörök iratanyagát, ezen kívül európai kitekintésben más dokumentumokat is.² E közlésben mai horvát nyelven szerepelnek az iratok, vagyis a latin /vagy egyéb nyelvű/ szövegeket lefordította. A magyar tudományosság érthető módon több ízben is foglalkozott a horvát boszorkányperek kérdésével,³ ám végül is nem adott teljes áttekintést e kérdésről. Azzal sem foglalkoztak, vannak-e a "magyarországi" iratokban olyan további adatok, amelyek a horvát boszorkányok peradatait kiegészítik.

A magyarországi boszorkánype-ekutatás legfontosabb újabb eseménye az volt, hogy végre megfelelő nemzetközi keretben tárgyalták az ide vágó adatokat. Noha korábban sem kételkedett abban senki sem, hogy a magyarországi boszorkánывád nemzetközi távlatokkal rendelkezik, mégis csupán a legújabb áttekintésekben derült ki egyértelműen, milyen nagy mértékben befolyásolta az "európai" boszorkányhit a magyarországi pereket /és egyébként a magyar néphit ide vonható vélekedéseit is/. A korábbi ilyen utalásokra is hivatkozva Klaniczay Gábor, Pócs Éva és mások összehasonlító dolgozataikban hivatkoztak ilyen vonatkozásokra.⁴ A magyarul olvasható művek közül Kulcsár Zsuzsanna⁵ vagy Brătescu⁶ már egyértelműen utaltak az európai távlatokra, mégis voltaképpen Henningsen könyvének magyar fordítása révén vált hozzáférhetővé a mai boszorkányper-kutatás. Makkai László⁷ és mások munkáinak figyelembevételével úgy látszott, végre korszerűsködik a magyar hitvilág és szokásvilág vizsgálatának e fontos és érdekes területe.

Ennek eddigi legfontosabb momumentuma az 1988 szeptemberében Budapesten tartott nemzetközi kongresszus volt "Boszorkányhiedelmek, boszorkányüldözés Közép- és Kelet-Európában /XVI-XX. század/ címmel.⁸ Itt foglalkozhattam az alább részletezendő 1742-43-as egervári pöriratok nyomán a "szívkivevő" boszorkány témakörével,⁹ már itt is hangsúlyozva annak magyar-horvát vonatkozásait, természetesen nem térhetve ki e szempont minden részletére. Az 1988 szeptemberi budapesti nemzetközi konferenciára vártuk Vladimir Bayer, Jung Károly és mások délszláv-témájú előadásait is, ezekre azonban nem került sor az előadók távollétében. Maja Bošković-Stulli előadása elhangzott,¹⁰ ebben azonban témámat illetően új adatot nem találtam. Tőle tudom viszont, hogy lényegesen új horvát publikációk, illetve

adatok nem váltak ismertté a kutatók előtt. Egyelőre meg kell tehát elégednünk azzal, amit eddig tudtunk a horvát perekről, noha itt nyilvánvalóan igen sok még a feltárandó kérdés, publikálendő irat, újonnan megfogalmazható következtetés. Ezek megtételére nem érzem magam hivatottnak, felhívom azonban a figyelmet arra, hogy e kérdéskör e vontakozásban nincs lezárva.

II

A szívkievés motívuma miatt egyedülállóan fontos egy 1742-1743 között Egervárott tárgyalt boszorkányper, amelynek fennmaradt szövege¹¹ szerint 1733 és 1740 között, a Sopron megyei Homok /németül Amhagen/ községben Luttza Horváth és két leánya, Dora meg Rusinka kétes cselekedetet folytatott. Jurinkovics István, a férje is szerepel a periratokban, ő azonban nem végzett boszorkányos műveleteket. A tanúk megemlítik viszont, hogy Horvát Luca /így egyszerűsíthetjük a periratokban némi helyesírási bizonytalansággal adott névformát/ anyja és nagynyja is boszorkányok voltak, és anyját, aki a szomszédos községben /Fertő/ Széplakon élt, egyszer vízpróbának vetették ezért alá. /Sajnos, az erre vonatkozó periratokat nem közölték, illetve én sem találtam ilyen iratot./

A legfőbb tanú, Divos Ferencné, Sobor Juditha elmondta, hogy 1735 augusztus 16-án /esetleg évekkel később, ám mindenképpen az év ugyanczen napján/:

..."Nagy Martonbul haza jövének, Nagy Boldogh Aszony nap után való napon, semmi nyavalaja nem lévén a Fatens Aszonnak, azonnal ki löltö a Hidegh, nagy mély álmat eresztvén rá meg nevezett Horváth Luttza és Dora nevű Leányával edgyütt a Fatens Aszony ágyakhoz mentenek a Ladára eleibe gugulván, mind a kettő körmeit megh hagétván a fogaikat ell viczorították mondván néki: Ördögh vagyon a szivedben, maid ki veszem a szivedet...¹²

A szívkievés plasztikus jelenete már a kortársakat is megragadta, úgy-hogy ezt a mozzanatot egy kiadatlan másik periratlap is tartalmazza:

..."S leányával edgyüt Jurinkovicz Dorával ördöngös Tanitványával edgyüt előttö a ládára gugulván mind a kettő körmeit megh horgétván és fogait viczorgatván iszonytató Káromkodassi között szivét ki akarvák venni, S nagyon megh is kínozták,...¹³

Amikor, ugyancsak Egervárott 1743-ban a leány, Jurinkovics Dora pere folyik, két /illetve egy betoldással együtt három / rossztéteményt említ a perirat. Ezek közül a legrészletesebben megint a Sobor Judit ellen valót említi a szöveg. Ennek ide tartozó része a következő:

...Amint hogy a midön ides Annya Horvát Lucza /:Ha ides Anyának lehet mondanyi:/ a midön Sobor Judithra Divos Ferencz Házos Társáro, ördöngi mesterségébül hidegh lelést ereztet, s azal

kinzotta volna s mély álommal megh környékezte volna, ugyan azon alkalmatossággal, Annyával, ördönös tanító mesterével együtt Sobor Judith előtt a Ládáro le gukkolván, mind ketten körmöket megh horgétván fogoknak, iszonyu vicsorgatásával s irtoztató szidalmakat közben vetvén Sobor Judith szívét ki akarták venni...¹⁴

A per kimenetelét illetően annyit tudunk, hogy a tanúvallomások alapján az anyát egyértelműen boszorkánynak tekintették, leányát pedig segítőjének. Kínvallatásra, illetve beismerés esetében halálra ítélték mindkettőt. Az is kiderül az iratokból, hogy bizonyos vádpontokban, gyanút illetően a vizsgálat nem hozott büntetőjogilag értékelhető adatokat, a vasba vert anya tagadta a rossztéteményeket, a leány ügyét pedig az övéhez kapcsolták. Nem tudjuk, milyen ítéletet hajtottak végre. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy a szomszéd községekre is kiterjedt a boszorkányság /például Hidegség-re/. Divos Mihályt pedig magát is, nemcsak feleségét Sobor /vagy Szobor/ Juditot a boszorkányok megkínolták. A Jurinkovics-boszorkányok és a Divósok /Soborok/ közti rokonsági kapcsolatról, vagy egyéb ellentétekről nincs tudomásunk.

Az a mozzanat, hogy két személy megjelenik éjjel az ágyban alvó előtt és kiveszik a szívét, jól ismert az európai művelődéstörténetben. Már Schrade, a szív-allegóriákról szóló klasszikus dolgozatában felhívta a figyelmet¹⁵ René d'Anjou híres szerelmi allegóriájára, a *Le Livre du cuer d'amours esprits* című elbeszélésre, amelyben a hosszú verses epizódok között prózai részek vannak.¹⁶ René király /1409-1480/ munkájának közismert szövegét 1477 előtt írta, és illusztrált kéziratok közül a legismertebb a bécsi Osztrák Nemzeti Könyvtárban /Österreichische Nationalbibliothek/ Cod. 2597 jelzettel őrzött, amelyet szintén 1477 előtt készítettek /korábbi osztrák források egyenesen 1460 előttinek nevezik/. Ennek *fol.* 2^r lapján a költemény első hat sora olvasható, díszesen illuminált keretben, e felett a lap kétharmadrészét betöltő illusztráció látható. Ezen az ágyban hálósipkában fekvő és valószínűleg aluvó René király kivett piros szívét tartja kezében a kék ruhában, szárnyakkal, puzdrájában íjjal és nyilakkal ábrázolt Szerelem /*Amours*/, és ezt mintegy várja a fehér ruhában, ezen égő piros lángokkal ábrázolt /Hő/ Vágyakozás /*Vif/ Desir*/. /1. kép/ A hosszú és bonyolult történet során a Szív /*Cueur*/ igen sok jelenetben önállóan szerepel és az illusztrációk is ezt ábrázolják. Művészettörténészek sokszor foglalkoztak a *Livre du cuer d'amours esprits* /valamint René d'Anjou más műveinek/ illusztrációival, és éppen a bécsi kéziratot is egy európai méretekben rendkívül jelentős művész, "A Szív-ábrázolás mestere" illusztrálta. Sok előtanulmány után Otto Pächt adta René király /maga is festő!/ munkáival kapcsolatos művészettörténeti kérdések áttekintő bemutatását.¹⁷ Ebből úgy látszik, itt egy általános európai megoldással találkozhatunk, amely francia, németalföldi, nápolyi, általában olasz, sőt német hatással is rendelkezett. A szív kivétel jelenete ehhez az európai művelődési áramlathoz tartozik.¹⁸

René d' Anjou művének bécsi kéziratában 16 miniatúra található /és további 13 számára hagytak üres helyet/. Az öt másik ismert kézirat közül kettőt illusztráltak. Két párizsi kézirat közül az egyik 70, a másik 24 illusztrációt tartalmaz. Ezek a megfelelő helyen hasonlítanak a bécsi kézirat illusztrációira. Úgy tudjuk, a párizsi kézirat mestere utánozta a bécsi kéziratét /vagy közös előzményük is volt/. A párizsi kéziratot /Ms. fr. 24 339 a Bibliothèque Nationale gyűjteményében/ általában 1461 körülre szokás datálni. A kézirat_k és illusztrációik bonyolult összefüggései jelzik, hogy itt csakugyan az európai művelődéstörténet egy széltevében ismert mozzanatáról beszélhetünk.

A "Szív mestere" vagy "René király festője" a király két másik műve számára is készített illusztrációkat: a *Mortifiement de Vaine Plaisance* néhány évvel korábban készülhetett, mint a *Livre du cuer d'amours espris*, és azzal ideológiailag és tematikailag szorosan összefüggő szintén allegorikus mű. /A másik kézirat, a *Livre de Tournay* a lovagi tornához kellő kézikönyv./ A *Mortifiement...* bevezetője maga utal erre az összefüggésre a következőképpen: "S'ensuit une petit traittié d'entre l'Ame devote et le Cuer, lequel s'appelle le mortifiement de vaine plaisance, fait et composé par René roy de Sicile, duc d'Anjou.... Lequel traittié fut fait en l'an mil CCCC cinquante et cinq ..." ¹⁹ A *Mortifiement* ... illusztrációinak alakjai és kompozíciójuk is jól összevethető a *Livre du cuer d'amours espris* illusztrációival. Még előzményeket is feltárt a művészettörténeti kutatás, mint például az arezzo-i San Francesco templomban Pierro della Francesca freskóját "Konsztantinus császár álma" címmel. ²⁰ A *Mortifiement* 11 ismert kézírata közül nyolcban vannak illusztrációk, amelyek közül több ikonográfiai háttérét már Lyna tanulmányaiból ismerjük. ²¹ Ezek közül számunkra a legérdekesebb az, amelyen a Lélek /Anima/ egy szívet tart a melle előtt. A latinban nőnemű fogalom egy meztelen, szárnyas asszony képében van ábrázolva, aki a szívet /meztelen/ bal melle előtt tartja. A történet /és az illusztrációk/ későbbi jeleneteiben ezt a szívet átadja a Büntudat /*Contrition*/ és az Istenfélelem /*Crainte de Dieu*/ alakjainak, akiket apácaruhában nőként ábrázolnak. Az allegorikus történet vége felé a négy erény egy keresztre szegezi a szívet, amely így megtisztul és a mű végén a Büntudat és az Istenfélelem már megtisztítva adják vissza ezt a Léleknek. Különösen a kézirat cambridge-i példányában /a Fitzwilliam Museum 165. számú kézírata, 9 miniaturával, amelyeket a Brugesbe való Loyset Liédet készített/ öt képen is igen nyomatékos megfogalmazásban ábrázolják a szívet. ²²

Azt a megoldást, miszerint szárnyas női alakok szívet visznek, adnak át, vagy mutatnak fel, a későbbi európai művészetből is jól ismerjük. ²³ Jelen ismereteink szerint azonban először és nagy nyomatékkal ez az ábrázolás René király munkáinak illusztrálói körében figyelhető meg, vagyis az 1460-as évekre datálható.

Tematikusan "a szerelmes szívének megevése" szövegmotívuma ezt megelőzi. A német névvel általában *Herzmäre* formában említett szűzsé a 11. században Dél-Franciaországból ismert *Lai quiron* alakjában bukkan fel

először.²⁴ Ezt a mára elveszett szöveget Thomas de Bretagne *Tristan*-jának egyik idézetéből ismerjük. A hős az 1180 és 1215 között Roussillonban működő provanszi trubadúr, Guilhelm de Cabestaing. /Ezt a szöveget vehette alapul Boccaccio, aki a *Decamerone* IV, 9 történetében már Guiglielmo Guardastagno névvel szerepelteti./ A történet szerint a féltékeny férj megöleti a költőt és szívét ételként elkészítve adja feleségének, aki azt elfogyasztja, majd amikor értesül arról, mit is evett meg, élete legfinomabb falatának nevezi ezt és tüstént öngyilkos lesz.

Az egész európai középkor ismerte ezt a megkapó történetet. Petrarca, Hans Sachs, Stendhal dolgozták fel. Az első német változatot Konrad von Würzburg /1220 körül – 1287/ fogalmazta meg. Az ő versbeszedett *Herzmaere* című műve 1260 körülről származik. Maga a szerző, Gottfried von Strassbourg tanítványaként Strassburgban és Bázelen élt. Bonyolult, új elemekkel díszített szövegét később is ismerték.

Francia megfelelője az ugyancsak verses regény, *Li roumans dou chastelain de Couci et de la dame de Fayel*, amelyet 1285 körül fogalmaztak meg. Ennek szerencsétlen költő-hőse Chatelain de Coucy néven szerepel. Érdekes tény, hogy csakugyan élt egy ilyen nevű pacardiai trubadúr, aki 1190 körül halt meg: eltűnt a harmadik kereszteshadjárat alkalmával. Más, történeti források egy bizonyos Guy de Thourrette nevét említik, aki várnagyféleség /*castellan*/ volt 1186 és 1203 között Coucy helységben.

Ma úgy látjuk, hogy egy, a Szentföldre induló és útközben meghalt trubadúr adta a témát, a hős nevét pedig a Coucy helységhez tartozó várnagy. Így került a *Herzmäre* szövegébe az a motívum, hogy a költő és szerető egy szentföldi úton hal meg, ekkor veszik ki a szívét, avagy maga küldi vissza a szívét. 1380-ban egy prózai változatot, majd holland és angol fordításokat ismerünk. 1581, az akkor már két évszázados szöveg újrakiadása után francia, olasz, német szövegek tucatjai készültek, sőt színpadon és operában is megjelenik a megevett szívű költő és szerető története.

Egy másik ágát a szüzsének a német *Minnedienst* kiválósága, Reinmar Von Brennenberg nevéhez kapcsolják. Őt 1276-ban gyilkolták meg, és műveiben gyakran említi, hogy szíve nem is az övé, hanem úrnőjéé. Valószínűleg ezt vették szó szerint, amikor a 13. század végén a *Bremberger*-dal szövegét fogalmazták meg. Ebben az "Osztrák hercegnő" fogyasztja el a Bremberger néven említett költő szívét, majd ez után 12 napig nem vesz táplálékot magához és így hal meg. Ez a dal huzamos népszerűségnek örvendett, eljutott a német balladák közé is. A *Meistergesang* keretei között az *Ein hübsch Lied von des Brembergers endt und todt, in des Brembergers Ton* tartozik ide.²⁵

Kiváló filológusok, mint Gaston Paris, John Meier, Kristoffer Nyrop, Wolfgang Stammeler, V. M. Zsirmunskij és mások több ízben fontos tanulmányokat írtak a "szerető megevett szíve" szüzséről.²⁶ Ez a nemzetközi mesekatalógusban AaTh 992 számon /"The Eaten Heart. Aduktress is caused unwittingly to eat her lover's heart"/ szerepel, közismert az európai balladák körében is, amint ezt a német ballada-kiadás 16. és 17. számú

szövegei is tanúsítják. Általában az európai változatok úgy mutatják be az eseményeket, hogy a költő dicsekszik szerelmével, ezért ölik meg és kivett szívét találják fel a szeretett hö'gynék, aki az után maga is meghal.

Ami az európai történet datálását illeti, első tekintetre könnyű dolgunk van: Guilhelm de Cabestaing 1215-ben halt meg, a német költő, von Brennenberg 1276-ban. A *Herzmaere* szövegét Konrad von Würzburg már 1260 körül megfogalmazta, a francia *Chastelain de Couci* szövege 1285 körül származik. Mindez azt sugallja, hogy a 13. századra tegyük a történet elterjedését. Már Gaston Paris, több mint egy évszázaddal ezelőtt megkísérelte, hogy ennél is régebbi forrásokra utaljon. Ő kelta szöveiei /és csak feltehető/ változatokból eredezteti²⁷ Thomas de Bretagne 1160 körüli *Tristan*-ját, illetve az ebben található és ide vont utalást, a *Lai Guiron* szövegét: "Et comment li cuns puis dona le coeur Guirun a sa moiller /Par enjin un jor a mangier...". Ám már 1883-ban Swinnerton közölt egy pandzsabi hősről, Raszalu rádzsáról szóló történetet, amely ugyanezt a motívumot tartalmazza.²⁸ Ebben Szialkot uralkodója Raszalu feleségül veszi Kokilamt. Ám amint megöregszik, a feleség boldogtalan lesz, elfogadja a szomszéd rádza, Hodi közeledését. Egy papagáj elbeszéli a királynak a történeteket, a király egy erdőben küzd meg Hodival, levágja a fejét, kitépi szívét és ezt vadászsákmányként nyújtja át feleségének, aki jóízűen elfogyasztja a különleges ételt. Kiderül az igazság és a királynő az erkélyről a mélybe veti magát. /Ez utóbbi az európai változatokban is kedvelt módja az öngyilkosságnak./ A történet több változatban is ismert, némi eltéréssel. A legrégebbi közöttük az i. sz. 10. századra datálható, vagyis minden ismert európai változatnál régebbi. Sőt mi több, a főszereplők neveinek megfelelőit az 1-2. század történeti alakjai között is megtaláljuk.

Ez a váratlan párhuzam már a múlt századi migrációs-komparatista kutatókat is megzavarta,²⁹ és ma sem tudunk más magyarázatot adni, mint azt, hogy a részletesen kidolgozott indiai történet valamilyen módon a koraközépkorban juthatott el Európába, ahol az ismert szövegek forrása lett. A kitépett szív és a feltálat szív mindenütt szerelmi témákkal összekapcsolva jelenik meg. Ehhez képest későbbinek, ám még mindig szerelmi jellegűnek nevezhetjük a René király műveivel kapcsolatban említett nyelvi és képes változatokat. Az is nyilvánvaló, hogy mindvégig a "magas kultúra" adatait találtuk meg, gyakran arra is bizonyítottunk van, hogy ezek hogyan váltak népszerűvé minél szélesebb körökben.

III

Visszatérve a homoki boszorkánypör adatára, magyarországi boszorkánydokumentumokban másutt is előfordul a szív említése, sőt jól ismerjük ennek hiedelemtörténeti és folklorisztikai vonatkozásait.³⁰

Nemcsak emberi szíveket vesznek ki a boszorkányok. 1631-ben, Komárom megyei perben a boszorkányok "kiutak az feied veleiet es cöpuuel

töltötek meg az helet. Az beledet is kiuetek es cöpuuel töltötek meg az helet.³¹ Máskor nem embereknek veszik ki a szívét, mint egy 1756-os keszthelyi perben, amikor is /minden bizonynal szerelmi varázslás céljából/ két galamb szívét kell kivenni és a nyelv alatt tartani.³² Áttekintésében Pócs Éva foglalkozik a Délkelet-Európában ismert hiedelemlemlényekkel, akik között ott vannak "az észak-görög, szerb-horvát emberevő, mellkast felnyitó, szívkişzedő boszorkány"³³ esetei is. Általában sokféle módon ártanak ezek az embereknek és szívüknek. Úgy látszik, a román és az Adria partján élő délszláv csoportok körében volt ismert a *striga* /vagy hasonló névvel nevezett/ hiedelemlemlény, aki áldozatai szívét ette meg. Ha ezeket boszorkányoknak tekintették, főleg úgy vélték róluk, hogy fiatal gyermekeket, még nem házassokat, vagy éppen a maguk rokonait támadták meg /ide értve saját gyermekeiket is/ és vették ki azok szívét. Az áldozat vagy rögtön, vagy később halt meg, a boszorkány kívánsága szerint. Dalmáciában igen fejlett módszert használtak: a mellett egy tövissel vagy bottal, hasonló eszközzel nyitották fel, és a szívet kivették vagy kitepték. Olykor meg is főzték a szívet és ezt meg is ették.³² Feltűnő viszont, hogy más hiedelemlemlények /mint például a Délkelet-Európában igazán közismert vámpírok/ nem ették meg áldozataik szívét, sőt ezt ki sem vették, noha például az áldozatok vérért kiszívták.

Az ilyen adatok azonban nem boszorkányper-iratokból, hanem egyéb néphit-forrásokból származnak, ezért témánkhoz tartozásuk indokolatlan. Az egyetlen, annál érdekesebb kivétel az az Eszéken 1747-1748-ban lefolytatott per volt, amelynek vádlottját, Anica Paukovićot kínvallatásnak vetették alá, és ekkor ő a következőket vallotta be: ő, boszorkány-társai és ördögi mesterük gyermekek szívét vették ki. Ő maga egy gyermek szívét ette meg, és a fogával tépte ki három másik gyermek szívét. Anica Pauković Csepén /horvátul Čepin/ községből való volt, és két másik, környékbeli falu, Dálja /horvátul Dalj/ valamint Tenje /Tenja, horvátul Tenj/ területéről mintegy 100 gyermek esett áldozatul hasonló praktikáknak. Anicát elevenen megégetésre ítélték.³⁵

Ehhez az érdekes perhez meg kell jegyezni, hogy a Verőce megyei falvak lakóit /köztük a vádlottat is/ a periratok görög-nemutitus vallásának nevezik és a birtokok tulajdonosa a karlócai szerb pátriárka volt. Feltűnő az a körülmény is, hogy Csepén községben felnőttek szívét nem vették ki a boszorkányok, csak gyermekekét. Arról sem tudunk, hogy a szív-kivevés szerelmi vagy egyéb varázslattal állt volna kapcsolatban.

Mindezek alapján a homoki, római katolikus horvátok szívkişevését nem azonosíthatjuk a szerémségi boszorkányperek, vagy a dalmáciai tövissel szívbe szúró hiedelemlemlény történeteivel. Tudomásunk szerint más magyarországi, sőt akár erdélyi adatunk sincs, amely ezzel közvetlen párhuzamba hozható. A különben hihetetlenül gazdag román hiedelemvilágból sem ismerek erre vonatkoztatható, magyarázó adatot.

Felmerül viszont az a kérdés, hogy mennyiben tekinthetjük horvátoknak a forrásokban megnevezett személyeket és mindez hogyan kapcsolható a magyar boszorkányperek adattárához?

Az egyszerűbb esettel kezdve, a szerémségi Verőce megye a középkorban magyar volt, majd mintegy 150 éves török uralom után 1684-ben foglalták vissza. Ekkor azonban három megyét /Verőce, Szerém és Pozsega/ nem rendelték ismét a magyar igazságszolgáltatás alá, hanem előbb katonai közigazgatás alatt állatak, majd a horvát jogszolgáltatás vonatkozott rájuk is. /Ezért nem közöltek boszorkánypereket e inegyből a régibb és újabb magyar forráskiadványok./ A 20. század elején Csepénben horvát, szerb, német, magyar, szlovák és cseh lakosok éltek. Dálján szerbek és horvátok, magyarok és németek. Tenjén pedig szerbek, németek és horvátok laktak. Egyszóval a per idején /1747-1748/ feltehetjük mind a szerbek, mind a horvátok meglétét a falvakban. Magyarokét is. A periratok latinul fogalmazódtak meg, és a "görög-nemunitus" vallási megjelölés szinte minden bizonyonnyal szerbeket /és nem horvátokat takar/. Ily módon az itteni adat etnikailag sem egyeztethető az egervári per adataival.³⁶

Ami az először említett Sopron megyei adatokat illeti, Homok, /Fertő/ Széplak és más községekbe 1522 és 1579 között kerülhettek horvátok, akkor, amikor Délnyugat-Magyarország mánásai, a Zrínyi, Frangepán, Nádasdy, Batthyány és Erdődi családok dalmáciai, vagy a töröktől veszélyeztetett vidékeken levő birtokaikról ide toboroztak telepeseket, akik végül is vagy 100 községbe jutottak el.³⁷ E községeknek azonban csak kisebb csoportjában volt a lakosság kizárólag horvát etnikumú. A családnevek ellenére is azt, hogy 1735-ben Homok községben Jurinkovicsné Horvát Luca milyen nyelvű lehetett, igen nehéz megállapítani. A periratok itt /nem úgy, mint Verőce megyéből/ magyar /és nem latin/ nyelvűek, és semmi jel nem vall arra, hogy az idézett szívkievést elmesélő mondatokat az iratokban valamilyen más nyelvből fordították volna magyarra. Minthogy azonban közvetlenül ugyanezt a megfogalmazást vagy motívumot nem ismerem sem más magyar, sem más horvát forrásból, itt csak a tág, európai horizont a tisztázott: vagyis az, hogy e mozzanatot megintcsak nem a magyar és horvátországi boszorkányperekből vagy néphitből vették, hanem a már említett művelődési háttér teszi ezeket érthetővé.

Külön is meg kell azonban említeni, hogy a horvátországi perek rendkívüli fontosak a magyar történeti néphitkutatás számára, a nyugat-magyarországi horvátokra vonatkozó boszorkányperek magyar adatait pedig mi is, méginkább a horvát kutatók, ilyen vonatkozásban is ki kell hogy értékeljék. Erre feltétlenül rá kívántam mutatni dolgozatomban.³⁸

IV

Mithogy szerencsére van sejtésünk arra vonatkozóan, hogy végül is honnan származhatott a boszorkányok szív-evése az európai hiedelemvilágban, igazán röviden ezzel a kérdéssel is foglalkoznunk kell. Ez igazán régóta tárgyalt téma. Már a Grimm-testvérek a *Deutsche Mythologie* /először 1835-ből/ hasábjain említenek olyan igazán régi germán adatokat, amelyek szerint

a gonosz női lények megeszik áldozataikat. A magy német babonaszótár 1931-ben összegezte az ide vágó adatokat,³⁹ és hivatkozott az *Indiculus superstitionum et paganiarum* adataira, illetve más művekre, mint például a híres *Corrector* /ez voltaképpen Burchard wormsi püspök hitvallási kérdésgyűjteményének megfelelő része, a *Decretorum* libri XIX. könyve/. Az egész középkor konfesszionális, penitenciális, gyónási és katekizáló irodalma merít az ilyen régi forrásokból, amelyeknek megintcsak igen bonyolult egyháztörténeti és szövegfilológiai összefüggései váltak ismertté. Sok kiváló kutató foglalkozott e témakörrel, legutóbb Harmening,⁴⁰ aki jó folklorisztikai tájékozottsággal is rendelkezik, ám ugyanakkor sok szakember nem vette észre az általuk is tárgyalt kérdések bemutatásakor, hogy a szívet kivevő és megevő boszorkányok alakja az európai boszorkányperekben is felbukkan. Úgy tűnik azonban, nem jelent igazán nagy nehézséget, hogy helyreállítsuk e képzet kibontakozásának történetét. A régebbi forrásművek csak általános ötletet tartalmaznak, a későbbiekben azonban már kibontakozik ez a hiedelem.

A korai német jogi szabály, a körülbelül 643-ra datált *Edictum Rothari* már tud olyan asszonyokról, akik embereket /valószínűleg férfiakat/ tudnak "enni": *ut mulier hominem vivum intrinsecus possit comedere*. A másik nevezetes jogtörténeti dokumentum, a 8. század közepéről való *Lex Saxonica* már a boszorkányokról állítja ugyanezt: *si striga hominem comederit*. A *Capitulatio de partibus Saxonie* /775-790 körülről/ ugyanezt részletesebben adja elő: *si quis a diabolo deceptus crediderit secundum morem paganorum, virum aliquem aut feminam strigam esse et homines comedere*. Harmening is azon a véleményen van, miszerint az *Indiculus* és Burchard wormsi püspök ezeket a forrásokat ismerte és követte. Mindeztideig azonban csak felnőtteket evő figurákról volt szó, és a szív említése hiányzott.

Azonban a 8. századi *Indiculus* egyik sokat idézett és nem mindig jól értett mondata /a 30. szentencia/ azt állítja a "hold-evő" lényekről: *De eo, quod credunt, quia femine lunum commendat, quod possint corda hominum tollere juxta paganos*⁴¹. Itt a *cordam tollere* kifejezés szó szerint 'kivenni a szívet' jelentésű. Burchard *Corrector*-ában pedig az a motívum fordul elő, hogy a boszorkányok kiveszik egy személy szívét és ezt szalmával vagy fával helyettesítik, és ily módon a személyek tovább élnek, amíg a boszorkány így akarja. Itt Burchard a maga korának /965 körül született, 1025-ben halt meg/ elképzeléseiből merített. Még kétszáz évvel később is, a német költő, Herbert von Fritzlar *Liet van Troie* című művében /1210 körülről/, amely a francia Benoît de Saint-Maure *L'Estoire de Troie* c. munkája nyomán készült/ olyan közismert tényként említi ezt, amely nem szorul bővebb magyarázatra.⁴² Ekkor, a 13. század elején, amint fentebb láttuk, már Európa-szerte ismerik a *Herzmäre* motívumát is.

Úgy látom, nincs szükség arra, hogy a szívkievő, ennek helyét szalmával /vagy mással/ kitömő boszorkány mozzanatát valamilyen ősi, Európán kívüli sámánizmusból, vagy a boszorkányhitben megmaradt mediterrán nyomaiból eredeztessük, és mindenáron Délkelet-Európából származtassuk mindezt.⁴³

Ha 643-tól a 13. századig tovább él ez a "nyugati" vallástörténeti forrásokban, innen már igazán könnyen terjed tova, annál is inkább, mivel az említett középkori vallási kézikönyvek voltak az inkvizíció és a boszorkányperек kézikönyveinek is legközvetlenebb előzményei.

Őszinte sajnálatomra nincs most terem arra, hogy bemutassam, hogyan folytatódik ez a szerelmi szívkvívó asszony motívuma az európai irodalomban: Goethe *Die Braut von Korinth* /1798/, Coleridge *Christabel* /1816/ vagy akár Keats *La belle dame sans merci* /1820/ kegyetlen, pusztító, vérszívó női démonaiig. Mario Praz klasszikus munkája bemutatta ezt.⁴⁴ Csupán egyetlen elemre utalhatok, amely még Praz egyébként határtalan figyelmét is elkerülte. A "la belle dame sans merci" előzménye René király művében: "Deme Douce Mercy", és ha ezt összevetjük a boszorkányokra szélében használt, eufémisztikus, ám cseppet sem rövidebb történetű kifejezéseket /szépasszony, mulier speciosa, belle dame/ ismét ugyanoda érkezünk vissza: a mi boszorkány-hagyományunk egyes elemei érthetetlenek az európai művelődéstörténeti adatok nélkül. Mindennek általam ismert legszebb példája a homoki jelenet. Ezért is tárgyaltam éppen ezt.⁴⁵

Jegyzetek

- 1 Minthogy a később idézendő művek utalnak ezekre is, nem adok teljes bibliográfiát a boszorkányper-kutatásról. Egy ilyen magyarországi boszorkányper-bibliográfia közzététele azonban hasznos és szükséges lenne. Lásd Klaniczay Gábor könyvismeretétését Schram Ferenc forrásközléséről: *Ethnographia* 96 /1985/ 152-154. Itt /nem teljes/ további irodalommal. Legutóbb, már dolgozatom lezárása után jelent meg: Magyarországi boszorkányperек. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1-2. Összeállította Klaniczay Gábor-Kristóf Ildikó- Pócs Éva. Budapest, 1989.
- 2 Az általam használt kiadás: Ugovor s davolom. Procesi protiv čarobjaka u Evropi a napose u Hrvatskoj. Uvodne studije napisao, dokumente priredio i tumačenjima popratio Vladimir Bayer. /Treće neizmijenjeno izdanje/ Zagreb, 1982.
- 3 Lásd: Tarczay Erzsébet: Boszorkányüldözés Horvátországban. Századok 49/1915/ 162-174. Ez a munka közvetlenül Komáromy Gyűjtemények publikálása után látott napvilágot, és természetesen nem tartalmazhatja az utóbbi háromnegyed-évszázad adatainak szemléjét. Sajnos, a horvátországi boszorkányperек anyagát az előbbi jegyzetben említett új kiadvány sem közölte, hanem csak utalt ezek fontosságára.
- 4 A legfontosabb ilyen dolgozatok, hivatkozással korábbi művekre is: Klaniczay Gábor: Benandante - kresnik - zdruhač - táltos. Samanizmus és boszorkányhit érintkezési pontjai Közép-Európában. *Ethnographia* 94 /1983/ 116-134. /Eredetileg előadás az 1981-es sárospataki sámánizmus-konferencián./ – Pócs Éva: Gondolatok a magyarországi boszorkányperек néprajzi vizsgálatához. *Ethnographia* 94 /1983/ 134-146. – Pócs Éva: Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európa határán. *Ethnographia* 97 /1986/ 177-256. /Megjegyzem, hogy ez a dolgozat gyakorlatilag csak az 1988 szeptemberi budapesti boszorkányper-konferencia után /!/ jelent meg, így adatait akkor nem is használhattam volna fel./ E tanulmány alapján készült könyve: Tündérek, démonok, boszorkányok. Budapest, 1989. kevesebb jegyzettel készült és közvetlenül témánkat illetően nem ad újat.
- 5 Ezek közül a legismertebb: Kulcsár Szusanna : Inkvizíció és boszorkánypörök. Budapest, 1968. /Harmadik, átdolgozott kiadás/. Bibliográfiájában, amely körülbelül az 1960-as tárgyévig terjed, voltaképpen hiányzik a boszorkányság és boszorkányper-

- rek egyébként könyvtárnyi szakirodalmának felsorolása: Eretnekmozgalmak a XI-XIV. században. Budapest, 1964.
- 6 Brătescu, Gh.: A boszorkányperek. Bukarest, 1970.
 - 7 Makkai László: A középkori magyar hitvilág problematikájához. Ethnographia 94 /1983/ 106-116. Nincs itt terünk érinteni vagy felsorolni az ú.n. "történci" áttekintéseket egyes boszorkányperekről vagy azok csoportjairól, amelyek szerzői történettudományi, politikatörténeti vagy éppen jogtörténeti szempontból vizsgáltak érdekesnek tűnő régi vádakat, legtöbbször "konceptiók per"-nek állítva be ezeket. Mindezek értelmezése is nyitott kérdés, egyébként is vizsgálatok és kutatási módszereink nem mentesít a nálunk megszokott, filológiai vagy összehasonlító vallástudományi elemzés alól.
 - 8 Ennek dolgozatai most vannak megjelenőben, egy angol- és német nyelvű kötetben.
 - 9 Lásd "La belle Dame sans merci – Homok/Amhagen 1735" c. dolgozatomat az előbb említett, sajtó alatt levő publikációban.
 - 10 Bošković-Stulli, Maja: Hexenprozesse und Hexensagen in Kroatien. /Az előadás megjelenik a 8. jegyzetben említett kongresszusi kiadványban./ Időközben horvát nyelven is napvilágot látott, a Forum 1989 évi 3/4. füzetében. Predaje o vješticama i njihovi progoni u Hrvatskoj. Forum, 1989. ožujak-travanj, 392-410. Ennek szövegét csak újvidéki előadásom alkalmával láthattam, ám nem találtam benne a magam dolgozatát módosító adatot, illetve az 1988. szeptemberi, német szövegtől eltérő momentumot. A szerzővel akkor folytatott megbeszélésém /amelyért hálás köszönetem fejezem ki/ sem készített tanulmányom adatainak felülvizsgálatára.
 - 11 Minthogy Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek. II. kötet. Budapest, 1970. 278. számon /Jurinkovics Istvánné, Horváth Luca elleni kihallgatás/ a 138-145. lapokon, illetve 287. számon /Jurinkovics Dóra boszorkánypere/ a 194-195. lapokon közzétette a perszövegeket, itt nem idézem a teljes peranyagot. Igen tanulságosnak tartom viszont, hogy megjegyezzem, Schram közlése nem betűhív, apróbb pontatlanságok találhatók benne /amelyek azonban nem érintik a dolgozat témáit/. Az általa adott jelzet /Országos Levéltár - Budapest, családi levéltárak, Széchenyi-család anyaga, L. P. 623, Acta Criminalia 190. N. 1-15/ többé-kevésbé pontos. A jelzett iratgyűjtőben 1718 és 1797 közti iratok vannak. "P. 623. III. kötet, 2. szám, N. 190 cs." jelzettel, itt a 82a lapon kezdődik a Schram 278. számú közlésében olvasható perirat. Itt a 86b lappal fejeződik be az irat. Schramnál a 144. lapon olvasható "Deliberatum est" végzés előtt olvasható a két "Anno Dni 1742" és "Anno Domini 1743" datálás. Szerencsés módon megvan az irat egy másik példánya /piszkozata?/, is, a legfontosabb kifejezésekben ez nem tér el a közölt szövegtől. Ez az irat a 88a lapon olvasható. A Schram által közölt 287. számú pörirat ugyanide tartozik, a 28a és 31b lapok között ugyanebben az iratgyűjtőben található. Itt is apróbb pontatlanságok jellemzik Schram közlését. Általában az egyes iratcsomókon belül az aktuális lapszámozás, illetve az iratok sorrendje nem azonos, némi keresgélés után azonban a helyes szövegsorrend megállapítható. Boszorkánypereink egyszer csak esedékessé váló "kritikai" kiadása során ilyen szempontokat is figyelembe illene venni.
 - 12 Schram II. 139. /Az Országos Levéltárban őrzött irat alapján javítva./
 - 13 A 11. jegyzetben említett perirat 88a /kiadatlan/ lapján.
 - 14 Schram II. 194. /Az Országos Levéltárban őrzött irat alapján javítva./
 - 15 Herbert Schrader: Das Herz in Kunst und Geschichte. In: Das Herz im Umkreis der Kunst. Vol. 2. Biberach an der Riss, /1969/ 9-62.
 - 16 Ennek a műnek általam használt kiadása /itt idézve a korábbi kiadások közül a legfontosabbak is/: René d'Anjou: Le livre du cuer d'amours espris. Edité et présenté par Susan Wharton. Paris, 1980.
 - 17 Otto Pächt: René d'Anjou - Studien. I-II. Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlung in Wien 69 /1973/ 39-86 és 73 /1977/ 7-106.
 - 18 A bécsi kézirat legjobb leírása: Otto Pächt - Dagmar Thoss: Französische Schule. Vol. I. Textband, Vol. II. Tafelband. Wien 1974 illetve 1977. /Vol. I. 37-48 és Vol. II. Farbtaf. III. valamint Abb. 57-73./ Ez a következő sorozatban látott napvilágot: Otto Pächt hrsg.: Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek. Teil 1-2. /= Veröffentlichungen der Kommission für Schrift- und

- Buchwesen des Mittelalters - 1. Reihe I. - Kleine Denkschriften der Österreichischen Akademie der Wissenschaften - Phil.-hist. Klasse 118. Itt további, gazdag szakirodalom is található. Megemlítem, hogy a budapesti Akadémiai Könyvtár kéziratárának // kézipéldányt használtam, ez a számunkra leginkább hozzáférhető példány.
- 19 Frédéric Lyna: *Le Mortifiement de Vaine Plaisande de René d'Anjou. Étude du texte et des manuscrits à peintures.* Leyde, 1926.
 - 20 Ernst Trenkler: *Das Livre du cuer d'amours esprits des Herzogs René von Anjou.* Wien, 1946. 6-7.
 - 21 Lásd a 19. jegyzetben idézett művet és a 18. jegyzetben idézett műveket.
 - 22 Ezek a legjobban hozzáférhető Lyna könyvében, ahol egy külön dosszié is van "planches documentaires" felirattal.
 - 23 Ez külön téma, amelyet itt nincs módon érinteni.
 - 24 A *Herzmäre* témáját a német /és nemzetközi/ Stoffgeschichte - áttekintések tartalmazák. Áttekintésnek lásd: Elisabeth Frenzel: *Stoffe der Weltliteratur.* Stuttgart, 1962. 268-271. A most megjelenő kurrens áttekintést az Enzyklopädie des Märchens hasábjain még nem láthattam.
 - 25 *Deutsche Volkslieder mit ihren Melodien. Balladen.* Herausgegeben von John Meier, Erich Seemann, u. s. Berlin, 1935-. Nr. 16. /Bd. I. S. 161-/.
 - 26 Lásd többek között: Gaston Paris: *Le Roman du Chatelain de Couci.* Romania 8 /1879/ 343-373. - H. Patzig: *Zur Geschichte der Herzmäre.* Berlin, 1891. - Kristoffer Nyrop: *Sangerens hjaerte.* Kobenhavn, 1908. - A. C. Lee: *The Decameron. Its Sources and Analogues.* London, 1909. - John Meier: *Drei alte deutsche Balladen.* 3. Das Brembergerlied. *Jahrbuch für Volksliedforschung* 4 /1934/ 56-65. - Wolfgang Stammler: *Wolframs "Willehalm" und Konrad von Würzburgs "Herzmäre" in mittelhochdeutscher Überlieferung.* *Zeitschrift für deutsche Philologie* 82 /1963/ 1-29. - V. M. Zsirmunskij: "Pir Atreja" i rodstvennye etnograficeszkije szjuzseti v Fol'klore i literature. In: *Izbrannije trudi.* - Szravnitel'noe literaturovedenie. Vosztok i Zapad. Leningrad, 1979. 375-396, 470-472.
 - 27 Gaston Paris az előző jegyzet elején említett művében foglalkozott e témával.
 - 28 C. Swinnerton: *Four Legends of King Rasalu of Sialkot. Folk-Lore* 1 /1883/ 129-185. Külön kiadásban is hozzáférhető: C. Swinnerton: *The Adventures of the Punjab Hero Raja Rasalu.* Calcutta, 1884.
 - 29 Gaston Paris Swinnerton dolgozatának megjelenése után hivatkozva a pandzsabi adatra, feladta korábbi eredeztetési elméletét: Gaston Paris: *Le Légende du Châtelain de Couci dans l'Inde.* Romania 12 /1885/ 359-363.
 - 30 Minthogy a szívf hiedelemvilága beláthatatlanul gazdag, a következőkben csak olyan adatokat hivatkozunk, amelyek előbbre vihetik témánk értelmezését.
 - 31 Schram I. 431 lap, 163. szöveg.
 - 32 Schram II. 689 lap, 442. szöveg.
 - 33 Pócs 1986. /idézett dolgozat/ az 57. jegyzetnek a 190. lapra átnyúló részében. Pócs Éva rendkívül gazdag adatolású dolgozatában a magam tanulmányai szempontjai szerint nincs felvetve a kérdés. Ezúttal is megköszönöm, hogy dolgozatom első változatának elkészülése előtt felhívta a figyelmem több forrásmunkára. Ezek zömét akkor már feldolgoztam, az a két román hiedelem-adat pedig, amelyet nem ismertem, nem tartozik témakörünkhöz. Minthogy dolgozatában felsorolja Délkelet-Európa hiedelemvilágának számos áttekintését, ezeket itt nem idézem és a következőkben csak olyan esetben adok forrásra utalást, amikor azt idézem is.
 - 34 A következő munkákból lehet az ide vonatkozó adatokat a legegyszerűbben áttekinteni /megemlítem azonban, hogy dolgozatom témáját e munkák szerzői sem ismerték fel és azt nem tartották önállóan vizsgálható kérdéskörnek/: Tihomir R. Đorđević: *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju.* Beograd, 1953. 20-28. - Tihomir R. Đorđević: *Vampir i druga bića u našem narodnom verovanju i predanju.* Beograd, 1953. Lásd még: Slobodan Zečević: *Mitska bića srpskih predanja.* Beograd, 1981. 137-146, 201-202. - Romulus Vulcanescu: *Mitologie română.* București, 1987. 301-303, 655-656.
 - 35 Az iratok lásd: Bayer 619-634 lapokon, 64. dokumentum, a legfontosabb adatok a 631-632. lapokon. Az itt modern horvát fordításban közölt iratok eredetije latin nyelvről volt.

- 36 Az 1747-1748-as eszéki per jogtörténeti tanulságai külön figyelmet érdemelnek, különös tekintettel a három szerémségi magyar vármegye igen érdekes jogi és közjogi helyzetére. Ezúttal is köszönöm Bori Imre és mások erre vonatkozó figyelmét.
- 37 A legfontosabb ilyen irodalom, hivatkozással a korábbi dolgozatokra is: Mohl Adolf: Horvátok bevándorlása 1533-ban. Budapest, 1915. – Bajza József: A nyugatmagyarországi horvátok. Magyar Szemle XIX /1933/ 317-327. – Bajza József: Nyugatmagyarországi horvátok. Budapesti Szemle 232. kötet /1934/ 251-256. – Kóvágo László: A magyarországi délszlávok 1918-1919-ben. Budapest, 1964. 38. – Đuro Šarošac: Južni Slaveni a Mađarskoj. In: Etnografija Južnih Slavena u Mađarskoj 2 /1977/ különösen 8. és 10-11.
- 38 Boszorkánypereink adatainak, többek között családnévadatainak, illetve az említett községek é. n. adatainak értékelése eddig nem történt meg. Sok esetben a vallási hovatartozás áttekintő feldolgozása is szerencsés lenne.
- 39 Bargher: He+z. In: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Herausgegeben von Hans Bächtold-Stäubli... Band 3. Berlin - New York, 1987. 1794-1813 hasábkon. /Az 1931-es kiadás új lenyomata./
- 40 Deter Harmening: Superstitio. Überlieferungs- und theoriegeschichtliche Untersuchungen zur kirchlich-theologischen Aberglaubensliteratur des Mittelalters. Berlin, 1979. Az egyes szerzőkre és művekre vonatkozó adatok, a további irodalommal együtt a kitűnő mutatókból könnyen kikereshetők.
- 41 Albin Saupe: Der Indiculus superstitionum et paganiarum, ein Verzeichnis heidnicher und abergläubischer Gebräuche und Meinungen aus der Zeit Karls des Grossen, aus gleichzeitigen Schriften erläutert. Leipzig, 1891. – Holger Homann: Der Indiculus superstitionum et paganiarum und verwandte Denkmäler. /Dissertation/ Göttingen, 1965.
- 42 Ezt már a 39. jegyzetben idézett Handwörterbuch ... címszó is idézte.
- 43 Klaniczay Gábor: Boszorkányhit, boszorkányvád, boszorkányüldözés a XVI-XVIII. században. Ethnographia 97 /1986/ 281. különösen a 106-107. jegyzetek. Itt további irodalommal. Különösen a "kitömött tetem" jellegű temetkezéssel együtt ez a téma is további tárgyalást érdemel. Amint már Norman Cohen: Europe's Inner Demons. An Enquiry inspired by the great witch-hunt. London, 1975. 209 lap és 14. jegyzet a 287. lapon is rámutatott, a "német kannibalisztikus nők" ötlete Burckhard *Corrector*-ából ered. Ő ezt H. J. Msinz. 1883. 446 alapján említi, és a maga németellenes kommentárjai egyoldalúak /hiszen a délkelet-európai *lamia* ugyanilyen szörnyeteg/, ám a gyóntatás és penitenciális irodalom bevonása a boszorkány vádak előzménye köré nyilván helyes.
- 44 Magam az autorizált német fordítást használtam: Mario Praz: Liebe, Tod und Teufel. Die schwarze Romantik. München, 1981. /2. kiadás/
- 45 Jelen dolgozat egy "Európa szívbéli démonairól" készülő nagyobb frás része. Mentse e körülmény az itt nem tárgyalat vonatkozásokat.

MESEGÝÚJTÉSI TAPASZTALATAIM

Penavin Olga

Nyugalmazott egyetemi tanár, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989.november 21.

Talán egyetlen népi folklórtermék sem igazolja egyre meggyőzőbben azt a rég hangoztatott igazságot, hogy ahogyan változik a hagyományos társadalmi modell, a tudományos és technikai forradalom, az urbanizáció, a gazdasági, a társadalmi, a művelődési állapot változása következtében, ahogyan eltűnik a hagyományos népi kultúra természetes közege, ahogyan a sok évszázadon át összeforrt zárt paraszti közösségek szétesnek s pusztul maga az embert körülvevő és kiszolgáló tárgyi világ is, úgy változik meg a népi szellemű kultúra, úgy kopik meg a szájhagyomány, úgy szűnnek meg a kollektív mesemondási alkalmak, úgy apadnak el a mese forrásai, illetve a változott, az új körülmények új tartalmat, új formát kívánnak.

Az életmód rohamos változásában, a zaklatott életben, a pénz utáni hajszában, rohanásban ugyan kinek van már ideje, kedve mesét mondani, mesét hallgatni? - teszi fel a kérdést nem egy megkérdézett személy. Ki mond még mesét? - kérdezik, hisz a mesemondáshoz, csendes nyugalomra, bizonyos fajta megelégedettségre, bölcsességre van szükség - állítják adatszolgáltatóim, hogy a mese valóban "szívből jövő ajándéka" lehessen a mesemondónak, "egy marék varázslatot" nyújthasson át hallgatóinak. De valóban varázslatra van-e szükség napjainkban? - kérdezik eltöprengve beszélgetésünk során a mesemondók, hisz a mesemondás célja is más most, a változott körülmények között, mint száz évvel ezelőtt vagy akár csak negyven-ötven éve is. Amíg régen a mese nemcsak szórakoztatott, hanem tanított is, feladata és célja a tudás, a hagyomány, az emberiség közös kultúrkincsének, egy társadalom felhalmozódott tapasztalatainak, régi szokások, hiedelmek átadása volt, addig most a szórakozási alkalmak idején egyfajta szórakoztatás illetve a közös munkák idején a figyelem fenntartása a cél. Ennek megfelelően most a mesemondást "hazudozásnak" véli és tartja a legtöbb mesehallgató, sőt mesemondó is.

A régi, 30-40 év előtti mesemondóim szociális helyzetüket illetően a volt uradalmi cselédek, zsellérek rétegéből, a kisparasztnak, halászok közül kerültek ki, akik vagy nem jártak iskolába, de ha jártak is, csak egy-két osztályt a mezőgazdasági munkák szüneteiben, hisz a gyenge gyermeki kézre is szükség volt. Hogy nem igen jártak iskolába, különösen az idősebbek, ez azt jelentette, hogy iskolás műveltségük csekély volt, az olvasás tudományát ha el is sajátították, nem nagyon gyakorolták, gyakorolhatták részint idő- és pénzhiány miatt, részint pedig olvasmányhiány miatt is. Így azután olvasmányélmény hiányában a kommunikációs alkalmakkor a narratív szituációban előadott szájról s szájra terjedő történet, mese, változatokban élő népi alkottások, mondhatjuk műalkotások - hisz komoly szellemi munka árán folyik a szövegteremtés - születnek, melyekben a hitelesség kedvéért a közösség felhalmozódott valódi tapasztalatai, régi szokások, hiedelmek, a "mesetermő" vidék, táj hétköznapi élete, a mesemondó egyéni körülményei, a maga paraszti élete, apró megfigyelései, sőt tapasztalatai is helyet találnak. Közben a közösség elvárásának is eleget igyekeznek tenni, mert a megszokás egyfajta kontrollként működik, fékezi a túlzott egyénieskedést. Még harminc-negyven évvel ezelőtt is a még aránylag hagyományos életet folytató falusi paraszti idős adatközlő készen kapott, "előre gyártott" elemekből megfelelő szabályok szerint, bizonyos megszabott közösségi kritériumokhoz tartva magát, felhasználva emlékező tehetségét, képzeletét, a hagyomány tudását, a hagyományhoz való ragaszkodást, gondolati bőségét, életszerűsége törekvését, a hallgatóság kultúrájának ismeretét, közben szubjektív érzelmeit sem palástolva, gondjainak, bajainak utat engedve, logikus szövegalkotással, előadói képességével generálta a szöveget. Közben pedig figyelt az eszmei tartalom mellett az erkölcsi, az esztétikai igény kielégítésére is, valamint a régi mesemondó gyakorlat, legalább is emlékeinek megőrzésére.

A jó mesemondó repertoárja függött a mesék, a motívumok ismeretétől és attól, hogy a nyelvi kompetencia, a nyelvismeret, a nyelv működési szabályai, szabályrendszerének ismerete mellett rendelkezik-e szövegkompetenciával, sőt BierWisch szerint poetikai kompetenciával is, azaz a szövegteremtés, az átformálás, átfogalmazás, átértelmezés képességével is. Az ilyenek végtelen számú szöveget képesek teremteni, előállítani véges számú elemből. A baranyai Tyúkos Horváth Antal ezt úgy fogalmazta meg, hogy ha egy mesemondó tud tíz mesét, akkor abból csinálhat sokat, vagy vég nélkül kanyargathatja ugyanazt. Aki olvasta Tyúkos Horváth Antal meséit, az valóban a mesemondás mesterének tartja őt. Kiválóan tud szerkeszteni, kiszűrni a torlódó mondanivalóból a fontosat, az elmondásra érdemeset, a közönséget érdeklőt, s teszi ezt szépen, színesen. Meséi lélektanilag is motiváltak, feszültséggel teljesek. Kerek, jól poentírozott, élvezetesen, szép, ízes nyelvjárásban előadott mesékkal kedveskedett hallgatóságának.

Egy másik kérdés: a mesemondás nyelve. A mesemondás általában régen nyelvjárásban, az illető közösség kommunikációs nyelvhasználati módján történt, felhasználva közben az élőbeszéd mellett a nem verbális arc- és

kézzátékot is. A falusi paraszti mesemondó négy rendszerből válogatott illetve válogathatott a mesemondás során: 1) a *bázis nyelvjárást* használja, azt a nyelvjárási formát, mely a nyelvjárás minden jellemző tulajdonságát tartalmazza; 2) használhatja a *nyelvi közlekedésre szolgáló nyelvjárást*, mellyel az egy falubeliek közlik egymással gondolataikat (ez még ragaszkodik a nyelvjárás jellemző tulajdonságaihoz, de már egyéni, családi sajátosságokat is mutat!); 3) alkalmazhatja a *regionális köznyelvet*, ami nem egyéb, mint népi hanggal ejtett variációja a köznyelvnek; 4) de alkalmazhatja a mesemondó a *köznyelvet* is, mindnyájunk gondosabb fogalmazásának eszközét.

A mesekincsüket hálomlás útján szerzett idős és középkorú mesemondók legtöbbje nyelvjárásban adja elő meséit, mégpedig a bázis vagy a közlekedésre szolgáló nyelvjárási variációval élve, a fiatalabbak pedig a regionális köznyelvet részesítik előnyben, mivel kommunikációs rendszerükben az a domináló.

Mi a helyzet mostanában? Nálunk.

Az utóbbi években (2-3 éve) végzett gyűjtések során Jugoszlávia-szerte jártamban-keltemben, főleg a Bácskában, Bánátban, Szlavóniában óriási változásokat tapasztaltam. Az utolsó évtizedekben megváltozott maga a paraszt ember, életkörülménye, életmódja, az aránylag rendezett körülmények következtében kultúrigénye, s mindezzel kapcsolatban, a meséhez való viszonya is. Megváltozott a mesélők hozzáállása a meséhez, megváltozott a mesemondás célja, a mesetanulás forrása, a repertoár nagysága, a mesei anyag, a nyelvi megformálás, s nem utolsósorban a mesemondó és közönsége, hallgatósága közti viszony, valamint a narratív szituáció száma, helye, hála a társadalmi, gazdasági, művelődési és civilizációs viszonyok változásának, a falu zártsága felbomlásának, a falu közeledésének a városhoz, a kötelező általános iskolai végzettségnek, a városi munkaalkalmaknak, a modern tömegkommunikációs eszközök gazdagodásának, közkinccsé válásának, s ama szerepének, hogy mindent készen nyújtanak át a fogyasztónak, egyáltalában a fogyasztói társadalomhoz közelebb kerülésnek, az urbanizációnak.

A változott körülmények a népi kultúra szegényedését hozták magukkal. Ugyanakkor amikor bizonyos műfajok elcsökevényesednek, (köztük a mese is!), másfajták törnek fel. Az epikában pl. a trufa, a zsíros történet, a vicc. Az is jellemző, hogy az egyén egyre nagyobb szerepet kap a népi kultúra alakításában. A közösség helyett az egyén cselekszik noha még őt is köti az új közösség elvárása és az egyéntől ismert, örökölt hagyomány. Már régóta emlegetjük, hogy a szóbeli hagyományból származó mese mellett megjelennek az olvasmányokból, a tömegkommunikációs eszközökből eredők is. Ezeket azonban a mesekutatás "értéktelen szövegeknek" tartotta. (Kovács Ágnes: A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. (Népi kultúra, Népi társadalom, II-III. 1969. Bp. 208.1) A Jugoszláviai magyar népmesék kötetének szerkesztésekor ezeket nem is vettük figyelembe, kihagytuk őket, azt véelve, hogy az olvasott mesekönyvek anyaga nem került be a szájhagyományozás folyamatába. Az utóbbi évek és

az idei év gyűjtési tapasztalatai alapján azonban azt mondhatom, hogy a jugoszláviai magyaroknál élő mesekincs jórésze mostanában az öregek elhalála után már nem hallomás útján tanult, mert lassan kiszorította és kiszorítja a könyvből merített tudás, különösen az érett mesemondó korú 50-60-70 éveseknél és a legfiatalabb mesemondó generáció képviselőinél. A hajdani mesemondók, mesefák hallgatói, tanítványai már csak igen szerény szerepet visznek a mesekincs átadásában. A hallomásból szerzett tudás ugyanis egyre inkább átadja a helyét az olvasottnak illetve a rádióból, a televízióból hallottnak.

A kötelező iskolázás, a tanulás, az olvasni tudás hozta magával, hogy a könyv, az anyanyelvű vagy más nyelvű mesekönyv (pl. a vendégmunkásoknál, a kétnyelvűeknél!) a mesetudás forrása. Tudott dolog, hogy az unokák meséskönyvei kedvenc olvasmányai a nagymamáknak is.

Az olvasás útján szerzett tudás pedig fontos változást hozott, megszűnik pl. a változékonnyal, aktív újjáteremtés, az alkotó fantázia szerepe erősen csökken, nem törekszik a mesemondó új formákat, új változatokat teremteni az alaptémára, mert köti a kész, az olvasott szöveg. Mivel pedig már készen kapja a szöveget, a szövegteremtés folyamata minimális. Eddig azt tapasztaltam, hogy a személyes hang, az egyéni tapasztalat vagy hiányzik vagy csak ritkán bukkan fel.

Ellenőrzés itt is folyik, csak másfajta. A hallgató most is ellenőrizheti a mesélőt, előveszi a könyvet és maga is elolvashatja a hallottakat.

Mikor megkérdeztem adatszolgáltatóimat, mesélőimet, honnan tanulták a mondott mesét, akkor szinte mindnyájan azt válaszolták, hogy könyvből, meséskönyvből, az unokák olvasókönyvéből, gyermekeknek szánt mesekiadványokból. Legtöbbször Benedek Eleknek gyermekkorukban olvasott meséskönyveik hivatkoztak. Újabban az olvasókönyvekben szereplő Grimm mesék, Andersen mesék is szerepelnek a repertoárban. Érdemes talán azt is megjegyezni, hogy a népi mesemondók tudásanyagát rögzítő kötetek nem jutnak el még az érdeklődő mesemondókhoz sem. Nem ismerik a Jugoszláviai magyar népmesék kötetét, vagy hogy csak néhányat említsek még: nem is hallottak Ámi Lajos meséiről, az erdélyi kiadványokról nem is beszélve, vagy Fedics Mihály meséiről, esetleg Tyúkos Horvát Antalék meséiről stb. Az irodalmi értékű válogatások, mint pl. Illyés Gyula kötetei is csak egyesekhez jutottak el. Csak akkor, ha az unoka megvásárolta, vagy az unoka iskolai jutalomkönyvként vagy szülői, rokoni ajándékként jutott hozzá.

A repertoárban a televízió, a rádió esti meséi is kísértének, ha nem is teljes egészében, de töredékekben, motívumokban.

Ami a repertoárral illeti, az az egyes mesemondók olvasottságától függ. A közösség repertoárját figyelve pedig azt mondhatjuk, hogy aránylag szegényes, sokszor megismétlődik néhány mese több mesemondónál is, mivel közös a forrás, többnyire az unoka olvasókönyve, meséskönyve. Sok mesélő repertoárjában közösek a következő mesék: Piroska és a farkas, Hófehérke,

Tündér Ilona, Három kívánság, Jancsi és Juliska, Világszép János, Bohó Misi, Terülj asztalkám stb.

A fentebbi mesék jól, rosszul előadott változatban élnek. Az eredetire való visszaemlékezés az előadó minden szellemi ténykedése. Nincs szabad előadás, fantázia-működés, szövegteremtés. A memória a fő! A könyvmesék eredeti címüket is megőrizték (A veres tehén, Gagy gazda, Pirooska és a farkas stb.)

De nemcsak a mesekincs megszerzésének módja változott, változik, hanem a mesemondás célja is. A mesemondás "hazudozás". Célja az egyre ritkuló narrációs szituációk, a közös munkák idején pár együtt dolgozó személy kis közössége, a ház előtti kispad közönsége figyelmének fenntartása, a szórakozási alkalmakkor szórakoztatás a cél, ez a mese feladata még a nagymama-unoka vonalon is. A hagyományátadás mint cél már kevésbé funkcionál.

A nyelvi megformálás már a könyv, a rádió, a televízióadás igényes nyelvén szeretne történni, illetve az írott nyelv nyelvjárási hanggal történő megvalósításával, azaz regionális köznyelven. Az olvasott szöveg ezen a területen is köti a mesemondót.

TELEPÜLÉSTÖRTÉNET ÉS FOLKLÓR Udvarszállás falu példája

Paládi-Kovács Attila

MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

1. Udvarszállás (ma Dobričevo) magyar falu Jugoszláviában a Vajdaság (Vojvodina) tartomány keleti szélén, félúton Versec (Vršac) és Fehértemplom (Bela Crkva) között. A falu határát átszeli a Romániából érkező Karas folyó, amely itt lépi át az országhatárt. Mintegy 400 lakosú, 3038 k. hold határterülettel bíró falu lakosai mind magyarok, a szomszédos falvak lakói pedig más-más etnikumhoz tartoznak. Keleten a román országhatár, délen a cseh Česko Selo (régen Csehfalva), nyugaton a szerb Subotica (régen Krassósombat), északon a román Straža (régen Temesőr) fogja közre. A tágabb környezetben is mozaikképet mutat a falvak etnikai jellege. A közeli városok lakossága a 18. század óta többségében német nyelvű volt a II. világháború végéig. Azt követően a Bánát régió Jugoszláviához tartozó részéből a németeknek Németországba kellett áttelepülniök. Ez a tarka mozaik az etnikumoknak a 18-19. században alakult ki.

A régió és a szűkebb körze: magyar népességének származáshelye, településtörténete kevésbé van feltárva, tradicionális kultúrája, folklórja lényegében ismeretlen. Udvarszállásról a kitűnő folklorista, Bálint S. azt állította, hogy Szeged-vidékéről származó telepések alapították, s a közösség szegedi tradíciókat őriz.¹

1987. októberében az újvidéki egyetem és a vajdasági kormányzat támogatásával terepmunkát végezhettem Udvarszálláson dr. Jung Károly közreműködésével.² A helyszínen tájékozódván hamar kiderült, hogy Bálint S. említett feltevése nem bizonyítható. Sem a közösség származástudata, sem a helyi dialektus, sem a folklór karakterisztikus jegyei nem támasztják alá a szegedi eredet hipotézisét.

A hézagos helytörténeti adatokból tudjuk, hogy Udvarszállás 1835 körül létesült a gróf Bissinger-uradalom területén.³ Akkoriban a magyarokkal egyidőben német, szlovák, cseh családok is érkeztek a birtokra, akiket nem

lehetett sem a román Jám, sem a szerb Szubotica faluban letelepíteni. 1851-ben Udvarszállás jogállása még mindig csupán "népes pusztá", azaz uradalmi majortelep, 265 római katolikus lakossal.⁴ A 19. század második felében népessége csaknem kétszeresére nőtt. 1910-ben 462 lakosa volt a falunak, etnikai megoszlásuk a következő: 333 magyar, 9 német, 79 román és 41 egyéb (főként csehek).⁵ A I. világháború után Jugoszláviának ítélt faluból a románok elköltöztek, a csehek pedig már előbb a magyarokhoz asszimilálódtak. Emléküket őrzi a falu egyik utcájának neve (*Pém utca Böhme=Böhmisch, Bohemian street*) és néhány ma is használatos családnev, pl. *Halupka Buzek, Rezbár, Csáp, Safarik, Kratochwill*. Az 1920-as évek óta több cseh család költözött be a szomszédos Česko Selo faluból. Közülük a legöregebbek őrzik még a cseh nyelvet, a többiek a magyart tekintik anyanyelvüknek.

Az első telepesektől származó magyar lakosság alig néhány családnevet használ (pl. *Virágh, Barna, Horváth, Kucsera, Tóth*), viszont számos - esetenként 8-10 - család ugyanazt a családnevet viseli. Ezeket a faluközösség ú.n. ragadványnévvel látta el, s ezek a gúnyolódó nevek gyakran elhomályosították a családok hivatalosan elismert nevét a falu mindennapi kommunikációjában. Több régi családnev már csak a temetőben és az anyakönyvekben, községi iratokban olvasható, mert viselői elköltöztek a faluból vagy kihaltak. Vannak ilyen családok is, amelyek első képviselője csak 3-4 generációval korábban települt meg, többnyire beházasodással.

A legrégebb családnevek viselői, a régi nemzetségek közül a Kucsera, a Barna és a Tóth nevéek számon tartják, hogy őseik Észak-Magyarországról, Nógrád megyéből települtek Udvarszállásra. Őseik nógrádi lakóhelyét, az elbocsátó falu nevét azonban már nem tudják felidézni. Informátorunk Kucsera Gyula (szül. Udvarszállás 1923) az 1860-as években született nagyapja mondta el, hogy az ő nagyapja még Nógrád megyében született. Ez a családi hagyomány arra enged következtetni, hogy a lakosság számottevő része helyben maradt az első telepítés óta, s az 1830-as években észak-magyarországi paraszti kultúrát vitt magával a Bánát déli peremvidékére. Ezek utána az a kérdés, mit tartott meg egykori kulturális örökségéből. Mai folklórájának vannak-e még a nógrádi palóc regionális kultúrához kapcsolódó elemei?

2. Egyes népszokások kötődését regionális kultúrához, népcsoporthoz, sőt lokális közösséghez hosszabb idő óta vizsgálja a magyar néprajz, de ezen jelenségek elemzését, magyarázatát csak az utóbbi időben végzi mind több eredménnyel. Különösen *Ujváry Z.* ért el figyelmet érdemlő eredményeket a magyar folkloristák közül. Településtörténeti és összehasonlító néprajzi adatok bevonásával bizonyította, hogy a híres tokaji szőlővidék Magyarországon unikális szokásai (pl. a hordóabroncsokkal járt bodnártánc vagy a Bacchus-járásnak nevezett dramatikus szokás) német származású bodnárok céhes hagyományaiban gyökereznek. Tokaj vidékének 18. századi német telepesei azonban a magyar környezetben hamar elhagyták nyelvüket. A nyelvcsere, a nyelvi asszimiláció következtében sajátos néphagyományaik etnikus jellege elveszett, lokális kötődése azonban megmaradt⁶, *Ujváry*

etnikus eredetet bizonyított más, ma már csak lokális jellegzetességgént kezelt szokáselem esetében is. Ilyenek a medvemaszk Balmazújvároson, a *turka* (kecske) maszk Hajdúdorogon, az ú.n. kakaslefejezés szokása több német vagy német eredetű településen a Kárpát-medencében.

A lokális jellegzetességek azonban nemcsak idegen népi származásról, hanem más régióból hozott hagyományról is tanúskodhatnak. Ezek esetenként több évszázadon át megmaradnak, különösen izolált nyelvi, etnikai közösségekben. Úgy tűnik, hogy az anyagi kultúra, a gazdasági élet hagyományos eszközei, kulturális jelenségei még a kevert népiségű Bánátban is változnak, alakulnak, s az ökológiai, földrajzi viszonyokhoz igazodnak.⁷ A Bánátnak az etnikumokat összekötő, viszonylag egységes anyagi kultúrája alakult ki az elmúlt századokban. A néphit, a népszokás, a vallási élet, s általában a folklór öröksége lassabban változik, több benne a konstans elem.

A néphit egyes elemeinek földrajzi elterjedtségéből már a korábbi kutatás is néptörténeti következtetéseket tudott levonni. *Diószegi V.* például szingnifikáns összefüggést talált a *markolábnak* nevezett mitikus lény geográfiaja és a palóc népcsoport között. *Markolábnak* nevezi az említett északi magyar regionális csoport azt a lényt, amely hite szerint "megeszi a Holdat", s ezáltal holdfogyatkozást okoz. Ez a hiedelem ismeretes a Nagy Magyar Alföld azon településein is, ahol a palóc régióból származó katolikus közösségek élnek, akik a 18-19. század folyamán települtek át az Alföldre.⁸

3. A továbbiakban tehát azt vizsgáljuk, vannak-e Udvarszállás néphagyományának olyan jellegzetességei, amelyek rávilágítanak a közösség származására, eredeti lakóhelyére. Kapcsolódva az említett mitikus lényhez, a *markoláb* képzehez azt találjuk, hogy Udvarszálláson ma is igen élő ez a hiedelem. Több hatvan év fölötti férfi és nő hasonlóképpen informált, s a lény nevét számos középkorú is hallotta, tudja. A történetek sajnos már megkopottak, töredezettek. Sztereotip válasz ez: "Öreganyám mesélte, hogy a *markoláb* eszi a Holdat, azért fogy." Ez a lény hitük szerint a Holdon él, de alakját, formáját bizonytalanul adták meg: "Talán állat lehet." A mitikus lény neve *markoláb* alakban ismeretes a közeli nagyobb magyar településeken, amelyekkel Udvarszállás állandó kulturális cserekapcsolatot tart fenn: pl. Ürményháza (Jermenovci), Székelykeve (Skorenovac), s a környék szerb falvainak magyar diaszpórájában is (pl. Pavliš).⁹

Az égitesthez fűződő képzetek közül szélesebb felföldi és alföldi elterjedtséget mutat a Holdban látható Cicelle és Dávid. A mai idős generáció is elmondja, világosan látható, hogy Dávid muzsikál (hegedűn játszik), a lány Cicelle pedig táncol. Valaki azt is megemlítette, hogy "hajdanában egy anya megátkozott egy legényt és leányt, mert nagybőjt idején is táncoltak. Azóta vannak a Holdon, s ott még mindig táncolnak." Ez a hiedelem ugyanezekkel ismeretes északon, a Palócföld régióban, ahol nincs is más népi elképzelés a telihold rajzairól, s a holdfogyatkozásról. A Cicelle és Dávid páros hiedelme él a Versec környéki magyar katolikus szórványok népi kozmogóniájában is.¹⁰

A Földet tartó állatokról és a földrengésről a falu öregjei régebben azt tartották, hogy a Föld alatt hatalmas víztenger van. A Földet két óriási cethal tartja a hátán. "Amikor a cethal megfordul, akkor rettenetes földrengés van. Ha csak kisebbet mozdul, akkor a földrengés is kisebb."

A *táltos* - az ősi magyar sámánhit alakja - az alföldi magyar néphitben mindenütt közönségesen ismert. Udvarszálláson azonban ismertlen. Ismerik a *táltos* szót, de csupán 'szilaj, erős ló' jelentését. Azt a csodás képességű személyt, aki csak foggal született gyermekből válhat, s aki megvív a sárkánnyal, ebben a faluban *garabonciás*nak nevezik. Ennek a hiedelemkörnek, a palóc régióban ismert attribútumait lehet megtalálni Udvarszálláson is. Ugyanis a garabonciás sárkányon lovagol, a fellegekben harcol, s hatalmas szélvihart, zivatart okoz. Néha diák képében megjelenik a falvakban is. Olyankor könyv van nála, abból olvas és olykor figyelmezteti a falusi embert, hogy vizgyázzon, mert hamarosan nagy vihar lesz. "Mondták, hogy a garabonciás tejet, túrórt kért attól a falusi embertől, akivel találkozott." A kazlakat felborító, háztetőt megbontó zivatarra ma is mondogatják: "sárkán mén. Sárkány pusztította el a falut és határát."¹¹

Az udvarszállási néphit jellegzetes alakja a lidérc. Úgy lehet hozzájutni, ha fekete jérce legelső tojását valaki a hóna alá beteszi és ott tartja mindaddig, amíg a csirke kikel belőle. Ez a születő fekete csirke csodálatos erővel bír, s folyton kérdezi a gazdáját "Mit hozzak? Mit csináljak?" A gazdája azt mondja neki, hozzon pénzt, hozzon aranyat, s a lidérc hoz neki. Ha valaki rövid idő alatt gazdag lett, arra az emberre azt mondják, hogy "Biztosan lidérce van, az hordja neki a pénzt." Amikor már a gazda számára terhessé válik a lidérc, olyan feladatot ad neki, amit nem lehet teljesíteni. Sztereotíp kérdés, hogy hozzon kötélben vagy rostában vizet, de edényt nem használhat. Ilyen kérdés esetén a lidérc elmegy és nem tér vissza többé.

Hasonló tulajdonságai vannak az északi magyar népterületen, így a palóc régióban leírt lidércnek is. Ez a *mitmitke* (Hung. mit-mitke) nevű segítő lény is veszélyes lehet a gazdájára, merő ha nem ad neki munkát, elpusztítja az embert. Udvarszálláson a lidérchez nem tapad az ördögszerető képzelet. Ugyanis számos magyar népcsoport, s a közeli szláv népek hiedelme szerint ez a mitikus lény szeretőként, szexuális partnerként is együttél a gazdájával. Ilyen vonásáról Udvarszálláson nem tudnak.¹²

A különböző alakú, általában az emberrel ellenséges vízidémonok a Duna és a Tisza mentén élő magyarok, különösen a halászok elbeszéléseiben több helyen felbukkannak. A palóc népcsoportnál azonban a vízidémon ismeretlen. A szomszédos szláv népeknél, így a délszlávoknál igen gazdag a vízilényekkel kapcsolatos népi hiedelmek gyűjteménye.

Udvarszálláson úgy tartják, hogy a közeli Karas folyóban víziember él. Hitük szerint nagy termetű, emberalakú lény, aki vörös nadrágot és vörös sapkát visel. Ha a hálóbá akad, csak a víz színéig emelik a halászok, s gyorsan elengedik, mert lehúzná őket a mélybe. a gyermekeket azzal ijesztetik, egyedül ne merészkedjenek a folyó közlébe, mert a víziember elviszi őket. Élő hiedelem ez, ma is félnek tőle a falu gyermekei. Úgy látszik, a 20.

században gyermekijesztővé vált vörös sapkás vízidémon. Halászok, felnőttek már nem hisznek a létezésében. Ismerik a víziember hiedelmét a Duna közeli szakasza mellett települt Székelykeve (Skorenovac) község magyarjai is. Onnan több asszony származott át Udvarszállásra, s ma is élénk házassági kapcsolatban áll egymással a két falu.

Egy Székelykevéről elszármazott asszony mondta el, hogyan szokták keresni a Dunába fulladt embereket. Kenyeret sütöttek, arra égő gyertyát helyeztek, majd a folyó hátára tették. "Úszott a cipó a vízen és az örvényből kikerülve a mélyvíz fölélt megállt. Nagypénteki cipó találta meg a nagyanyánkat, aki a Dunába fulladt."¹³ Eza hiedelem és eljárás szintén a nagyobb folyók mellett élő magyar falvakban honos, a palóc régióban ismeretlen.

A házikígyóhoz fűződő magyar néphit viszont főként az északi magyar népterülethez és a Dunántúl déli, nyugati részeihez kapcsolódik. Az Alföldön, különösen annak középső és déli körzeteiben - egy-két szórványos adattól eltekintve - nem jelelkezik. Szeged vidékén sem jellemző tagja mitikus lények népes csoportjának.¹⁴ Udvarszálláson a régi öregek azt tartották, hogy minden ház falában, alapjában vagy küszöbe alatt él egy-egy kígyó. "Azt a kígyót nem is szabad bántani, mert a fehér kígyó szerencsét tart a házban." Versec szomszédságában, Pavliš községben is úgy tudják a magyarok, hogy a házikígyót nem szabad agyonütni, mert akkor meghal valaki a családból. Ott is tartja magát a hit, hogy minden háznak van egy csodás erejű kígyója. A házi kígyóról azt hiszik, bár kevesen látták, hogy fehér a színe és szereti a tejet. "Gulyások mesélték, hogy a tehenet is megszopta. Olyan pásztor mondta, aki maga látta a tulajdon két szemével."

A fehér kígyó nem támadja meg az embert. Azonban úgy látszik, az udvarszállási néphitben két fajtája van: egyik a *házikígyó*, a másik a *vízikígyó*. Mindkettőnek fehér a színe. Utóbbi a kutakban, forrásokban él, s a vizet védi, tartja hidegen. Míg a házikígyó képze a német hagyománnyal van szorosabb kapcsolatban, a vízikígyó inkább a délszláv hiedelmekkel rokon.¹⁵

Az udvarszállási magyarok kapcsolata a szomszéd etnikumokkal főként gazdasági téren élénk. Hiedelmeiket nem veszik át még akkor sem, ha tudomást szereznek azokról. Tudják például, hogy a szomszédos szerb falvakban él a *fejetlen ló* képze. A fejetlen ló egyfajta kísértet, ami tavasszal, Tódor hetében (bőjtőlő időszak) jelenik meg, s ijeszti, kísérti azokat, akik megszegik az étkezési és munkavégzési tilalmakat. Aki megszegte a tilalmakat a fejetlen ló kísértésén kívül gyakran azzal bűnhődött, hogy betegségbe esett.

Szerbek és magyarok együttélése a hiedelmek, szokások számos példájában megmutatkozott. Az 1930-40-es években az udvarszállási magyarok is eljártak a Pavliš faluban Kristina Tadić nevű szerb halottlátó asszonyokhoz, mert tőle akarták megtudni, mit üzen nekik nemrég eltemetett családtagjuk, közeli rokonuk. A halottlátó asszony egy súlyos betegségben szerezte azt a képességét, hogy kapcsolatba lépjen a holtak lelkével. Miközben a holtakról beszélt az elsötétített szobában, szemeit lehunyta, nem volt teljesen jelen.

Állatokról, elveszett tárgyakról nem szokott beszélni, csak emberekről.

Állatokról, elveszett tárgyakról nem szokott beszélni, csak emberekről.

A temetést manapság is halotti tor követi, amelyen a szűkebb rokonság vesz részt. A vendégek esznek és isznak a halott emlékére annak elhagyott házában. Az asztalon mindig üresen hagynak egy tányért, s kitöltenek egy-egy pohár pálinkát és bort. Ezt annak a látogatónak adják, aki elsőnek érkezik a házhoz hívatlanul. Halottak napján minden évben sütnék az asszonyok kalácsot, s arra meghívják vendégségbe a szegényeket, esetleg szomszédokat, hogy "egyenek a halott nevében". A síron és a ház ablakában gyertyát gyújtanak a halott emlékére, de a sírra nem szoktak ételt kivinni. A szomszédos szerb faluban (Subotica, régen Krassószombat) öt héttel a temetés után ismét tort tartanak a halott lelkéért, s akkor ételt visznek a sírjára. Ezt a szokást a magyarok Udvarszálláson ismerik, de nem követik.

Ma is élő szokás Udvarszálláson a "halott lakodalma". Azt értik ezen, hogy azt a fiatal halottat, aki elérte már a 12-14 évet, megilleti a lakodalma. A halott leányt menyasszonynak, a halott fiút vőlegénynek öltöztetik és rézfúvós zenekart hívnak a temetésükre. A temetés résztvevői közül többen a lakodalom tisztségviselőinek öltöznek. Ezt a szokást a magyar nyelvterület sok körzetében feljegyezték, de manapság már kevés pontján gyakorolják.

Udvarszálláson a boszorkány hiedelmekörhöz tartozó elemek zöme a tehenek tejhasznához, s a tyúkok tojáshasznához, illetve Szent György és Luca napjához kapcsolódik. Szent György nap éjjelén (április 24) kimentek a szomszéd falvak vetésére, s a zöldelő búzára lepedőt terítve gyűjtötték a harmatot. Ezt a csodás folyadékot tehenüknek adva megnőtt annak tejhozama. A harmatszedést eddig főként az északi palóc népcsoporttól írták le, bár vannak a szokásnak távolabbi adatai, kapcsolódási pontjai is.¹⁶

Száz éve írták le Udvarszálláson a földcsókolás szokását: "Mielőtt az udvarszállási ember a Nera (folyó) völgyébe bebocsátkoznék vagy midőn a Nera völgyét háta mögött hagyná, leborul a földre és azt mindannyiszor, még pedig keletnek fordulva megcsókolja. Ugyanezt teszi hajnalhasadtakor a szérűben vagy a templomban imáját végezve."¹⁷ Említeni kell, hogy a Nera sziklás völgye ijesztő, vad vidék. Ennek a szokásnak az analógiáját más magyar falvakból nem írták le, s hiedelmi hátterével sem foglalkozott még a magyar kutatás.

4. Udvarszállás és a Dél-Bánát régió magyar népének néhány kalendáris szokásáról először Szőke E. emlékezett meg 1890-ben. Az általa megöröklített szokáselemket 1987-ben informátoraink a helyszínen még bővebben és részletesebben ismertették velem. Az emberi életciklus fordulóihoz fűződő szokások közül a lakodalom végén szokásos hajnaltűz-gyújtást és hajnaltűztáncot kell kiemelni. Reggel összesereglenek a vendégek a fiatal pár háza előtt és az utcán szalmából tüzet gyújtanak, s táncolnak a tűz körül.¹⁸ Ezt a száz évvel ezelőtt leírt szokást ma is gyakorolják. Adatközlőink szerint a legények kukoricaszárát hordanak az utcára, abból raknak tüzet. Odamegy a cigányzenekar is, s a vendégek táncolni kezdenek. A fiatal párok átugorják a tüzet, köztük az új házaspár is. Ezért a szokás neve *menyasszony-pörkölés* (ung. *menyasszony pörkölés*). Ezt a szokást a magyar etnográfia az északi

jegyezni, hogy Pavliš faluban a szerbek is raknak tüzet a lakodalom végén, a hajnali órákban. a tüzet körültáncolják és átugrálják. Ezt a szokást a szerbek nem a bánáti magyaroktól kölcsönözték. Valószínűleg az udvarszállási magyarok sem a szerbektől tanulták. Erre mutat a szokás helyi neve, a *menyasszony pörkölés*. Ez a nyelvi fordulat az északi palóc régió frázisával egyezik, s a közösség palóc eredetének egyik bizonyítéka.

Az újszülött gyermeket a szülést követő napon megkeresztelték és a templomból megtérő keresztszülők e szavakkal vitték be a házba: "Pogányt vittünk, keresztényt hoztunk." Amikor a gyermek anyja megerősödött, a rokonság és a keresztszülők meglátogatták és nagy vendégséget tartottak a háznál. Ezt 1890-ben *paszita* néven említik.²⁰ Ez egy kölcsönszó, a szerbhorvátból, s főként a dunántúli magyar dialektusokban terjedt el. A Dél-Bánát magyarjai közvetlenül átvehették a szomszédos szerbek *poseta* szavát, de szerepet játszhattak a szó közvetítésében Tolnából, Bácskából jött, dunántúli eredetű magyar családok is.

A kalendáris szokások közül első helyen a Szent Iván napi (június 24.) tűzugrást kell kiemelni. 1890-ben a fiatalok vadrózsa, kökény, galagonyarózsát, pazdernyát (kenderhulladék) hordtak az utcára, azt meggyújtották, sa lobogó lángot a leányok átugrálták. Ugrás közben a szeretőjük nevét kiáltották. Hitük szerint aki átugrotta a tüzet, a következő farsang idején férjhez ment. Aki elvétette az ugrást, nem ment férjhez. Innen a szólás: "Elugrotta (elrontotta), mint perki leány a férjhezmenést." A néphit azt tartotta, hogy a tűzugrás minden bajt, betegséget elhárít róluk.²¹ Szoktak a tűz fölött illatos füveket is pörkölni (pl. tisztos fű), s ezeket a tehenek gyógyítására használták. Udvarszálláson az utóbbi évekig szokásban maradt a Szent Iván esti tűzugrás, de már kisebb csak a kisebb, 10-14 éves gyermekek gyakorolták. Betegség megelőző céllal ugráltak a tűzön át, hogy elkerülje őket a himlő, a golyva, stb. A vidék szerb falvaiban az *Ivansko cveće* (Iván virág) nevű koszorút fonják meg ezen a napon, amit a ház utcai falára akasztanak. Ennek szintén bajt megelőző, betegséget távoltartó szerepet tulajdonítanak. A magyar szokást, a tűzugrást azonban az itteni szerbek nem követik.²²

Udvarszálláson régi szokás a májfa állítás. Május elsejére virradó éjszaka a legények "azon leányok házára, kiket kedvelnek, zöld galyakat (májfa) raknak, azokra pedig, kik iránt ellenszenvvel viseltetnek, csontokat tűznek."²³ Ez a római katolikus közösség ma is megtartja az egyház által előírt böjtöket, számos népszokást őriz karácsonyhoz fűződően (betlehemezés, karácsonyfa, koledálás, azaz serdülő gyerekek adománygyűjtése köszöntővel). Szokásban van az újévi köszöntés és a korbácsolás aprószentek napján. Az apa három szál vesszőt vág a gyümölcsfákról, s azzal suhint szelíden a gyerekeire. Közben azt kérdezi: "Hányan vannak az aprószentek?" Mire a gyerekek azt felelik: "Minden sarokban egy szakajtóval", illetve "144 ezeren".

Az esztendő kiemelkedő eseménye a zarándoklat Nagyboldogasszony napján (aug. 15.). Régebben Csíklóvára (Čiclova-Română) jártak, s a 31

km-es utat gyalog tette meg a zarándokok csoportja. A menet élén haladt a búcsúvezető, s a fiatalok felváltva vitték a keresztet. Útközben menetben és jövetben is megaludtak Oravicán (ma Románia), ahol sok családnak volt rokona. Az országhatárok változása eleinte nem gátolta a zarándoklatot, az 1940-es évek végén azonban már nem mehettek Csiklovára. Azóta a közeli Versecre járnak búcsúba az ottani római katolikus templomhoz. Az 1950-es években oda is gyalogos csoportban, keresztet maguk előtt hordva mentek. Az utóbbi húsz-huszonöt évben autóbusszon utaznak a verseci búcsúba. Ott is vannak rokonok, akiknél meghálhatnak.

Összegezve a vizsgálat eredményeit, az alábbi megállapításokat tehetjük:

- Udvarszállás népét tévesen sorolták a szegedi migrációs csoportok közé. Népnyelvében nyoma sincs a szegedi ő-zésnek.
- Ez a római katolikus közösség döntően északi magyar területről érkezett az 1830-40-es években. Erre utal egyes családok eredethagyománya és családnéve is (Kucsera, Tóth). A Nógrád megyéből származó magyarok kulturálisan magukhoz hasonították a hozzájuk csatlakozó katolikus magyar és cseh családokat.
- Folklorjának "palóc" regionális jellegét erősítette szoros kapcsolata a Bánát más "palóc" eredetű elemeivel (Ürményháza, Székelykeve).²⁴
- Az udvarszállási néphit és népszokás "palóc jellegét" olyan elemek mutatják, mint a Holdat evő markoláb, Dávid és Cicelle képe a Holdban, a Földet tartó cethalak képzete, olyan mitikus lények, mint a garabonciás és a sárkány, a lidérc, a házikígyó, s olyan népszokások, mint a harmatszedés Szent György éjjelén, a lakodalmi hajnaltűz és annak neve (menyasszony-pörkölés), a Szent Iván esti tűzugrás, a májfaállítás, stb. Külön-külön ezek előfordulása lehetne a véletlen műve is. Együtt azonban a lokális kultúra olyan sajátos szerkezetét jelzik, amelynek analóg struktúráit az északi magyar (palóc) területen írták le.

Úgy látszik, a folklór egyes jelenségei, elemek együttese valóban segíthetnek településtörténeti kérdések tisztázásában.

Jegyzetek

1. *Bálint S.*: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75-2. Szeged, 1976. 244
2. Terepmunkánkat 1987. október 1-7. között végeztük Dobričevón és környékén. Az Újvidéki Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalmi Tanszékétől, Hungarológiai Intézetétől kapott támogatást, Pató Imre és Jung Károly személyes segítségét e helyen is hálással megköszönöm.
3. *Bodor A.*: Dél-magyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, 1914. 28. Más forrás szerint a falu betelepítése 1832-33-ban történhetett. Vö.: *Mohai M.*: Egy jugoszláviai magyar nyelvsziget (Dobricsevo). Testvériség 1938.14.
4. *Fényes E.*: Magyarország geographiai szótára. IV. Pest, 1851. 228
5. Az 1910. évi népszámlálás népmozgalmi adatai. Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest, 1911.
6. *Ujváry Z.*: A népszokások interetnikus kapcsolatairól a Kárpát-medencében. In: *Ujváry Z.*: Népszokások és népköltészet. Debrecen, 1980. 110
7. *Paládi-Kovács A.*: Az anyagi kultúra alakulása néhány délföldi (bánsági) magyar faluban. Népi Kultúra-Népi Társadalom VII. Budapest, 1973. 320-321
8. *Diószegi V.*: A palóc etnokulturális csoport határa és kirajzolásai. (Az égitestet evő mitikus lény, a *markoláb* elterjedtségének tanulságai). Népi Kultúra-Népi Társadalom I. Budapest, 1968. 232, 243
9. Sajtó gyűjtés 1987-ben. Adatközlő Kucsera Gyula (1923), Virágh Katalin, Kucsera Gyuláné (1926), Kucsera Mihály (1924), mind Udvarszállás, Horváth Ferenc (Pavliš, 1908). Szeged környékén a törzsökös népesség nem ismeri a *markoláb* képzetet. Vö.: *Diószegi V.*: i.m. 232. 3. térkép.
10. Adatközlők: Kucsera Gyula (Udvarszállás, 1923), Horváth Ferenc (Pavliš, 1908), Virágh Etel (Vatina, 1917). A holdfoltokhoz fűződő hiedelmeket összefoglalóan bemutatja: *Róheim G.*: Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1924. 143-147.
11. Az északi palóc régió garabonciásához lásd: *Paládi-Kovács A.*: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. 159-160. Lásd még: *Róheim G.*: i.m. 98-100
12. *Róheim G.*: i.m. 93-97. *Dömötör T.*: i.m. 77-82
13. Adatközlő: Kucsera Gyuláné (Udvarszállás, 1926). Nagyanyja Berényi Erzsébet, fuiladt a Dunába. A vízi démonokhoz lásd: *Kálmány L.*: A magyar halászok vízi ellenségei. Ethnographia VI (1985) 102-104. *Dömötör T.*: i.m. 93-94. *Róheim G.*: i.m. 100-104
14. *Erdész S.*: Kígyókultusz a magyar néphagyományban. Debrecen, 1984. 68
15. Vö.: *Erdész S.*: i.m. 74-76, 79, 83-84, 159.
16. *Róheim G.*: i.m. 45-53, 265-266.
17. *Szöke E.*: Vonások a volt Temesi Bánság népeletéből. In: A Fehértemplomi Főgymnasium Értesítője. Fehértemplom, 1890.4.
18. *Szöke E.*: i.m. 6
19. Összefoglalóan szól a szokásokról *Bakó F.*: Palócföldi lakodalom. Budapest, 1987. 221-229. Lásd még *Barna G.*: Jász és palóc lakodalmi szokások összehasonlítása. In: Studium V. Debrecen, 1974.
20. *Szöke E.*: i.m. 2
21. *Szöke E.*: i.m. 5-6
22. Adatközlő: Horváth Ferenc (Pavliš, 1908).
23. *Szöke E.*: i.m. 6
24. *Diószegi V.*: i.m. 241-242

ILLÉS-NAPI HAGYOMÁNYOK TEMERINBEN

Csorba Béla

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Illés próféta kultusza, mely *Bálint Sándor* szerint Árpád-kori szakrális népeletünk bizánci jellegű öröksége,¹ Temerinben a XIX. sz. második felében virágzott fel. Több, egymásnak kis mértékben ellentmondó szóbeli és írásos adat alapján arra a következtetésre jutottam, hogy Temerinben Illés napja 1853-tól vagy 1854-től, de legkésőbb 1876-tól kezdve számít fogadalmi ünnepnek és munkatilalmi napnak, noha ez utóbbi minden valószínűség szerint sokkalta korábbi eredetű. (A harmincas évek jugoszláviai magyar sajtójában - amelynek Illés napra vonatkozó publikációiról még lesz szó - mindenesetre a legtöbbször emlegetett évszám 1854.) A fogadalmi ünnep megülésének okául mind az írásos források mind a szájhagyomány különféle természeti katasztrófákat (szárazságot, szélvihart, dögvészt) neveznek meg. Mindez valószínűleg hiteles tényeken alapul, hiszen a július 20-a körüli napok időjárása végtelenül szeszélyes, a meteorológusok tudnák megmondani, miért, azonban nem nehéz felfedeznünk bizonyos motívumokat és párhuzamokat a bibliai Királyok Könyvének Illés-életrajzával. Illés Izrael Istene nevében szárazságot bocsát az országra Acháb és Jezabel Baal-kultuszán fölgerjedve ("ezekben az években ne hulljon se harmat se eső, csak az én szavamra"), később pedig, midőn a Kármel hegyén összemérte erejét Baal 450 prófétájával, könyörgésére "tűz hullott az Úrtól", ezt követően pedig "nemsokára elsötétedett az ég a viharfellelegektől, és hatalmas záporosó esett."² A harmincas évek újságírója a maga kissé fellengzős modorában így festi elénk a múlt századi csapásokat: "Nyolcvannégy éve, hogy e napon megáll a munka a legnagyobb dologidőben, mert így fogadták meg az ősök. Így fogadták meg akkor, amikor a Teremtő kifürkészhetetlen akarata három egymást követő évben egyik csapást a másik után mérte a községre és lakóira. A 49-es évi "nagy szaladás" után visszatérők üszkös romokat, csonka templomot találtak a virágzó község helyén. Nagy szorgalommal láttak a romok eltakarításához, a szántókon burjánzó embermagas-

ságú bozót kiirtásához. Felépültek az új hajlékok, gulya és ménes legelt a legelőkön, újraéledt a község. De 1851-ben a különböző vidékekről összetereit állatállományt megtizedelte a dögvész, alig maradt néhány állat. A rákövetkező évben aszály pusztított és olyannyira tönkretette a termést, hogy a népnek kivétel nélkül messze más határokból kellett munkát vállalni, hogy némi vetőmaghoz, kevés kenyérhez jusson. (...) De nem teljesültek a remények. 1853-ban Illés napján oly irtó vihar száguldott végig a községen és a határon, amely mindent elpusztított. Az órák hosszat tartó jégverés letarolt mindent. Nemcsak a termést semmisítette meg, hanem irtó kárt tett a jószágállományban is. Az aprójószágot agyonűjtotta, de lovakat és szarvasmárhákat is. Az irtó erejű vihar fákat tépett, tetőket vitt el, a szabadon talált boglyákat, szekereket felborította. A jégesőtől kicsépett kővéket más határba vitte.³

Az Illés napi viharokról természetesen számtalan történet gyűjthető a szájhagyomány alapján is. Illést az idősebbek "Isten ostorának", a villámlást "Isten büntetésének tartják." Az égzörgést Illés tüzes szekérének tulajdonítják, akárcsak a délszlávság körében. Temerinben is él még az a hiedelem, hogy a villám okozta tüzet csak tejjel lehet eloltani, s az is, hogy a tej vonzza a villámot. "Ha zörgött az ég, oszt fejtek Sörös öregapámék, akkó a kötő alá tették a zsétárt, mert a tej húzza a villámot."⁴

A névnapját kereső Illés hiedelemmondája Temerinben is ismert. "Mindég azt mondták, hogy kérdezi a Illés az Úr Jézust, hogy mikor van az ő nevenapja. Vót, hogy hát nem mondta még neki. Vót, hogy aszonta, hát most má emút. De néha eltalála pont azokat a napokat Illés, akkor megjelént irtó nagy viharral, szellő."⁵ Göcseji magyar és muravidéki szlovén párhuzamaiban Illés Istent faggatja, egyes szerb vidékeken "testvérét", Ognjena Mariját (július 17-én ünneplik a pravoszlávok) a nevenapja felől. A szerb mitológiai szótár magyarázata szerint Ognjena Mariját azért ünneplik, hogy el ne árulja Sveti Ilijának, mikor van a nevenapja.⁶ Többnyire azonban a munkatiltalom megsértése miatt áll bosszút Illés a helyi hiedelemtörténetek szerint legalábbis, illetve azért, mert nem ünnepelték meg méltó módon a napját. Ennek párhuzamait is megtalálhatni a Balkánon. *Tihomir Đorđević* szerint az égzengés és villámlás elhárításának bevett módja a szerbek körében "bizonyos ünnepek megülése", ezek közé tartozik Ilandan is (a régi naptár szerint július 20-án, az új szerint augusztus 2-án).⁷ Itt jegyzendő meg, hogy a temerini nép nemcsak július 20-át (a "magyar" Illés), de augusztus másodikát is aggódva várja, még napjainkban is.⁸ Egyik helyi hiedelemtörténet szerint Illés azért jelent meg egymás után több évben is a temerini határban, mert: "Nem tartották meg a napját, még csak még nem jelent. Hát a szenték bárhun mutatkoznak. Ő ijen vihar formába mutatkozott. Figyelmezteti a népeket, hogy a szent napokat még muszaj tartani."⁹ Úgy tartják, hogy Illés napjára is érvényes az igazság: "aki vasárnap gyűt, nem az éteti még", vagyis, aki dolgozik Illés-napon, az könnyen pórul jár. "Vót egyhold muhar a goszpodincai határba. Még én fi(j)atal vótam, huszonnyóc-harminc éves. Lē köllött kaszáni. És egy nap egy embēr egy hold muhart nehezen bir

lëkaszáni, ha nagyon jó a muhar. Most eltökétem, hogy Illés napja előtt lëkaszálom. Mëgfenytem két kaszát, kikalapátam, hogy ne köjjön vele kint veszõnni. Mer Illés napján, ha valaki mënt ki a határba, azt lëbëcsüték. Lebëcsüték. Nem nézték jó szëmmel. Hát én nem mëgyék ki Illés napján, hanem majd elõtte. És mi történt? Nem birtam lëkaszáni, mer rámsötétëdëtt. De maradt ëgyóra(j)i munka. Kint hattam a kaszákat a kukoricába. Mikó kezdëtt viranni, mëgin ott vótam biciklivel. Elvégeztem az ëgyóra(j)i munkát, hát most szárad az én muharom. A kaszát mëgint kint hattam a kukorica közt, hogy në lássák Temerinbe, hogy én vótam kint dõgõzni. Mëg is száradt a muharom, összeraktam, persze, magam, ëgyedül. Mikor összeraktam az utolsó bogját, ëgy erõs forgósziel gyütt, s az én muharfõdemën végigmënt. Ez három napnak utána törtínt Illés után. Azt mondták az embërek, mëgkísëtt az Illés három napot. Itthon, Temerinbe is vót nagy zivatar. Abba az esztendõbe csinátattam új kaput az Újsoron. A vihar körösztülemelte a nagykaput a botlón, mëg lëverte a házrul a cserepet. A muharomat mëg úgy szëtvitte a kukorica közt, hogy nem lëhetëtt összeszëdni.¹⁰ T. Ðordević idézi Sveti Ilija kapcsán Lileket is, aki szerint e napon "nem dolgoznak sem a keleti pravoszlávok, sem a mohamedánok, mert félnek a menydõrgëstõl".¹¹ Más adatok szerint Szerbiában e napon nem végeznek semmilyen nehéz munkát, mert az szárazságot vagy jëgesõt okozna.¹² A *Szegedi szótár* az Illés-napi sütés és mosás tilalmát említi. Ez utóbbit ismerik Temerinben is. "Azon a napon mostak. Ez Zsablyán vót. Mikor a Német Ilka néni mosott. Oszt estefelé gyütt ëgy nagy borulás, oszt a villám ëpp az õ házukba csapot bele. Pedig mondták neki, hogy Illés van, në dõgõzz. Ez gyerekkoromba vót."¹³ Illëst, mint láttuk, összefüggësbë hozták a dõgvësszel is. Ilyen vonatkozású példát megõrzõtt a szájhagyomány is. "Anyuka, a feleségëm meséte mindig, hogy az õ ëdësanyjának a testvérei majd mënnek dolgozni. A goszpodincai határba. Goszpodincán nincs Illés, mondták. De a tanyán a libák, az õvéké, pirossal mind mëgvótak jegyëzve. Hát amikor hazagyüttëk, vót mit látni. A libák mind mëgvótak dõgõlve. Azok, akik dolgoztak Illés napján, azoknak mind mëgdõglõttëk a baromfi(i)a(j)i."¹⁴ A munkatilalom szervesen kapcsolódott a népi hiedelemvilág egész rendszeréhez, azonban az idõk során elnyerte egyházi és községi hivatalos szentesítëst is. A helyi napilap 1935-ben arról értesíti a község lakóit, hogy "a községi elõljárásság a régi szokásokhoz híven Illés napján úgy a községben, mint a határban teljes napi munkaszünetet rendelt el, amit dobszóval hirdetett ki."¹⁵ Természetesen a munkatilalom mint tabu ekkorra már munkaszünetté szelídült, egyre inkább ünnepi funkciójává vált, nem feledtette el azonban a tabu hagyományosabb értelmét, a bajelhárítást. A bajelhárításnak más módozatával is éltek. "Nyócszázëgybë, kettõbë, háromba úgy elvágtá Temerínt a jég, hogy Illëskó maj nem maratt búza, már lë vót /aratva/, kukorica, sëmmi. Sëmmi. Akkó tették, mer ërű jött a jég, Szõreg felű, akkó tették Szõregné azt a kërëszttët oda (j)a, és eztet az ódalt verte. Hogy babona-(j)ë a kërëszttët vagy nem babona, de attű ërű a részrű mëg nem vót jég. Kërëdzëk mëg idõsebb embërektű, én nem vagyok szentës, de nem

vót még jég érű."¹⁶ Az úgynevezett Kéri keresztet (nevét onnan kapta, hogy az ókéri út mellett áll), mái napig nagy tisztelet övezi. Az idők során háromszor ledöntötték (világháború, szövetkezetesítés, tagosítás) vagy meg rongálták, azonban buzgó hívek mindig újraállították. Az egykori fakereszt korhadt részeit többen maguknál tartják, egy idősebb parsztember a fa Krisztus egyik karját őrzi az eresz alatt, mint mondja, "hogy megsegítse az Urísten."¹⁷ Az Illés-naphoz kapcsolódó helyi hiedelmek között meg kell említeni azt a termésjóslást, miszerint "Ha Szent Illéskő zörög az ég, lukas lesz a mogyorú,"¹⁸ Párhuzamait Čajkanović alapján pešteri és bihori hiedelmköziésekben is felismerhetni,¹⁹ nyilván összefüggésben azzal a délszláv tradícióval, hogy a mogyoró véd a villámoktól.

Az Illés-nap megünneplésére vonatkozó első, részletesebb adatokkal csupán a harmincas évektől kezdődően rendelkezünk. Egy korábbi, 1910-ből származó feljegyzés alapján arra következtethetünk, hogy a községi ünnepen tartott misére nem a katolikus templomban, hanem szabad ég alatt került sor.²⁰ Illés-napi szabadtéri misézésre Bálint Sándor is említ példát. Az ünnepi misét követő népünnepély első említésére 1934-ben kerül sor. Korábbi meglétét sem igazolni sem cáfolni nem tudjuk. Azonban - bármikortól is datálódjon az Illés-napi népünnepély - szó sincs holmiféle elszigetelt jelenségről. Párhuzamai mind a magyar, mind a délszláv néphagyományban föllelhetők. A *Srpski narodni kalendar* rövid összefoglalója szerint például Crna Gora déli törzsei körében de Takovón is él az Illés napnak népünnepélyszerű megülése. "A kucs törzsbéliek, a vasojevicok és a többi Crna Gorai-i hegylakók Szent Illéskor tíz óra után népgyűlésre mennek. A nép rendszerint valamely víz melletti tisztáson gyülekezik, a fiatalság táncol és vigadozik, az öregebbek csoportokba verődve beszélgetnek a termésről és általános dolgokról."²¹ S, teszük hozzá a szerzők, Illés napján puskáikból a takovóiak a felhőkbe eresztenek néhány golyót. Temerinben a felhőlövöldözés ugyan nem dívott, viszont adataink vannak arról, hogy Illés-nap reggelén - 1934-35-36-ban - azért elsütöttek egy mozsárágyút. Hogy ennek volt-e hagyománya az első világháborút megelőző időkben, nem tudjuk. Tény az, hogy különösen a királyi diktatúra első éveinek idején népünnepélyről még a mozsárágyú mellőzésével sem lehetett szó. Az Illés-napi ünnepség lényegében a templom falai közé szorult, s nagyobbára a misére korlátozódott. Fordulatot az 1934-es ünnepség hozott, nyilván nem függetlenül bizonyos diplomáciai, bel- és külpolitikai konstellációktól sem, amelyekre ezúttal sem okunk, sem alkalmunk kitérni. Bizonyos, hogy a harmincas évek derekán Vajdaság-szerzte intenzív, lelkes, de a dilettantizmus bizonyos jegyeit is magán viselő mozgalom indult meg a magyarság körében a még élő, de visszaszorulóban levő folklórtradíciók, néphagyományok felújítására. A folklorizmus sajátos jelenségéről van szó, amely elsősorban bizonyos népszokások megünneplésének területén éreztette a hatását, noha kiterjedt a folklórművészetekre is. Gomboson Gyöngyösbokrétát, Csantavéren nagyboldogasszonyi népviseleti ünnepségeket, Bezdanban Gyöngykalárist és aratási ünnepséget, Muzslán Gyöngyösbokrétát, lovasbandériumos felvonulással,

Doroszlón szüreti mulatságot, Székelykevéen félvszázados letelepedési jubileumot ünnepeltek. Mindez, függetlenül a minőségtől, kétségkívül a nemzetiségi identitástudat megerősítését is szolgálta. Ilyen regionális kontextusban elevenítették fel a temerini Illés-napi szokásokat is. De nem csupán felelevenítették, hanem új elemekkel bővítették a már elhalványulóban levő tradíciót. A hagyományos néphit és népszokások, a hivatalos egyházi felfogás, a vásári kultúra és a kispolgári operettvilágkép hatása és megnyilvánulási formái bizonyára mind-mind kimutathatók lennének egy alaposabb elemzés során. Az Illés-nap megváltozott/megváltoztatott funkcióját pontosan érzékelte a Reggeli Újság cikkírója, amikor - persze, a magát fölvilágosultnak hívó középosztálybeli értelmiségi dölyfével - megállapította: "Ma már az Illés nap nem a rettegő ember babonás rémképeket festő tétlenségének napja..."²² Valóban, a szakrális népi tradíciók ebben a kavalkádban egyre inkább elvesztették korábbi fontosságukat. De természetesen nem szűntek meg teljesen.

Vizsgáljuk meg most az 1934-es ünnepség sorrendjét!

1. Reggel ötkor mozsárlövés;
2. A tűzoltózenekar zenés ébresztőt szolgáltat (hatkor);
(A későbbi években lovasbandérium is bejárta a falu nagyobb utcáit);
3. Fél nyolckor a községi egyesületek tagsága gyülekezett, majd egyesületi zászlaikkal a községháza elé vonultak;
4. Az egybegyűlt tömeg 9 órakor elindult az ún. tábori misét meghallgatni.

Érdeemes egy pillantást vetni a felvonulók beosztására:

iskolás lányok	a gazdakör lovasbandériuma	iskolás fiúk
nagylányok	az egyesületek tagsága zászlaikkal	legények
	férfiak (főleg parasztok, földumnkások)	
	templomi énekkar	
	zenekar	
	papság	
	előjáróság	
	községi és hitközségi képviselők	
	asszonyok	

5. Tábori mise (tíz órákor);
6. Visszatérés a templomba az áldásra.

EBÉDSZÜNET

7. Aratófelvonulás 30 fogattal, lovasbendériummal, tűzoltózenekarral (két órákor);
8. Az aratónép körtánca;
9. Játékok, erőpróbák, versenyek;
10. Tánc (reggelig).

Az ünnepi sorrend a későbbiekben sem módosult lényegesen, legfeljebb a kísérőrendezvények változtak. Pl. 1934-ben bemutatták Kacsóh János vitézét, 1935-ben irodalmi estet szerveztek, 1936-ban egy "régi" temerini lakodalmat rekonstruáltak; stb. Szempontunkból különösen az 1936-os rekonstruált "régi temerini lakodalom" érdemel figyelmet. Főként azért, mert az eredeti tervek szerint nem amatőr táncosok lakodalmát tervezték erre - és a későbbi Illés-napokra -, hanem tényleges házasságkötést.

A Temerini Újság ezt alkalmi "vőfélyversben" harangozta be:²³

Nyolcvan néhány évvel ezelőtt - így nyáron
Az Isten haragja kaszált a határon
Egymás után kettő három esztendőben
Szent Illés szekere dübörgött az égen.

Őseink Illésnek ünnepet fogadtak
Mi meg azon eztán tartunk lakodalmat
Egy-egy pár közülünk minden esztendőbe
Ezen a napon lép az oltár elébe

Becsületes nevét a legelső párnak
Kik a jó példával ím majd elől járnak
El nem árulhatjuk - erre köt az eskünk
Különben a névre több szót nem is veszünk.

A napilap hamarosan kénytelen elismerni a kudarcot. "Az idei népünnepély amelynek keretében egy régi temerini lakodalom kerül bemutatásra, különösen magasztos célt szolgál, amennyiben az ünnepség rendezősége tervbe vette, hogy az ünnepély jövedelméből az esküvő, szegénysorú ifjú párt egy 200 szögöles házhellyel megajándékozza s ezen szociális cselekedettel lehetőséget nyújt annak egy saját otthon felépítésére. Ezen magasztos, szép terv az idén sajnos nem sikerült, épp a megértés hiánya miatt. Nem jelentkezett oly szegény sorsú ifjú pár, aki lakodalmát az egész község jelenlétében akarta volna megülni. Így az idei lakodalmas párt műkedvelők fogják megjátszani."²⁴ Az elfuserált ötletet tekinthetnénk akár helyi érdekű kuriózumnak is, amelynek nincs különösebb jelelnősége a folklorisztika

sámára. S noha egyelőre nehéz bizonyítani, élnünk kell mégis a gyanúperrel, hogy a "szegénysorsú ifjú pár" kiházásításával szervezők - tudatosan vagy öntudatlanul - egykor *meglévő szokás* elevenítettek volna fel. *Bálint Sándor* Máriapócs búcsúnapja kapcsán említi a következőket: "Görögkatolikus papcsaládok még a közelmúltban is ilyenkor találkoztak Pócson egymással. Elhozták eladólányaikat is, hogy - mint mondogatták - majd Illés adja férjhez őket. Megjelentek rajta a szentelés előtt álló, házasulandó görögkatolikus papnövendékek is. Így a búcsú egyúttal házasságszerző alkalom volt.

Itt nyilvánvalóan igen régi, színes hagyomány emlékezetéről, utóéletéről van szó" - jegyzi meg Bálint Sándor, s XVIII. századi ruszin, román, magyar vonatkozású adatokat említi. Hozzáteszi még: "Illés napján - nyilvánvalóan a görögkeleti Illés-nap házasságszerző hagyományaitól ihletve - Hétfalu evangélikus csángó fiatalsága a múlt században párkereső mulatságot szokott tartani."²⁵

Az élénk Illés-kultusz jegyében 1938-ban Skrabán Endre helyi kádár-mester, naív festő elkészítette Illés próféta mennybemenetelét ábrázoló festményét, amit még ugyanabban az évben ünnepélyesen fel is szenteltek.

Az Illés-napi látványosságok a második világháború után viasszorultak a templomba, templomkertbe. Az ünnepi misét a korábbinál jóval színyesebb keretek között mozgó, jórészt gyermekekkel előadott áhitatos dramatizált jelenetek, népzene, néptáncos műsorok követik napjainkban is.

Az Illés-nap a megváltozott társadalmi körülmények hatására mára elvesztette egykori varázsát, kohéziós erejét. A munkatiltalmat, az ősök által "Illés prófétának" tett, majd évente megújított fogadalmat egyébként is csak a kisiparosok és a földművesek tudják megtartani. S űk, különösen az utóbbiak, kitartóan ragaszkodnak is hozzá.

Jegyzetek

1. Bálint Sándor: Ünnepi kalendárium II., 62-68. 1.
2. Lásd a Biblia Királyok könyvét.
Itt jegyzendő meg, hogy a bibliai "tüzes szekér" motívuma is él a helyi szájhagyományban, s az Illés próféta tiszteletére felszentelt festmény is a tüzesszekeres mennybementelt ábrázolja. A "tüzes szekér", de más mozzanatok ugyanúgy, az Illés-problematikát összefüggésbe állítják a szláv Perun-, a skandináv Thór-, a germán Donar- sőt az indiai Indra-kultusszal, erre azonban ezúttal nem szükséges kitérnünk.
3. Temerini Újság, 1937. VII. 18.
4. Adatközlő: Kohanecz György földműves, sz. 1909., felv. 1989.
5. Adatközlő: Horváth Lajos földműves, sz. 1915., felv. 1989.
6. Bálint Sándor: i.h., valamint a Srpski mitološki rečnik megfelelő szócikke.
A görögkeleti felekezeti délszlávok *Ognjena Marijájának* római katolikus naptári megfelelője *Kármelhegyi Boldogasszony* napja (július 16-án). Bizonyára nem véletlen, s mélyebb összefüggésekre utal, hogy a kármeliták Illés prófétában rendjük (mely a XII. sz.-ban tűnt fel Európában) alapítóját tisztelik.
7. Đorđević: Priroda u verovanju i predanju našega naroda, 1-4-114 l.
Szendrey Zsigmond A magyarság néprajza IV. kötetében Illés napja kapcsán többek között megjegyzi: "Az ősi kígyó- és medveünnep, pásztorok dologtöltő napja, de

- dologtító napja a gazdának is, mert menykő csapja a földön dolgozt." (279. l.) A szokás elterjedtségéről azonban közelebbi lokációt nem nyújt.
8. Csorba Béla: Temerini néphagyományok, 142. l.
 9. Adatközlő: Giric Franciska parasztasszony, sz. 1930., felv. 1989.
 10. Lásd a 4. sz. jegyzetet.
 11. Đorđević: i. h.
 12. Srpski mitološki rečnik, i. h.
 13. Lásd a 9. sz. jegyzetet.
 14. Lásd az 5. sz. jegyzetet.
 15. Temerini Újság, 1935. VII. 21.
 16. Adatközlő: Tóth Mihály földműves, sz. 1909., felv. 1979., gy: Varga Magdolna.
 17. Lásd az 5. sz. jegyzetet.
 18. Csorba: i. m. 143. l.
 19. Čajkanović: Rečnik..., 159-163. l.
 20. A temerini Miasszonyunk Iskolánövérkéi kéziratos krónikája (1881-1923).
 21. Srpski narodni kalendar, 129-130. l.
 22. Kovács Ágoston: Eddig nem tapasztalt igyekezettel és lelkesedéssel folynak Temerinben az Illésnap ünnepségek előkészületei. Reggeli Újság, 1936. VII. 16.
 23. Temerini Újság, 1936. VII. 18.
 24. Temerini Újság, 1936. VII. 19.
 - Valamint fontos adatokkal szolgált Varga Imre nyugalmazott kántor, sz. 1915. (1989).
 25. Bálint Sándor: i. h.

FÜGGELÉK:

Az 1936-os Illés-nap "restaurált" lakodalmára vonatkozóan két sajtóközleménnyel is rendelkezünk. Az Újvidéken megjelenő Reggeli Újság írása alapján a lakodalom tervezett sorrendje ez volt:

"1. Jegyajándék váltás.

2. Menyasszony kikérés, akit kiadnak ugyan, de csak úgy, ha a menyasszony násznagyának kérdésére a vőlegény vőfélyei meg tudnak felelni.

3. Az örömanya fogadja a menyasszonyt és a násznépet. A menyasszony vőfélyei a következő kezdetű verset mondják:

"Örömanya gyűjtsál világot,

Itt hozzák a gyöngyvirágot."

4. Jelképes esketés után visszatérnek.

5. Lakoma, amelyen a vőfélyek verseiket szavalják el, búcsúztatják a szülőket stb., stb.

6. Menyasszonytánc és kontyolás.

Közben a közönséget finom sütésű fonatos lakodalmi kaláccsal kínálják meg.

7. Temerini gyerekekből alakult zenekar hangversenye.

8. Negyven pár kisgyerek népviseletben táncol.

9. Felnőttek tánca temerini népviseletben.

10. Öregek tánca."

(1936. július 17.)

A Temerini Újság tudósítóját leginkább a násznagy és a vőfélyek tréfás vetélkedője fogta meg:

"Lőrinc János, a menyasszony vőfélye ékes rigmusokban bejelenti, hogy fázik a menyasszony lába, mert a vőlegény nem hozta még a jegycipőt. De már itt is a vőlegény vőfélye, Pethő Lajos, aki víg, kurjongató kísérettel hozza a jegycipőt s viszi a virágot, rozmarint, amit a násznép között elfognak árvezetni. Majd újból megjelennek a vőlegény kiküldöttei Dujmovics József násznagy vezetésével, hogy elvigyék menyasszonyt. De ez nem megy olyan egyszerűen. A menyasszony násznépe nem engedi őket a portára. Kérdik mi járatban vannak, talán eltévedtek s amikor már bizonyos hogy nem más határába készültek, előáll a másik násznagy, Koperec Pál, hogy beengedik őket, ha megfelelnek az ő három találós kérdésére. Első kérdés: Mi van a keresztfán fölül? Megindul a találgatás sok kötegetéssel, máig kisüti Dujmovics, hogy a vendégoldal van a keresztfán felül. A második kérdést is megfejti, hogy az ekének van hátul a szarva. A harmadik kérdést mi a csodák csodája, az hogy ő tegnap még *ka* -nász volt, ma pedig *nász-nagy*, szintén megfejtette. Tehát semmi akadály sem volt annak, hogy kikapják a menyasszonyt és elkezdődött a búcsúztatás."

(1936. július 26.)

Mindez a lakodalmi szokások kutatásához is némi adalékkal szolgálhat a későbbiekben.

IRODALOM:

- ANTONIĆ, DRAGOMIR - ZUPANĆ, MIODRAG: Srpski narodni kalendar. Beograd, 1988.
- BÁLINT SÁNDOR: Ünnepi kalendárium II., Budapest, 1977.
- BÁLINT SÁNDOR: Szegedi szótár. Budapest, 1957.
- BIBLIA. Budapest, 1976.
- ČAJKANOVIC, VESELIN: Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama. Beograd, 1985.
- CSORBA BÉLA: Temerini néphagyományok. Újvidék, 1988.
- DEDEK CRESCENS LAJOS: Szentek élete. Különös tekintettel a magyar szentekre és azokra, ki Magyarországon ősrégi időktől fogva kiváló tiszteletnek örvendenek, valamint a különböző védőszentekre. A legjelesebb kútfők és szent életírók nyomán. Budapest, é. n.
- DORĐEVIĆ, TIH. R.: Priroda u verovanju i predanju našega naroda. Beograd, 1958.

- KULIŠIĆ, Š. - PETROVIĆ, P. Ž. - PANTELIĆ, N.: Srpski mitološki rečnik. Beograd, 1970.
- NODILO, NATKO: Stara vjera Srba i Hrvata. Split, 1981.
- POLNER ZOLTÁN: Sárember. Szeged, 1989.
- SEIBERT, JUTTA szerk.: A keresztény művészet lexikona. Budapest, 1986.
- VISKI KÁROLY szerk.: A magyarság néprajza. IV. kötet. (Harmadik kiadás), Budapest, 1943.

A HAGYOMÁNYOS DRÁVASZÖGI FOLKLÓR TEGNAP ÉS MA

Katona Imre

Nyugalmazott egyetemi docens, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A folklór tudatos és rendszeres gyűjtésének időszakától máig a prousti eltűnt idő nyomába szegődve majdnem mindig szellemi mentő ásatást folytatunk, mert elérkezettnek véljük a 12. vagy netán a 24. órát. Szerencsére, a folklór nem tűnik el máról holnapra, és a mind kimódoltabb módszerekkel esetenként egyre több eredményt érhetünk el. Összehasonlító vizsgálatok derítették ki, hogy az eltérő szintű törzsi és osztálytársadalmak hagyományos folklórja is mindig változott, az állandó időszerűsödés mozgatórugói többnyire *belső* keletkezésűek voltak. Napjainkban e régi folklór vontatott ütemű és átmenetekkel tarkított eltűnését azonban már *külső* okok váltják ki. Ez még nem jelent tabula rasat, hiszen a napjainkban születő és terjedő újat (pl. a vicceket, élményelbeszéléseket, a modern ufo-folklórt, az új társaséleti évfordulós ünnepeket stb.) csak nagyon kevesen vizsgáljuk. A hagyományos folklór mai utóélete is szívósabb a vártnál, és társadalmi szerepének, továbbá műfaji szerkezetének változása is nyomon követhető, egyes műfajai pedig nemcsak emlékeket őriznek, hanem új elemeket is befogadhatnak.

A hagyományos folklór visszaszorulásának útjai-módjai nagyobb vonalakban már követhetők. Amíg a megújulás belülről indul, a stílusváltás még nem szegényedést, hanem időszerűvé válást jelent. A magyar népzene régi stílusát így váltotta fel az új: előbb mindig a társadalom polgárosultabb rétegei, a fiatalok és a férfiak, továbbá a központibb fekvésű területek lakói hajlamosak az újításokra, a korábbi formákat viszont a szegényebb, írástudatlan, főként idős asszonyok körében, elzártabb falvakban és szórványtelepüléseken találjuk meg legtovább. Ez a társadalmi-időbeli-területi váltás szabályos *tükörkép*, sőt olykor nagytáji "munkamegosztás": régi stílusú balladát, keservest, bujdosó- és rabéneket pl. inkább gyűjthetünk Moldvában és Erdélyben, pásztordalokat és betyárballadákat viszont a Dunántúlon, az

Alföldön és a Felföldön. A hagyományos és új tükörképe azért mégsem ennyire szabályos: a szokások, mondókák, játékok stb. idővel a felnőttek köréből valóban "alászállnak" a gyermekekhez, akik azonban legalább annyira kapnak az újon, mint amilyen ösztönös szívósággal őrzik a régebbit. A szegény emberek gazdagabb folklórja sem arany szabály, mert pl. a városi ipari munkások felemás folklórja inkább újszerű és átmeneti, és még a falusi bányászok dalkincse is harmad-harmad arányban rétegzett: népdalok-népies műdalok-idegen (mozgalmi, kórus- és bányászdalok) énekek teszik ki a repertoárt. A hagyományos folklór mai eltűnését fékezi és színezi a neofolklorizmus, melynek (kis) közösségei és modernizált formái szinte követhetetlenül sokfélék. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy az osztálytársadalmakban a felsőbbség, az egyházak, az iskolák stb. révén évszázadokon át érték hatások a szóbeli folklórt, az utóbbi évszázadban egyre több népi egyéniség is jelentkezett, és az átmeneti típusok és formák (pl. a népies műdalok) kedveltsége hovatovább felül is múlhatta a hagyományos alakzatokét.¹

A folklór stílusváltását és a mai akkulturálódás folyamatát azonban még nem ismerjük eléggé. Mindezt "...egyedenként, tájegységenként, a történelmi változásfolyamatok szinte mikroszkopikus analízisével lehet csupán érzékelteni... Csak a lokális és táji jelenségek gazdag, sokrétű feltárása után tölthetjük meg élettől általános és országos méretű statisztikáinkat... Lokális részletvizsgálatok nélkül nem születhet meg érvényes akkulturációelmélet, amely minden bizonnyal bonyolultabb, mint ahogy ez a fenti vázlatból kiderülhetett."²

Az utóbbi évtizedekben végzett drávaszögi néprajzi kutatások eredményei lehetővé teszik a hagyományos folklór iőbb formái közelmúltjának és jelenének vizsgálatát. Bár a tervszerű és módszeres gyűjtés sem tematikaiműfaji, sem pedig helyi-területi szempontból nem volt teljesen egyenletes, és még nem is lezárt, a meglepően gazdag termés viszont olyan törvényszerűségek felismerését is elősegíti, melyek a továbbiakban általánosíthatók és csiszolhatók.³

Elöljáróban az alábbi táblázat tájékoztat arról, mely helységben, milyen témakörben történt érdemi gyűjtés:

I.

Helység	mese	ballada	dal
Bellye (Bilje).....	-	-	+
Csuza (Suza).....	-	+	+
Hercegszöllős (Novi Vinogradi)	-	-	+
Karancs (Karanac).....	-	-	-
Kopács (Kopačevo)	+	+	+
Kő (Kamenac).....	-	-	+
Laskó (Lug).....	-	+	+
Sepse (Kotlina)	-	-	+
Várdaróc (Vardarac).....	+	+	+
Vörösmart (Zmajevac)	+	+	+

II.

Helység	találós	szólás	mondóka +játék	játékszer +játék
Bellye (Belje).....	+	+	-	-
Csuza (Suza).....	+	+	-	-
Hercegszöllős (Kneževi Vinogradi).....	+	+	-	-
Karancs (Karanac).....	+	+	-	-
Kopács (Kopačevo).....	+	+	+	+
Kő (Kamenac).....	+	+	-	-
Laskó (Lug).....	+	+	+	+
Sepse (Kotlina).....	+	+	-	-
Várdaróc (Vardarac).....	+	+	+	+
Vörösmart (Zmajevac).....	+	+	+	+

Bár témakörönként és helységenként korántsem egyenlő mértékben és rendszerességgel folytak a gyűjtések, mégis maguktól kínálkoznak az általánosabb műfaji és területi tanulságok. Míg legelevenebb műfaj a szólás, a találós és a dal, bizonyára ide sorolhatnók a játékot és a játékszer is, de csak az alfalukban folytak gyűjtések. A ballada visszaszorulóban van, a mesét pedig már alig lehetett utolérni. Az alfaluk minden téren vezetnek, különösen Kopács elsőse vitathatatlan, ezekkel az északibb falvak közül legfeljebb Vörösmart hagyományainak sokszínűsége és gazdagsága vetekedhet. Nem véletlen, e négy községben a magyarok máig számbeli többségben vannak. Ötödiknek Csuza is felsorakozhatna, de játékgyűjtések itt sem folytak. A gyűjtött anyag mennyisége is nagyjából e műfaji-területi szabályszerűségeknek felel meg: legtömegesebb előfordulás volt a szólás-találós és dal vonatkozásában, a dalhoz hasonlóan gazdag a gyermek-mondóka és a játékszerkészlet, de már a cselekményes játékok tipológiája és száma jóval kevesebb, és e formát követi gyérülő ballada és végül a mese. Az alábbi összesítő táblázat erről pontosabban tájékoztat. Kiegészítve a közlők fontosabb adataival.

Témakör műfaj	Számuk típus változat		Közlők férfi nő		Életkoruk
mese	120	140	14	8	20-50:6, 50-80:9 fő
ballada	53	134	18	28	20-50:8, 50-90:26 "
dal	230	250	18	22	nők átlagéletkora 60 férfiak " 70
találós	856	4842	39	53	10-50:69, 50-80:23 fő
szólás	2982	11395	72	102	10-30:40, 50-70:45 " 70-90:21
mondóka + cselekményes játék		598 140	35	69	gyermekek és idősök középkorúak kevésbé
játékszer		230 db	15	14	előgyűjtő volt 50 gyermek: 6-12, idős nagyszülők, fiatalabb szülők

A követett gyűjtő és feldolgozó módszer eltérései miatt a táblázat néhány esetben csak megközelítő pontosságú, így a mesék és a dalok típusai-változatai kérdésében, az életkori csoportok sem egységesek, a témakörre-műfajra vannak vonatkoztatva. Az egyináshoz és a Drávaszögön kívül hasonló adatokhoz viszonyított számok így is sokat elárulnak egy-egy témakör-műfaj clevenységéről, a gyűjtés eredményességéről.

Így a *mesék* száma eléggé alacsony, hiszen egy helység, sőt akár egyetlen mesemondó is többet tudhat ennél. A Drávaszögben a mesélés már az 1930-as években megszűnt, a még élő mesemondók legjobbjai külön kérésre álltak kötélnek. Amilyen kevés a megmentett mesék száma, olyan szép és régies típusok kerültek rögzítésre, köztük magyar viszonylatban talán a legszebb hősmesék. Itt még érthetően több volt a mesemondó férfi, mint a nő, mesekincsük annyira eltért, hogy legfeljebb 10-12%-a mondható közösnak; egészen más a stílusuk is: a férfiak ráérő részletességgel beszélnek, különösen a kalandokat és a párviadalokat szeretik kiszínezni, a nők tartózkodóbbak, a "férfias" jeleneteket összevonják, ellenben jobban beleélik magukat a női mesehősök szerepébe. A férfi mesemondók száma gyorsabb ütemben csökken, mint a nőké, akik még legutóbb is szívesen mesélgettek maguk között, de a klasszikus mesetémák-típusok helyett előtérbe nyomultak a tréfák, élményelbeszélések és egyéb kötetlen epikumok. A fiatalabbak között több a reprodukáló, az idősebbek között pedig az alkotó típusú mesemondó. Időközben változott a világfelfogás is, 1942-ben a kopácsi Farkas János még így örvendeztette a mesehóst, akinek az almából egyszerre három gyermeke termett: "Az Isten megáldott bennünket három makkegészséges fiúgyermekkel"; ugyanezt 1962-ben a fiatalabb kopácsi Győrfi Kálmántól így jegyezhettem le: "No, már sokat is adott, kettő is elég lett volna!". A megmaradt mesék általában rövidülnek, egyszerűsödnek, kevesebb bennük a csodásság; a két nem elbeszélő stílusa is közelít egymáshoz. Még a mitikus mesékbe is benyomulnak modern, nem népi eredetű szavak (gyógyfű, ideg-sokk, játszma, ultimátum stb.), más típusokba bekerülhet a vonat, a telefon, esetleg gombnyomásra nyílik a fal, a sárkányokat szövőgépen (nem-széken) szövik stb. A legjobb és leghagyományosabb kopácsi mesemondó, Tyukos Horváth Antal is beleszótta az igazán régies Fehérlófia típusú meséjébe a kombinált cséplő-órlógépet: "Csinálj belüle olyan masinát, akit egy ember tud hajtani, úgy, mint a köszörűkivet! De az csépljön is, de az órlessen is!" Minden ilyen és hasonló modernizálódás ellenére is, a klasszikus népmese drávaszögi élete leáldozott; a többi prózai epikumot (monda, legenda, élményelbeszélés, vicc stb.) pedig még nem ismerjük annyira, hogy jelen életét bemutassuk.

A csaknem négy évtizeddel korábbi és Baranya nagyobbik felén végzett Berze Nagy-féle gyűjtéshez képest a drávaszögi *balladakincs* szegényesnek tűnik: 148-53 típus, ill. 208-134 változat áll egymással szemben Berzéék javára, ám ha a napjainkban lezajlott szlavóniai, vajdasági, szatmári és székelyföldi gyűjtésekkel vetjük össze a drávaszöggit, mindezek között mennyiségi szempontból említésre méltó különbség nincs. Drávaszögben nem-

csak a mesemondás, hanem a balladaéneklés is lehanyagolt a 30-as évektől, és e műfaj is a nagyszülők emlékei közé tartozik, kiknek átlagos életkora 63.5 év. Összesen 46 énekest kellett megfaggatni, hogy 53 balladatípus előkerüljön, más tjakhoz hasonlóan, e fáradság sincs arányban az elért eredménnyel. A balladák "elnőiesedése" a Drávaszögben is felgyorsult: míg pl. a mesemondókiaak majdnem 2/3-a volt férfi, balladát alig valamivel több, mint 1/3-uk tudott. A két szomszédos táj képviseli a szélsőséget: Szlavóniában kiegyenlített a két nem aránya (11-11), a Vajdaságban számbeli fölényben vannak a nők (21-49), és a "második nem" balladarepertoárja még létszámuk arányánál is nagyobb. Hiába az időközben kialakult női fölény, mindhárom vidéken több a férfi a balladahősök között, mint a nő, gyakrabban is nevezik meg őket, és esetenként a nők csak keresztnevükön szerepelnek. A Drávaszögben is több az új, mint a régi stílusú ballada, de még nem olyan nyomasztó a fölényük, mint a Vajdaságban. A balladai tematika itt is eltolódik a magánéletre: a szerelmi gyilkosságok, balesetek és a változatlanul népszerű betyárok felé. Drávaszög egyik fő erőssége a helyi (invariáns) típusok feltűnően nagy - két tucatra rúgó - aránya, köztük a női rabénekek is. Az új balladákban nemcsak csárda és egyéb helyszín, hanem cséplés és kórház is szerepel. A szereplők között feltűnnek az orvosok, a vadászok, hajósok, gépészek, ill. a részesmunkások és a varrónők is. Maga a drávaszögi ballada jelentősen megrövidült, dalszerűvé vált, esetleg a sorok szótagszámának gyarapodása pótolja valamelyest a rövidülést. Nincsenek külön balladaéneklési alkalmak, és epikus jellege ellenére is szívesebben éneklük csoportosan, mint szólóban. Bár a célzott kérdeztetés során ráéreztek a dal és a ballada közötti különbségre, az utóbbit mégsem nevezik meg külön és semmiféle szempontból nem is választják el a daloktól. Az említett elég nagy számú helyi, ill. balesetről, gyilkosságról és öngyilkosságról szóló ballada közül már egy sem játszódik a mában, hanem legfeljebb az 1914. előtti időkből. A ballada aktualizálódása tehát jóval hamarabb szűnt meg, mielőtt a műfajt az énekesek végleg elfeledték volna.

Az összes többi műfajjal ellentétben, a drávaszögi népdalkincs változás-vizsgálata legfeljebb felerészben lehet lezárta, ha azon - a tervezett zenei szempontú daloskönyv is megjelenik, e hátrány is ki fog egyenlítődni. Maga a hagyományos népdal természetesen az egész Drávaszögben közismert és közkedvelt, ámbár a még kellő alapossággal itt sem vizsgált népies műdalok jóval népszerűbbek. Tájunkon a népdalgűjtés nem volt olyan összefogott, széleskörű s ugyanakkor nem is rövid időszakokra korlátozódó, mint egyéb műfajok esetében, hanem több hullámban történt: már az 1820-as, majd az 1910-es, 1940-es és végül az 1970-80-as években. Habár eddig csaknem száz népdalénekest faggattak meg, a repertoár egésze nem éri el egy-egy u.n. nótafát vagy egyetlen daloló faluét. A női énekesek száma felülmúlja a férfiakét, de már mindkét nembeliék feltűnően idősek: átlagos életkoruk 60-70 esztendő. Maga az egész énekkincs eléggé rétegzett, különösen ha az 1820-as évekből való Kopácsi Énekeskönyv mintegy 60 szövegét is ideveszszük. Ez utóbbi kissé hosszabb távú változásvizsgálatot is lehetővé tesz. E Kopácsi Énekeskönyv szövegeinek kb 1/3-a 17-18. századi, a többi korabeli,

vagyis a 19. századból való. E 60 dalból 6, vagyis éppen 10% maradt fenn a nép ajkán, és nem is csak az újabb, 19. sz. eleji szövegek, hanem régebbiek is. Néhány példa közülük:

17. sz.-i: - Mikor én még tizennyolc éves voltam...

" - Ó, mely bizonytalan világon életem!...

18. " - Lám, megmondtam, bús gerlice...

19. " - Mindenkinek azt ajánlom... stb.

A szájhagyományban tehát a párválasztó-szerelmi és a vallásos-virrasztó énekek egy része maradt fenn, de a történeti, bujdosó, keserves és egyéb énektípusokból szinte egyetlen egy sem. A megmaradt 10%-nyi típus is jelentősen rövidült, bizonyára dallamot is cserélt időközben, de ezt ma már nem lehet biztosan megállapítani. A közelmúlt dalkészletét a párosító és főként szerelmi vonatkozású szövegek túlsúlya jellemzi, Kopács "jóvoltából" viszonylag olyan sok halászdal került elő, mint éppen egy évszázaddal ezelőtt Komáromból, amikor ott halászat még virágjában volt. Egyébként a drávaszögi dalok is a rövidülés, sőt az egyszakaszosság felé tartanak, a mesékkel és a balladákkal ellentétben, az új (zenei-szövegi) stílus teljes egyeduralomra tett szert. Ebből azonban nem következik, hogy a lírai dalok a máról vagy a mának szólának! Minden féloldalas gyűjtésnek ez a buktatója: a hagyományos (új stílusú) népdalok megmentése közben eddig kirekesztettük a népies műdalokat, melyek sokkal több mai vonatkozást tartalmaznak, és egy-egy jó énekes repertoárjának többségét teszik ki. A hagyományos népdalokban legfeljebb patikát, orvost, postást emlegetnek, a régi pénznemet is kicserélték dinárra, de igazán a máról (közelmúltról) egyetlen szöveg szól, egy gúnydal 1942-ből:

A kopácsi vendéglőben dínom-dánom:

Kocsmárosné hever a ruganyos ágyon;

Doktor uram legyezi,

Szerelmesen öleli,

Az ura meg rádiózik, észre se veszi...

A drávaszögi *találósok* gyűjtésének számszerű eredménye minden eddigi magyar "rekordot" megdöntött: csaknem száz közlő 856 típust ismert 4842 változatban; sok esetben maguk a gyűjtésben segédkező tanulók voltak egyúttal az adatközlők is. Bár a nők száma és aránya felülmúlja a férfiakét (53-39), repertoárjuk nagyjából egyenlőnek vehető. Ezeket a szóbeli rejtvényeket főként a fiatalabbak kedvelik, kivéve a 20-30 év közöttieket, az egyes korosztályok tudása nagyjából kiegyenlített, ám 50 év fölött szinte évtizedről évtizedre megfigyelhető. A mesével, balladával és a (hagyományos) népdallal szemben, a találós mindkét nem csaknem minden korosztályában egyformán kedvelt; mivel nem időigényes, nincs dallama és terjedelme is kicsiny, ezenkívül játékos-szellemes szórakozást nyújt, külön alkalom sem kell (már) hozzá, mindmáig élő és közsímt népköltészeti műfajnak tekinthető. Az eltűnőben lévő (varázs) mese, a ballada és a hagyományos népdal is eléggé

zárt edényrendszer, új elemeket csak ritkán és nagyon nehezen fogadnak be, a találós ellenben sokkal nyitottabb: a régi elemeket gyakrabban cserélik újakra, és merőben új típusok is születnek. Ez utóbbiak együttes száma mintegy félszázra tehető, bár ez még nem hat az igazi újdonság erejével. A drávaszögi találós közkedvelt és eleven műfaj, de lényegében mégis inkább hagyományos mint átalakult, megújult. Ezt igazolja a legnépszerűbb találósok vizsgálata is: ezeket minden gyűjtőpontra csaknem mindenki ismerte, az egész gyűjtött anyag 10%-át tették ki; a többség régies találós mese volt, összesen hét, az újabb és rövidebb találós kérdéssel szemben, és ami a legfontosabb: csak hagyományos elemek szerepelnek bennük; néhány példa:

1. Melyik várban nincs katona? (A lekvárban).....	61	előfordulás
2. Ha feldobják fehér, ha leesik, sárga. (Tojás)	58	"
3. Zöld istállóban fekete lovak piros szénát esznek
(Görögdinnye).....	56	"
4. Elöl megyen fényeske, utána megy fehérke, fel
van a farka kötve. (Tű, cérna, csomó).....	52	"
5. Melyik tököt nem lehet megenni? (Csütörtököt).....	48	"
- stb.

E legnépszerűbbek többsége találós mese, az egész repertoárnak viszont csak a fele epikus jellegű, a másik fele találós kérdés. Az országos arányoknak megfelelően, az ellentétes forma a kedveltebb (82%), a nem ellentétes mindössze 12%.

Az újat elsősorban a technikai vívmányok képviselik; ezekről egy kis népszerűségi táblázat:

repülő+űrhajó.....	4	előfordulás
vonat+vasút+mozdony	3	"
gépkocsi+traktor	3	"
rádió+tv	2	"

A többi (óra, írógép, rágógumi, fogkefe stb.) mindössze egyetlen típusban, ill. változatban szerepel. A technikán kívül és túl, benyomulnak más modern elemek is: pl. négereket emlegetnek 3 ízben is, szerepel még nyilván iskolás hatásra - térkép, szivacs, és hasonló modern fogalmak. Még ezek az új típusok-változatok és elemek is hagyományos szerkezetben helyezkednek el és korábbi frazeológiával kerülnek megfogalmazásra, pl.

1. Vasbika vasmezőn vasszekeret húz. (Mozdony)
2. Nem etetik zabbal, nem hajtják ostorral, mégis négy ekével szánt. (Traktor)
3. Szárnya nincs, benne ember ül, száguld a Föld körül. (Űrhajó) stb.

Az igazán új típusok is szerves folytatásai a régieknek:

1. Ütnék-vernek, mégse sírok,
Negyven lábbal táncolok;
Lábam nyomán a papíron
Sorakoznak szép sorok. (Írógép)
2. Kicsi az én szobám, nagyobb miért lenne,
Mikor negyven táncos keringőzhet benne? (Tv)

E félszáz "új" találós még korántsem annyira népszerű, mint a régiek, többségükön még érződik a nem népi (iskolási, irodalmi) eredet, de sem a találósok, sem pedig a szólások esetében nem szoktunk, s - szerencsére! - nem is tudunk különbséget tenni a népi-nem népi eredet között, mint a mesék, balladák, dalok, játékszerek stb. vonatkozásában. E két röpke műfaj is bizonyítja, hogy az eredet szerinti különböztetés főként csak bizonyos határozott esetekben fogadható el.

A mindennapi beszédhez szorosabban hozzátartozó *szólásfélék*ből igazán váratlan mennyiség (majdnem háromezer típus tizenegy ezernél is több változata) került elő, ez a szám vetekszik klasszikus helyi (Dugonics András, Bálint Sándor) és országos gyűjteményekkel (Erdélyi János, Margalits Ede, O. Nagy Gábor). A közlők száma (147) meglepően nagy, többségük nő (102), bár a két nem repertoárja között már nem volt számottevő különbség, e szempontból tehát a találósokhoz hasonló a helyzet; a közlők korfája viszont eltér: legnagyobb számban szerepeltek a 30-50 év közöttiek (68 fő), valamivel kevesebb volt a 10-30 (40 fő) és az 50-70 év közöttiek (45 fő) száma, de már a tudáskincs ettől némileg különbözött, legtöbb szólást mondtak a 40-50, utánuk a 30-40, s végül a 60-70 év közöttiek. Az életkorral együtt bővül tehát a repertoár is, s ez talán még nem a műfaj hagyatlásának jele, hanem az élettapasztalatok szerzésének.

Már a balladáknál is feltűnt, hogy közülük milyen sok a helyinek vehető típus, ill. az invariáns, még nagyobb lehet a meglepetésünk a szólásokat tekintve: az eddigi összehasonlító vizsgálatok szerint a Drávaszögben talált szólásfélék majdnem *fele* tekinthető helyinek; de később ez az arány minden bizonnyal csökkenni fog, nagy eltolódásra azonban aligha számíthatunk, mert a szomszédos szlavóniai szóláskincsnek mindössze 39, a szegedinek pedig csak 35%-át ismerték a Drávaszögben is. Ami pedig a változásokat illeti, a dalokhoz hasonlóan, a szólások egy részének élettartamát is tudjuk mérni, t.i. az utóbbi évszázadban a különféle források majdnem 100 drávaszögi szólást tettek közzé. Ennek alapján valószínűsíthető pl., hogy a drávaszögi szóláskincs feltehetően kb. 17%-a 100 évnél idősebb, tehát valamivel több maradt fenn, mint a dalokból, ahol ugyanez a réteg csak 10%-nyi volt. Az előzőleg közzétett 100 szólásból ma már csak 27%-ot ismernek, a változás tehát elég gyors: a repertoárnak több, mint 2/3-ára rúg; ezt azonban

nem szabad teljesen valósnak venni, hiszen a 100-11.000 semmiképpen sem állítható arányba, párhuzamba!

A drávaszögi szólásfélék műfaji és tartalmi-tematikai megoszlása nagyjából megfelel az országosnak, így a valódi szólásfélék vannak abszolút többségben (70%), azokon belül a közmondások relatíve vezetnek (42%-kal); minden típus és változat egyöntetűen ember-központú, és az embert legrégebb időktől körülvevő környezet szerepel az első helyen.

Hiába a számszerű fölény, a szólás "konzervatívabb" műfaj a találósnál, olyan zárt edényrendszer, mint a mese, ballada és a dal, holott a mindennapok, a közbeszéd műfaja, nem kíván különleges alkalmat, sem pedig énekesi-előadói tehetséget. Ennek az lehet az oka, hogy a szólásfélék erkölcsi normarendszere régies még, nem jelent meg az új, ilyen talán nincs is! Alig több, mint 1%-ában (a 2982 típusból 31-ben!) szerepel új elem, ezek is annyira vegyes, majdnem egyszeri, alkalmi jellegűek, hogy még olyan kis népszerűségi táblázatot sem lehet összeállítani, mint a találósokon belül a modern technikai vívmányok esetében. A legismertebb mintegy tucatnyi szólásféle az egész repertoár 3.8%-ára rúg, valamennyi teljesen általános, alig egy-kettőben van még múltbeli elem (korsó-kút) is:

1. Ki korán kel, aranyat lel.....	43	előford.
2. Aki másnak vermet ás, maga esik bele	43	"
3. Ki mint veti ágyát, úgy alussza álmát	41	"
4. Madarat tolláról, embert barátjáról	41	"
5. Nyugtával dicsérd a napot.....	39	"
6. Ki mint vet, úgy arat	39	"
7. Többet ésszel, mint erővel	38	"
stb.		

A "megújított" drávaszögi szólásokban szereplő modern elemek annyira heterogén összetételűek (pl. fagylalt, gyárkémény, jégszóda, kenguru, kotta, tudomány, útlevel, zongora stb.), hogy bekerülésüket főként akkor értjük, amikor a régi elemmel való helycserére utalunk. Néhány ilyen ismertebb példa:

régi: Gurul, mint a hordó.	- új: Gurul, mint az autó (kövér).
" Kutyharapást szőrével!	" Torokgyulladást fagylalittal.
" Útilaput kötöttek a talpa alá.	" Útlevelet kötöttek a talpára.
stb.	

Míg a találósokban főként technikai vívmányok szerepeltek, a szólások új elemei elvontabbak, a szellemi műveltséghez közelebbiek, ilyen pl. a tudomány-tudós, az analfabéta, a gépfő, a kérdőjel, a kotta szerepeltetése és még több más is. Ez sem jelent azonban mindig újat:

régi: Gyors, mint a villám.	- új: Gyors, mint a gépfő.
" Jóból is megárt a sok.	" Kottamérgezést kap (t.i. a silány zenétől)

A gyermekmondókák és a cselekményes, több szereplős gyermekjátékok kissé megkésett összegyűjtése is megnyugtatóan szép eredménnyel járt: a csaknem 600 típusból 140 a játék, a többi mondóka. E számok megfelelnek a jó átlagnak, a játék talán valamivel azért kevesebb, a mondóka viszont jóval több más tájakénál. Ne feledjük, hogy Drávaszög esetében "hagyományosan" egykés vidékről van szó, ahol a kálvinizmus is alaposan megtrágyozta az ünnepi szokásokat, márpedig sok gyermek = sok játék, gazdag ünnepi szokáshagyomány = bőséges énekes-táncos /leány-/játékkincs. Ezeken kívül az általános tendenciák itt is érvényesültek: a felnőttek munkájának, életvitelének és értékrendjének megváltozásával csökken a játékhagyományozás ereje, a dalok mondókák kevesebbedtek, ill. töredékesebbé váltak, díszek is megkoptak. A játék szabadtéri színhelye régen is helységenként eléggé eltérő volt, mára ezek összeszűkültek; kevésbé koptak viszont az iskolás és az otthoni, zárt helyiségben folytatott játékok. Így amennyivel kevesebb az énekes-táncos, annnyival több a papírhajtogatós és a jóslásokkal kapcsolatos játék. /Igaz, ez utóbbiakat eddig nem annyira gyűjtötték./ A feledés ellen hat, hogy a gyermektársadalom fogékonyabb az újra, így a Drávaszögben is egy-egy új mondóka, horvát eredetű vagy iskolás-rádióban hallott és egyéb játék is tüneményes gyorsasággal terjed; a mondókák-játékok csaknem 10%-ában találunk valamilyen újdonságot, ami még a legnyitottabb és legelevenebb találósok új elemeinek arányát is többszörösen felülmúlja. Igaz, a közlők zöme fiatal, gyermekkorú volt, a többiek inkább idősebbek, a középkorúak e témával nem szívesen foglalkoztak, nem is nagyon emlékeztek már. A 100-nál is több közlő majdnem 2/3-a a nő volt, tehát a már vizsgált műfajok zöméhez hasonló a helyzet. Van azonban némi funkcionális különbség is: A szülő-nagyszülő korúakkal ellentétben, a mai gyermekek között már nincs az a nemek szerinti éles különbség, a küzdő-vetélkedő játékokban /pl.- Adj, király, katonát!...stb./ a leánykák éppoly szívesen vesznek részt, mint a fiúk, még akkor is, ha ezek a játékok meglehetősen durvák.

Az új mondóka- és játékelemek -önálló típus kevés van - egyike-másika többször is ismétlődik; így egy kisebbfajta népszerűségi táblázatot e csoportnál is éppúgy össze lehet állítani, mint a találósok esetében:

gépkocsi	4	előfordulás
repülőgép+helikopter+úrhajó	4	előfordulás
telefon	3	előfordulás
kórház+mentők	2	előfordulás

Nem maradhat el a már másutt is felbukkant kerékpár, traktor és vonat, habár csak egy-egy ízben szerepel, ellenben néhány más gyermeki motívum /elefánt, görkorsolya, törpe/ éppúgy nem szorul különösebb magyarázatra, mint a mondókákban-játékokban egyaránt többször is említett filmhős: Szandokan, aki a gyűjtés idején élénken foglalkoztatta a gyermeki fantáziákat. Korunkra jellemző viszont, hogy a külfőle szerelmi jóslatok között

nemcsak a párválasztás szerepel, hanem a beszerzendő javak is, elsők között a gépkocsi. /Nem is akármilyen, lehetőleg nyugati márka! Fiataljaink földrajzi tere is ebbe az irányba tárgult ki/. Ezek az említett új elemek legkönynyebben a kiszámolókbá, különféle egyéb /pl. csúfoló/ mondókákba és a jóslásokba nyomulnak be; új vagy átkeresztelt játéktípus jóval kevesebb akad, de azért ilyenek is vannak. Lássunk mindegyikre néhány jellemző példát!

- névrecsúfoló: Ista-Pista - traktorista.
 csúfoló: Szandokan rugd bokán!
 Amerika, London, Párizs.
 Maga, kérem, nem normális.
 kiszámló: ...Sültkrumpliból díszvacsora,
 Malaclábon görkorcsolya,
 Karácsonyi tiszta hó.
 Egy-kettő-három-négy:
 te vagy a fogó!
 játéktípus: - Cin-cán, Szandokán! szóra mindnyáján egymás lábára
 igyekeznek ugrani, az a győztes = Szandokán, akinek
 a lábára senki nem tudott ráugrani. stb.

Végezetül áttekintjük a saját készítésű játékszereket, melyek ma már másodrangú szerepet töltenek be a bolti játékokkal szemben, de az utóbbiakat még éppúgy nem vizsgáltuk, mint ahogyan későbbre halasztottuk a népies műdalok gyűjtését is. Így a hagyományos, házi készítésű játékszerek száma imponálón nagy /230/ ugyan, de ez az összkép mégis féloldalas. A gyűjtésben és készítésben kb. 50 gyermek szorgoskodott, a játékszerek 2/3-át fiúk állították elő. A felnőttek közül főként a nagyszülők és a szülők segítettek, a középkorúak - mint a mondókák, játékok esetében is - alig vettek részt az előkészületekben; a férfiak-nők aránya kiegyenlítettebb volt /15 férfi-14 nő/, mint a kiskorúaknál. E játékszereket főként a 6-10 évesek szeretik, 12 éves kortól már rohamosan csökken a velük való szórakozás. Az összesen 230-féle játékszer meglepően gazdag képzeletre, ügyességre vall. A helyi adottságok függvényében ezek közül 131 típus növényi és ezeken belül 55 vízparti eredetű. Míg a házi készítésű játékszerek általános visszavonulóban vannak, a papírhajtogatás viszont terjed, mindenki meg tud csinálni legalább 4-5 figurát. A hagyományos játékszerek közül máig is készítenek kb. 30 típust, a teljesen új mondóssze 10, ezeket is mind saját maguk készítik. Az "új" játékok anyaga azonban voltaképpen "hagyományos", pl. összekötött gyufásdobozokból készítenek vonatszerelvényt, a mozdony tetején kémény is van; pálcikákra szűrnak egy-egy krumplit, mely ezen a négy otromba kerekén még gurulni is tud, és ezt elkeresztelik autónak; hasonlóan stilizált a fából faragott traktor is, de már a gőzcséplő olyan mives és ügyes, mintha csak az igazinak arányosan kicsinyített mása lenne, és ráadásul még mozogni, gurulni is tud. /Ezt azonban már inkább a felnőttek fabrikálják a

gyerekeknek./ Úgy látszik, gyermekeink megunhatatlan élménye a gépkocsi, a vonat, a repülő stb., mert ezekkel minden /felnőtt és gyermekkori/ műfajban, ill. témakörben találkozhattunk, és ugyanezek papírból is készülnek. Végezetül az sem érdektelen, hogy a hagyományos játékszerek közül melyik az a 30 típus, amely máig fenn tudott maradni; néhány közülük: számkó, fakorcsclya, fűzfásíp, szárhegedű, zúgattyú, pörgő, parittya, gumi-nyíl- és kukoricapuska, nádsöprű, mákedény, dióbölcso; néha fonnak korbácsot, kötnek fakardot és eregetnek sárkányt is; megunhatatlanok a különféle babák és egyéb állatfigurák, bár manapság ezeket is inkább készen veszik.

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a hagyományos drávaszögi magyar folklórnak sem érkezett el még a végórája, és műfajonként, helyenként megglehetős különbségekkel változik, ezeket a táji-szerkezeti különbségeket a gyűjtések eltérő módszerei is hangsúlyozhatják. A feltárás ma még nem teljes, nem is egyenletes, de máris általános tanulságokkal szolgál, amelyeket a nagy számok törvénye is segít hitelesíteni. Így a mese a 30-as évekig került nyilvános előadásra, azóta néhány falura, egy-két kiemelkedő mesemondójára korlátozódva maradt fenn. Ez a kevés, már az emlékezetből előásott mesehagyomány azonban tipológiáját tekintve régies, mitikus hősmesék találhatók köztük, stílusuk pedig a magyar mesekincs élvonalába sorolja ezeket. A balladák is kihalóban vannak, ismeretük a 30-as évektől a nagyszülők korosztályokra korlátozódott, tematikai szempontból itt is majdnem olyan hangsúlyos a két nem repertoárja közti különbség, mint a mesék esetében. A dalok gyűjtése időben széthúzódtott, és még nem is fejeződött be. A legrégebbi repertoárnak 10%-a maradt fenn: mivel szorgosabban főként utóbb gyűjtöttünk, az új stílus uralma szembeszökő, de ez nem jelenti a mához való tartalmi igazodást is. Minden bizonnyal jelenünket sokkal inkább a népies műdalok fejezik ki, melyeket azonban még nem ismerünk. A hagyományos népdalok döntő többsége szerelmi, feledésbe merültek pl. a keservesek, a bujdosóénekek és több más, ill. ezeket átsoroltuk a balladákhoz. Ellenben Kopács jóvoltából olyan viszonylag gazdag halászdalrepertoár került elő, mint éppen száz évvel ezelőtt a Duna menti Komáromból.

A rekord mennyiségű találós váratlan meglepetésekkel is szolgált: minden korosztály mindkét nembeli közlője műfajból és a szólásokból ismertek legtöbbet, igaz, ezeket nem kell énekelni, szólóban, nyilvánosság előtt előadni, hanem alkalmilag, akár beszéd közben is elhangozhatnak. A találós sokkal nyitottabb az újra, mint bármely más műfaj, beleértve a még tömege-sebb szólásokat is. A találósban megjelennek mai életünk technikai eszközei, vívmányai, de többségüket még a régi stílusesszközök és frazeológia segítségével mutatják be; majdnem ugyanezek szerepelnek új elemekként a szólásokban és a gyermekmondókákban, - játékokban is.

A páratalanul gazdag drávaszögi szóláshagyomány állandó és gyökeres változásban volt, legalább fele arányban különbözik az országosan ismertektől, még nagyobb mértékben a táji repertoároktól, de ezt inkább írhatjuk

a másutt kevésbé intenzív gyűjtések rovására, mint Drávaszög különállására, ámbár éppen a balladák között is több tucat másutt nem ismert /vagy inkább nem gyűjtött/ típus akad. A szólásfélék hiában változtak eddig is és különböznek ennyire a mástájiaktól, mégsem igazán korszerű és modern műfaj, mert zárt közlekedési edények módjára, alig fogadnak be új elemet, és azt a keveset is szinte csak úgy, hogy egy előző régiesebbet szorítanak ki.

A gyermekmondóka és cselekményes gyermekjáték régtől fogva tartó kopásokat mutat, a cselekményes játékok esetében a tipológia szegényedik, a szövegek kissé színtelenednek. Ezt azonban némileg ellensúlyozza a gyermektársadalom teljes nyitottsága, oltáztatlan játékszenvedélye és kimeríthetetlen fantáziája. A többi műfajba benyomult új elemeken kívül itt iskolai, film- és egyéb élmények hatásával is számolhatunk. A két nem korábbi elkülönülése oldódik: ma már a leánykák is részt vesznek a fiúkkal együtt a különféle vetélkedő és /egyáltalán nem finomkodó/-ügyességi játékokban. A szabadtéri játékok kevesbedtek, az iskolai eredetűek száma viszont növekedett. Kár, hogy a különféle modern társasjátékok népszerűségét még nem mértük fel!

Hasonló a helyzet a játékszerekkel is: a saját készítésűek leltára teljesnek mondható, de a boltiakat még nem írtuk össze. A házi gyártmányok többsége a fiúk kezéből kerül ki. A környezet annyira determinál, hogy a Drávaszög 230 játékszeréből 131 növényi, ezek közül is 55 vízparti eredetű. Mostanában előtérbe nyomulnak az iskolai eredetű, főként a papírhajtogatós játékszerek. Az új elemek majdnem azonosak a találósoknál, mondókáknál már említettekkel. A kb. 30-féle máig élő hagyományos játékszer közül van olyan, amely a téli szórakozást szolgálja, akadnak hangszer-félék, különféle játékfegyverek, edények és ember-, állat- figurák.

A drávaszögi folklór leltára még nem teljesen kész, és e fogalomnál maradvá: nem is pusztán csak fogyó anyagokról van szó, melyek a képzeletbeli polcokon sorakoznak, hogy végső feledésbe merüljön az egész raktár. Egyelőre még nincs szó végső búcsúról, és ha az átalakuló, születő újat is ugyanilyen gonddal vizsgáljuk, lehetséges, hogy legalább annyi magától értetődő és meglepő jelenséget-törvényszerűséget fogunk tapasztalni, mint a hagyományos folklór mozgásának megfigyelése során. Sem a folklórnak, sem pedig a folklór tudományának nincs még vége! Drávaszög többek között ezt is példázza.

Jegyzetek

1. Bővebben ld. *Katona* Imre: A folklór 24. vagy 25. órájában? A folklór szociológiájának körvonalai. In: *Létünk* IX /1979/, 1. sz. /jan-febr./, 94-100. old.
2. *Voigt* Vilmos: Tegnap, ma és holnap a magyar folklórban /akkulturációs jelenségek mérlegelése/. In: a Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 19-20. sz. IV/1974. jún-szept./, 5-20. old.
3. A vizsgált műfajok sorrendjében a következő gyűjtemények eredményei kerültek felhasználásra:

- mesék: *Penavin* Olga: Jugoszláviai magyar népmesék. Bp. 1971. Új Magy. Népkölt. Gyűjt. XVI. Szerk.: *Ortutay* Gyula.
- Katona* Imre: Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Újvidék, 1972. Hagyományaink, 3.
- balladák: *Katona* Imre-*Lábadi* Károly-*Olsvai* Imre: Erdők, mezők, vad ligetek. Drávaszögi magyar népballadák. Újvidék, 1980.
- dalok: *Katona* Imre-*Lábadi* Károly: Szedem szép rózsámat. Népi mondókák, versek, dalok a Drávaszögből és Szlavóniából. Újvidék, 1986.
- találósok: *Lábadi* Károly: Hold letette, Nap felkapta. Drávaszögi magyar találósok. Eszék, 1982. Kisepikai Prózaműfajok, II.
- gyermekmondókák, -játékok: *Lábadiné* *Kedves* Klára: Gyíngyet-gyöngyöt asszonyának... Drávaszögi /alfalusi/ népi mondókák és gyermekjátékok. Eszék, 1989.
- játékszerek: *Lábadiné*, *Kedves* Klára: Barkócafosztorú. Alfalusi /drávaszögi/ népi játékszerek. Eszék, 1984.

A Kopácsi Énekeskönyv jegyzetelt szövegkiadása sajtó alatt van, hasonlóképpen a zenei szempontból válogatott daloskönyv is.

AZ ÖTVENÉVESEK JUBILEUMÁNAK MEGÜNNEPLÉSE DOROSZLÓN

Kovács Endre

Doroszló Földműves Szövetkezet, Doroszló

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Doroszló nyugat-bácskai falu, Zombortól húsz kilométerre, déli irányban terül el a mai Duna-Tisza-Duna csatorna, illetve a hajdani Mosztonga bal partján.

Doroszló neve ismereteink szerint 1313-ban szerepelt először oklevélben. Az 1332-37. évi pápai dézsmajegyzékben is föl volt sorolva. Később, a XV-XVI. századbeli dézsmajegyzékekben is többször szerepelt Doroszló. A XVII. század végén elpusztult helységgként említették. A XVIII. század első felében Doroszló területét szerb pásztorok hasznosították, nagyrészt legeltéssel.

1752-ben új élet kezdődött: a Magyar Királyi Kamara katolikus magyar lakosok letelepítésével új falut teremtett a híres középkori búcsújáróhely, a Bajkút közelében. Az új lakosok a Kárpát-medence 27 vármegyéjéből érkeztek. Többségük Kelet-Dunántúlról, elsősorban Tolna megyéből származott. A XVIII. század végén néhány német család letelepülése színezte a falu etnikai képét. Az első világháború végeztével, 1918-ban impériumváltozás történt: Doroszló a megszülető Jugoszlávia kötelékébe került. A második világháború idején újabb két impériumváltozásra került sor: az első, amikor 1941-ben Doroszló Magyarországhoz került, a második pedig, melynek következtében 1945-be újra Jugoszlávia része lett.

1945-ben az eltávozott németiség helyébe likai telepescsoport érkezett a faluba. A legutóbbi, 1981-es népszámlálás szerint Doroszlónak 2125 lakója volt. Közülük 207 személy külföldön dolgozott. A háztartások száma 823 volt, közülük 623, illetve 76 százalékuk tekinthető mezőgazdasági háztartásnak. Nemzetiség szerint a faluban élők 77,4 százaléka magyar, 12,3 százaléka szerb, 5,3 százaléka horvát. A többi öt százalékot jugoszlávok, románok, cigányok, szlovének, crnogoraiak, macedónok és egyéb nemzetiségűek képezik.

Mint ismeretes, a szűkebb értelemben vett folklór nem örökérvényű: folytonos átalakulásával kell számolnunk. Bizonyítják ezt azok a népszokások, amelyek eltűntek, vagy megszűntek egy-egy faluban. Helyettük más, kornak és a körülményeknek megfelelő népszokások születtek vagy születnek és élnek tovább.

E szerény tanulmány újat, az ötvenévesek örömnünnepének a folklórját kívánja bemutatni, amely 1975 óta vált népszokássá Doroszlón, "Ötvenévesek találkozója" néven.

Az ötvenévesek jubileumának a megünneplése fölszínre hoz különféle demográfiai adatokat, amelyek iránt kifejezett az érdeklődés. Hónapok, sőt évek múltán is róla beszélnek, visszhangja a sajtóban, rádióban is van.

Az újszülött nevét beírják az anyakönyvbe. Születésének a helye és évszáma haláláig fontosak. A falu szülöttei korosztályok szerint válnak óvodás- meg iskoláskorúvá, felnőtté vagy nagykorúvá. Később a korhatárok elmosódnak: fiatallá, középkorúvá meg öreggé sorolódnak, laza meghatározásban.

A csecsemőkori elhalálozáson kívül, ami az 1920-as években még számottevő volt, a korosztály szétszóródása már az iskolában elkezdődött. Főnőtté válásig folytonos migráció folytán következett be jelentős létszám-változás. Ötven év távlatában ma még jól nyomon kísérhetők a második világháború nyomai. Elhalálozással, a háborúban elesettekkel, kivándorlók-kal, menekültekkel, másutt munkát vállalókkal csökkent; újszülöttekkel, leteleplőikkel meg ideházasulókkal szaporodott egy-egy korosztály létszáma.

Az ötvenévesek jubileumának a megünneplése fontos és új láncszem a népi memória önműködő és megbízható rendszerében. Általa nemcsak párvalasztáskor, meg az agglegények-vénlányok esetében funkcionál, hanem az öregkor küszöbén is azonosítja és összetartja az egy korosztályba tartozókat.

Az ötvenedik életév minden időszakban mást jelentett. 1960-ig például az ötvenévesek már öregnek számítottak és eltartottak voltak, komenciót élveztek. A férfiak egy része tavasztól őszig kint élt a szőlőkunyhóban, művelte meg őrizte a szőlőt, leginkább csak azért, hogy a maga meg a családja részére megtermelje a "borocskát". Az ötvenéves asszonyok az öreganya szerepét töltötték be a családban. Rájuk várt az unokák gondozásának, nevelésének, meg a hagyományok átadásának szép, de felelősségteljes föladata.

A mai ötvenévesek még nem számítanak öregnek. A mezőgazdaság gépesítése következtében teljes értékű munkaerőnek számítanak, különösen azokban a háztartásokban, ahol a fiatalabb nemzedék valamely vállalt hivatás vagy kenyér után a városba költözött és a szülőkre maradt a földek művelésének a terhe. Néhol a nagyszülőkről való godnoskodás is az ő föladatauk.

A munkaviszonyban levő nők ötvenöt, a férfiak hatvanéves korban érik el a nyugdíjas korhatárt, ami már biztos jele az idős kornak - sokak

véleménye ez. De az ötven év még nem az: "Ötvenévessen nagyon fiatalnak éreztem magam..." - mondta egy adatközlő.

Miért hát éppen az ötvenedik életévet, miért nem a hatvanadikat ünnepelték? - tettem föl újra meg újra a kérdést, amelyre kaptam is néhány érdemleges választ:

"... Azé, mer az ötvenedik életév után "lépni" köll, de "lőfelé" és nagyot..."

"... Az ötven határérték az ember életibe. Ez után a kor után romlik egészsége, csökken a munkabírása még a türelme..."

"Az ember élete olyan, mint a földobott kő, amely magasan ível, de az ötvenedik életév után esni kezd lőfelé..."

"... Az ember élete eggy gombolag... Azt tuggyuk, mennyit éltünk, mennyi ment lő, de hogy mennyi van még hátra, hány év, azt sənki sē tuggyal!"

"... Ötven után gyűnnek a bajok!" - mondta sokatmondóan egy másik adatközlő.

Az ötvenévesek első találkozóját az 1925. év szűlőttei szervezték meg. Az örömnünnepre úgy került sor, hogy egy alkalommal Mágocsi János és Diósi József helybeli lakosok között, kocsmai iszogatás közben, vitára, majd fogadásra került sor, hogy Pákai Imre, szintén helybeli lakos, az ő korosztályuk-e vagy sem? Igazságtételre Pákaihoz mentek: eldőlt, hogy ő is kortárs. A vesztés báránypaprikásra is meginvitálta, amibe fogadtak. A meghívott kissé vonakodott, majd főtette a kérdést: Mi lenne akkor, ha a többi kortársakkal együtt ünnepeelnének? A javaslat helytállónak bizonyult és az első találkozó megünnepelésére szervező bizottságot alakítottak, ami azóta minden korosztálynál szokásban van.

A szűletési anyakönyv alapján megállapították, kik jőhetnek számításba az ünneplésre és hányan vannak. Vita támadt amiatt, hogy kimondottan azok találkozója legyen-e, akik Doroszlón szűlettek, vagy azoké is, akik máshonnét valók. Ugyanis a korosztályból többen szavazói nyilvántartásban voltak, akik Felső-Magyarországról, Likából meg Dalmáciából telepűltek Doroszlóra. Végűl is nemre, nemzetiségre vagy vallásra való tekintet nélkül minden Doroszlón szűletett és a faluban élő kortásat meghívta az ötvenévesek első találkozójára. Tiszteletbeli vendégnek meghívta a falu orvosát meg a helyi iroda főnökét is, ami azóta szokásban van. Kiderítették a falutól távol élők laccímét, meghívókat és válaszlaponkat nyomtattak. Az ünnepség megtartásához a belűgyi szervek engedélyét is megkapták.

Az ötvenévesek első találkozójának a megünnepelésére 1975. november 22-én 14 óraker gyűlekeznek a Papp-féle vandéglőben.

A népviselet kérdése föl sem vetődött az ünnepségen, a nők értelemszerűen követték a divatot, őltőzködésűkkel a falubeliek sem igen különböztek a nyugati országokból, meg máshonnét érkező vendégektől, kiknek fogadása és üdvözlése a helybeliek földadata volt. A kocsmából vallási szertartás-jelleget nélkülöző gyászmenetben a temető felé vették útjukat. A menet élén azok haladtak, akik a megemlékezés virágait vitték a kezűkben. A menetet a helybeli Csernicsek-zenekar zárta. A temetőben ünneplőbe őltözött embe-

rek várekoztak, akik szóbeli közlés útján értesültek az ünnepségről és leginkább az ott nyugvó halottak hozzátartozói voltak. Az ünneplők a másutt született, de itt porladó korosztálybeliekkel sem csináltak kivételt. Emléküknek hallgatással adóztak, gyászindulással ért véget. Némán távoztak a temetőkertből, ahol a 81 anyakönyvezett közül huszonhárman nyugalomra: tíz társuk gyerekként, tizenhárman felnőtt korban haltak meg, ketten a háborúban tűntek el. Ugyanis az 1925-ös korosztály legényeiből sorozták a szocialista Jugoszlávia első reguláris hadseregét. "... Mi is odaveszhettünk volna..." - mondták távozóban, szomorú szívvel emlékezve a háborúban elesett társaikra.

Az első találkozón harminchárman voltak jelen: huszonnyolc Doroszló szülötte, öt személy, aki másutt született, de Doroszlón él, valamennyien a párjukkal. A faluban élő nyolc likai telepese közül senki sem vett részt az ünnepségen.

Akik távol maradtak, levélben fejezték ki sajnálkozásukat amiatt, hogy nem ünnepelhettek együtt és jókívánságaikat küldték a jubilálóknak.

Terített asztalnál folytatódott az ismerkedés meg a régi barátság fölújítása. Különbőféle italok meg friss péksütemény várta őket, mást nem is sütöttek. A pékmester, figyelmességéből és együttérzésből, hatalmas ünnepi perecet ajándékozott az ünneplőknek, közepében 50-es számjegy volt, az ötvenévesek első jubileumának az emlékére.

A vacsora kezdetekor Pákai Imre, a szervező bizottság elnöke rövid üdvözlő beszédet tartott, melyben számot adott a kortársakról: Az 58 életben maradt személy közül harmincan élnek vidéken, heten Nyugat-Németországban, öten Magyarországon, egy személy az Amerikai Egyesült Államokban, egy pedig Ausztráliában. Egy személy kilétét nem tudták azonosítani. Egy személyt pedig, aki Zomborban élt, azért nem hívták meg a találkozóra, mert holtak volt nyilvánítva.

A találkozót a meghatottság jellemezte. Némelyek szemében könnyek csillogtak. Voltak akik harmincöt esztendeig nem találkoztak egymással. Füleki Szabó Pista például gyerekként került Magyarországra és mint mondta, az ünnepi meghívónak köszönhetette, hogy kapott kiutazási engedélyt.

A vacsora készítését és főlszolgálatát a tapasztalt, idős kocsmárosnéra bízták. A bográcsos báránypaprikás sokukban ifjúkori ünnepek hangulatát ébresztette.

A doroszlói ötvenévesek első jubileumának a megünneplése vidámságban telt és reggelig tartott. A zenekar előadásával mindannyian elégedettek voltak. A faluban is mindenki jó véleménnyel volt a találkozórol. Nem is gondolta senki, hogy ez a fajta ünneplés folytatódik és népszokásként hagyományozódik.

A találkozó dokumentációját becsomagolták és az ünneplésben részt válláló, legfiatalabb feleségre bízták, megőrzés céljából.

Az első találkozó tapasztalatai alapján az 1926-os korosztály módosította a jubileum időpontját. A külföldön élők évi szabadságához alkalmazkodtak. Azóta leginkább augusztus utolsó szombatján ünnepelnek. Az 50. életév

szimbólumaként egy keréken ötven szál gyertyából csillárt készítettek és körüláncolták.

A jubileumi ünnepséget néhányszor még a Papp-féle vendéglőben rendezték meg, később a helyi Móricz Zsigmond Kultúregyesületben ünnepelték.

Az 1927. év szülöttei például nem jubiláltak, mert minden korosztálynak megvan a maga szervező bizottsága, közöttük pedig nem volt, aki megszervezze és ezzel az eltelt tizennégy év alatt egyedülállók.

A szomszédos faluban, a tisztán szerbekkel lakott Sztapáron 1968 óta él ez a hagyomány, amely Katanić Mladen nevéhez fűződik. Télutón ünneplik az ötvenévesek jubileumát és az 1928. év szülöttei közül meghívtak két doroszlói házaspárt az ünnepségre. A doroszlóiak viszonzták a meghívást és augusztusban két pár sztapári kortársat láttak vendégül az ötvenévesek jubileumának megünneplésekor.

Az említett cserepárok csakúgy, mint a külföldön élők, akik előre megküldik lacímüket, kezdeményezésükkel önműködő mechanizmusként hatnak az ötvenévesek örömmünnepeinek a megünneplésében.

Az 1929-esek szokatlan módon ünnepeltek. Ugyanis, a jubileumuk napján 14 órakor temették kortársukat, a külföldön munkát vállaló Král Lőrincet. A jubilálók testületileg kivonultak: elkísérték utolsó útjára, a koszorút is ők vitték a gyászmenetben. Az ötvenévesek jelvényét keresztjére tűzték a virág mellé. Az ünnepi vacsora kezdetekor egy percnyi hallgatással adóztak emlékének. A vacsorához halotti torhoz készített bort fogyasztottak. A gyász teljesen beárnyékolta az ünneplők hangulatát. Az ünnepség jól sikerült, annál is inkább, mert első alkalommal volt jelen az ünnepségen a likai telepesei korosztályának egy része. Szomorú hallgató nótákat muzsikáltak a zenekarral. A két Lovász testvér harmincöt évi távollét után először tért haza Franciaországból. Tiszteletükre azt a nótát dalolták, hogy:

"Itt a tavasz, nyíladozik az akácfa fehér fürtös virága, Alatta egy őszült ember, most jött meg a nagyvilági útjáról."

Az 1930-asok például szándékosan nem fényképezkedtek. Azonban az orvoson meg az irodafőnökön kívül, tiszteletből a volt iskolaigazgatót, ma nyugdíjas pedagógust is meghívták.

A korosztályok létszámának érezhető csökkenése miatt jött szokásba vendégeket hívni a találkozóra. Az 1982-ben ünneplő (1932-esek) közül egy adatközlő ezt vallotta: "... Mink is eméntünk az ünnepségre, mer ez csak éccé van az életbe. Mindénki táncút, mulatott, vendégnek a komáját még a jóbarátját is meghívta... Nagyonn kiszóták azokat, akik nem gyűttek el..."

Az ötvenévesek jubileumának az ünneplésére nem hívják meg a gyerekeiket meg a szüleiket és ez fesztelenné teszi az ünneplés hangulatát.

A vendégek meghívásával egyidőben jelentkezett az igény arra, hogy egy szál piros szegfűvel vagy piros szalaggal megkülönböztessék, ill. kitüntessék az ötvenéveseket.

Az 1934-esek étlapján üszőpaprikás meg disznópecsenye volt. Az ünnepeltek és az ünneplők két asztalnál foglaltak helyet, közöttük kibontakoztak a szociális különbség körvonalai.

Az 1986-ban jubilálók ünnepségéből kimaradt a temetőlátogatás, mivel az 1936-os korosztálynak csak "kis halottai" voltak, vagyis olyanok, kiknek emléke nem élt a köztudatban. A hagyományos péksütemény mellé egy tányér apró süteményt vittek, amelyet közös tányérokra helyeztek, hogy ne legyen kivétel. Korosztályuk személyei közül kiválasztották a küllemre legjobb tartású párt: egy nőt és egy férfit, aztán ünnepezték őket, gratuláltak nekik. Akinek pedig az ünnepség napjához legközelebb volt a születésnapja, egyénileg vásárolt dísz tárgyakkal ajándékozták meg. Kiderült például, hogy korosztályuk egyharmada maradt és él a faluban, a többiek Újzélondon, Svédországban, Magyarországon, Németországban vagy valamelyik közeli városban telepedtek le. Az ünnepség abban is rendhagyó volt, hogy a zenét a fiatalokból álló Start együttes szolgáltatta.

Az 1939-eseknek piros szalagra nyomtatott évszámokkal volt a jelvényük. Jubileumukra, viszonzásul, nagyon szép virágkosarat hoztak a sztapáriak. A vendégnek hívtak drága ajándékokat, kristálypoharakat és hasonlót vittek vendéglátóiknak. Az ünnepségen részt vevő kolonisták szemmel láthatóan jól érezték magukat, kólót is táncoltak. "Szív küldi - szívnek" műsort is rendeztek és nótát küldtek egymásnak. Az ünnepség fejénként tíz márkába /DM/ került.

Az ötvenévesek jubileumának a megünnepléséről csoportképek készültek, amelyek a családi albumokat teszi színesebbé, életre szóló mérföldköi maradnak egy-egy korosztálynak.

Adatközlők

<i>Neve</i>	<i>Kora év</i>	<i>A gyűjtés ideje</i>	<i>Születési helye</i>
Farkas Márta	57	1989	Doroszló
Kovács Ilona	49	1989	Zombor
Mészáros Viktória	50	1989	Doroszló
Novák László	60	1989	Doroszló
Novák Rozália	59	1989	Doroszló
Novák Rozália	50	1989	Doroszló
Pákai Imre	64	1989	Doroszló
Pákai Márta	63	1989	Doroszló

Irodalom

- Bárth János: Doroszló népessége a XVIII. század közepén. *Hungarológiai Közlemények*, 1981/46-47. szám.
- Csánky Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1884.
- Iványi István: *Bács-Bodrog vármagya földrajza és történelmi helynévtára* I-V. Szabadka, 1889-1907.
- Kovács Endre: A kunyhók világa. *A Magyar Szó* Kilátójának 26. száma, 1979. jún. 30.
- Ortutay Gyula szerk.: *A magyar folklór*. Tankönyvkiadó. Budapest 1979.
- Ortutay Gyula szerk.: *Magyar Néprajzi Lexikon* 1-5 köt. Budapest, 1977-1982.

CSANTAVÉRI HIEDELEMMONDÁK

Láncz Irén

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Csantavér hiedelemvilága még nincs feldolgozva. A szakirodalomban még csak utalások sincsenek a falu hiedelemvilágával kapcsolatban. Pedig a néprajzzal foglalkozók nem kerülték el Csantavért, csak éppen mást gyűjtöttek. Penavin Olga a 60-as években gyűjtött Csantavéren a Tanszék hallgatóival, a gyűjteményben két hiedelemmonda is található. Én 1975 táján a csantavéri nyelvjárás kérdéseivel kezdtem foglalkozni, ekkor jegyeztem le az első hiedelemmondákat. Mivel folyamatos, hosszabb szövegeket kellett gyűjtenem, megkísértem hiedelmekről is faggatni adatszolgáltatóimat. Próbálkozásaim nem sok eredménnyel jártak. Nem sokan mutattak hajlandóságot arra, hogy pl. boszorkányokról, hazajáró halottakról meséljenek. Azzal utasítottak el, hogy ilyesmit nem tudnak, ezek babonaságok, nem hisznek bennük. Más lévén akkor a gyűjtés célja, hagytam, hadd beszéljenek arról, amiről éppen kedvük volt.

1986 és 1988 között újra próbákoztam, és nem is sikertelenül. 137 hiedelemmondát gyűjtöttem össze 21 adatközlőtől. Kiderült, hogy Csantavéren is érdemes gyűjteni, mert főleg az idősebb korosztály nem is kevés hiedelemmondát tud. De nem mindenkit könnyű szóra bírni. Nem egyszer, csak miután bizonyítottam, hogy magam is tudok ilyen történeteket, kezdtek el mesélni az emberek. Persze voltak olyan adatközlőim is, akik szinte megállás nélkül 10-15 történetet is elmondtak. A legfiatalabb adatközlőm 57 éves volt, a legidősebb 88 éves.

A legtöbb hiedelemmonda a boszorkányokkal kapcsolatos, összesen 65, a hazajáró lelkekről 22 hiedelemmonda gyűlt össze. A többi témaköre: táltos, garabonciás, elcserélt gyerek, tündér, sárkány, mitikus tárgy, továbbá két kincsmonda és néhány tabumonda is van a gyűjteményemben.

Az adatközlők a megszokott, a közösség által ismert motívumokhoz igazodnak. A jellemző, ismétlődő motívumok a következők:

1. A boszorkányok szokatlan tulajdonságokkal rendelkeznek, s olyan tudással, mely boszorkányokká, bűbájosokká teszi őket. Közvetlenül 9 esetben nevezték meg őket, hatszor közvetve, amúgy falusi módra körülírva, hogy kinek a kicsodája. Pl. "Jajás Panninak hívták." (Ki volt az?) "Szappanyos, Némét Roza." "...ez a Veréb szabó, annak a dédnagymamája az is boszorkány vót." "Veréb Pali vót, még a Lajos, azoknak az öreganyjuk ..." Utalnak arra is, hogy milyen rokoni kapcsolatban állnak vele: "Az anyósom boszorkány vót". Legtöbbször mégis szomszédasszonyról van szó (vagy az elbeszélő vagy a történetben szereplő szomszédasszonyáról). A néhány példából is kiderül, hogy vannak (voltak) ismert boszorkányok a faluban, s egynehányszor ugyanarról ugyanazt a történetet mesélték.

Sok adat gyűlt össze a boszorkányok átváltozásáról. Megjelenhet kisborjú, macska, csikó, ló, disznó alakjában. Kisborjú alakjában kiszopja a tehén tejét, s ha embert lát (emberszemet), macskává változik. Ha ló vagy csikó alakjában találkoznak vele, akkor ez az állat szelíd, simogathatják, követi az embert, de csukják is be, kössék is bérhová, reggelre eltűnik. Ez vonatkozik a disznóra is. A disznó 6 vagy 12 malaccal jelenik meg. A boszorkányok természetfeletti tulajdonsága, hogy állat alakjában is megszólalnak. Három hiedelemmondában tárgy alakjában. Megszólal, fenyegetőzik, mert bántották, a fenyegetés be is válik, hacsak..." Ment a gombolyag. Rávágott a legíny a gombolyagra. Aszondja: Vigyázz má, agyonütté, maj vigyázzá, ijen szerencséd léssz!" Annak a következő évben, minden esztendőben egy lova megdöglött. A boszorkányt hogy agyonütötte..." Figyelmet érdemel a kerék alakjában megjelenő boszorkány el: éjfél után ment haza a legény, a völgyben lakott. Kísérte egy kerék, taligakerék, s amikor a hídhöz ért, egy bottal belevágott a kerékbe, az beleesett a vízbe. (Csantavéren több kisebb híd van, a falun keresztül folyik ugyanis a Csíker.) Egy hang odaszólt: "Megállj, énnékem végem van, de nékéd is véged lesz holnap!" A fiú szomorú lett, bánatos, és az anyja javaslatára tanácsot kér a harmadik-negyedik szomszédában lakó Panni nénitől. Ő mondja meg, hogy az egy öregasszony amikor ássák a sírját, az "első ásó földet kivészik, egyik lábod alá, a másik lábod alá, s te rá fogsz arra áni. De té mindaddig ott lesző, ott állsz, mint egy ór, még az öreg nénit temetik..." Mert mindenhol keresni fogja, csak ott nem. Amikor a koporsót hantolni kezdték, visszaszólt egy hang: "Jó jártá, te kucsibér! Hogy én elég okos vótam! De aki téged fölökösített, még okosabb vót, mind én, mer máskébb szörnyethaltá vóna."

A boszorkány rontó tevékenysége áll minden esetben a hiedelemmonda középpontjában: az állatok hasznát magának szerzi meg, elveszi a tejhasznát, mindig lesz teje és túrója, mert otthon hányja a túró. Továbbá véres lesz a tej, rúg a tehén nem tudják megfejni, megszopja a férfiakat és a gyerekágyas asszonyokat, követi, ijesztgeti az embereket, összecsimpkedi, meglovagolja, megnyomja őket, rájuk ül.

Ha megrontotta a tehenet, úgy jelenik meg a háznál ismét, ha a vályúba vagy a jászolba tejet öntenek és baltával vagdalják, vagy kórósóprúval verik "reggel háromszor", s aki először megjelenik (és nem köszön), az csinálta a

rontást. Vagy kilenclyukú patkóba szentelt tömjént tesznek, s vaslapáton a parázsra teszik.

Hogy ne jusson be a házba, az istállóba, az ajtóba felfordított söprűt tesznek. De fél a lapáttól is. A tükörben, ha meglátja magát, elmenekül. Zöld fokhagymával is távol lehet tartani. Ha az ember zöld fokhagymát tesz a mellére, nem ül rá a boszorkány. Akkor se jön be, ha az ember úgy fekszik le, hogy a küszöbre teszi a fejét.

Néhány adat arról is van, hogy miként ront a boszorkány. A tejhasznót pl. úgy veszi el, hogy megszopja a tehenet, ő maga feji meg, vagy harmatot szed ott, ahol a tehenek legelnek. A harmatot otthon kicsavarja a lepedőből, s megitatja a saját tehenével. Így az ő tehene adja azt a tejet, amelyet a többtől elvett. Ha naplemente után visznek tejet a házból, azzal is ronthatnak, három nap múlva elapad a tehen. Az egyik monda azzal végződik, hogy adtak tejet egy koldusnak és a tej visszajött. A liba, kacsa hasznát is el tudja venni a boszorkány. Neki kel ki a kis szárnyas, és azt is megmondja előre, mennyi marad annak, akitől elvette. A történetben három maradt, neki pedig 47 kelt ki. Tojást visz el a házból a kötény szélébe kifelé csavarva, este befelé csavarva hozza vissza. Ha "megkeveri" a kis szárnyasokat, elpusztulnak. Legényt és lányt választ el egymástól, illetve hoz össze. A rontás történhet úgy, hogy babot dobnak a csurgásba, az eresz csurgásába, s ha átmegy rajta akinek szánták, meg is betegedhet. A szerelmi rontás eredménye, hogy "amikor eljött az az este, ugyan beszélhettek annak akarmit, annak menni köllött... 12 órakó főkét, ē köllött neki menni". A rontást apró tárgyakkal is el lehet követni, apró "mütyüzöket" kötnek zacskóba, tesznek valamibe, pl. bögrébe. Aki megtalálja, elveszi, megfogja, meg van rontva. A rontás következtében az ember akár örökre is nyomorékká válhat. Ez akkor történik, ha az találja meg a tárgyat, akinek szánták. Ha más találja meg, a rontás ereje nem olyan nagy. A bajt ilyenkor gyógyítani lehet, imádkozni kell a bűbájos, gyógyító asszony utasításai alapján, esetleg a szentkútra is el kell menni meghatározott időben: "kilenc újhold szombaton, korán reggel". A csantavérieriek gyakran kerestek fel topolyai bíbájos, vrácsás asszonykat. Aki ki tudja gyógyítani ugyan, de a betegséget maga veszi át. Ezért óva inti a hozzátartozóit (főleg lányait), hogy ne vegyék át tőle a tudományt. A boszorkány addig nem hal meg, míg át nem adja a tudományát. Aki át akarja venni, kezét fog vele, ha nem akarják átvenni, söprűt nyomnak a kezébe. Aztán a söprűt kemencébe dobják. Ilyenkor abból vér folyik.

A macska formájában megjelent boszorkányt hurokra kötött gatyamadzaggal lehet megfogni, ha megfogják, megverik, megpatkolják. Ha agyonverik, a halottat a hozzátartozók nem engedik megnézni. Van olyan adat is, mely szerint a macskát nem lehet megfogni, nem lehet megütni.

A boszorkány tudománya nem csak rontásból áll. Az egyik hiedelemmonda szerint amikor szappant főztek, s nem akart összeállni, a boszorkány hírében álló asszony odament, megkeverte, beleköpött, és mindjárt elvált. Vagy amelyik galambot kiválasztja, odaszáll hozzá.

Arra nincs adatom, hogy szarvuk van, az a motívum azonban, hogy karácsony böjtjén ismerhetők fel, megláthatja, aki a templomban ráül a lucaszékre, Csantavéren is ismert.

Eddig asszonyokról volt szó. Most lássuk a férfiakat. Olykor férfi mondja meg, hogy lehet meggyógyítani a megrontott tehenet. Vagy maga gyógyítja meg egy simítással: a szarvától végigsímította a tehenet a farkáig, s akkor elkezdett csöpögni a tej. De ronthat is, erre utal az az adat, hogy kézmosás után megcsapkodta a kutyákat, s a tehén jó ideig nem maradt hasas. (Össze is szidták a csapkodás miatt.) Egy másik monda szerint volt a faluban egy ember, aki gyógyította azokat, akiket a veszett kutya megharapott. Éjjel kiállt az útra, és elkezdett vonyítani, ettől a környék minden kutyája megveszedett.

2. A hazajáró lélek vagy halott megjelenését recsegés, ropogás, csörömpölés kíséri, mintha cseréptálat vágnának a földhöz, nyitják a kaput, léptek hallatszanak, csoszogás, csapódik az ablak, kopognak az ajtón stb. Sokszor láthatatlanok, de van, amikor ember alakjában látják (olyan, mint amikor meghalt, látszik rajta a szenvedés, vagy olyan ruhában van, mint amilyenben eltemették). Néha a hangját hallják, de látni nem látják. Tehát van, amikor tudják, ki jött haza, máskor csak azt tudják, hogy valamelyikük halottjának a lelke. Az egyik mondában nagy fehér kutya alakjában tért haza, és a falon sétált. Ilyenkor azt kell mondani, hogy: minden lélek az urat dicséri. Akkor megszólal. De más oka is van, hogy ezt kell mondani: "másképp akkó mindig jön haza. Még ha mást beszél, ekkor egyszerűen meghal az is, aki beszél vele."

Nemcsak éjjel, éjfélkor jön haza a halott, hanem nappal is, pl. délben. Azért jön haza, mert nem teljesítették a kívánságát, nem úgy temették el, ahogy elképzelte, nem azt a ruhát adták rá, amelyet szeretett volna, hogy ráadják, rongyos alsóneműt adtak rá. Visszajön akkor is, ha nagyon siratják. Az anya visszajön, hogy megszoptassa gyerekeit. Van olyan szövegem is, melyben három ok is szerepel. Az egyik szöveg szerint kéri, hogy ne sirassák, mert csupa víz, csupa lucok, és nem tud a többiek után menni, mindig lemarad. Vagy nem kötötték meg a harisnyáját, mindig lecsúszik, azért nem tud a többiek után menni. Egy mondában a kendőjét kéri, melyet elfelejtettek rátenni, s azt kéri, a legközelebbi halottra tegyék rá. Tehát ha visszajön, megmondja kívánságát.

Égy adat szerint első este mindig hazamegy a halott. És misét szolgáltattak, megszentelik a házat.

A kísértet, a lélek és a hazajáró a kóborló lelkek bűnösök, és "így szenvedtetik őket", hogy megnyugodjon lelkük.

3. A táltos, a garabonciás és az elcserélt gyerek motívumai csak néhány szövegben találhatók meg, többször összerosódva. Pl. a váltott gyereket a táltosok dobják le a felhőből. Sütőlapátra helyezik, és beteszik a kemencébe, mikor be van fűtve. Ugyanez a monda úgy folytatódik, hogy felhőben mennek a táltosok, nyáron, amikor vihar van. A felhőből kiesik a táltos. Kisbíró blúza volt. Tejet és tojást kért, de nem kapott. Három nap múlva

visszajött, és nagy zivatar kerekedett, és nagy kár keletkezett azoknál, akik nem adtak neki tejet és tojást. Egy másik szöveg szerint, ha a táltost bedobják a kemencébe, megszólal, és onnan tudják, hogy táltos. Egy másik adat: egy gyerek foggal született, az anyját soha nem hagyta el. "Mindig, ha gyűtt egy fölhd, akkó mindig azt mondta, jaj, gyűnnek má!" Ez a táltosviaszkodás nyoma lehetne. Amikor a gyerek 13-14 éves volt, az anyja elment valahova, jött egy nagy zivatar, s a gyereket halva találták.

A váltott gyerek nagyon csúnya, a hiedelemmonda szerint hosszú nyaka volt, szeplős, és nagyon rossz volt. A boszorkányok vitték el az asszony szép gyerekeit, "a rosszak éjjel eivitték".

4. A tündérek (az egyik szövegben "táncos asszonyok") motívuma is előfordul két hiedelemmondában. Nagyon szépek, szépen fel vannak öltözve, arany és ezüst cipőjük van. Mennek az emberek előtt, és táncolnak, ha azonban a közelükbe érnek, eltűnnek. Ezeket szellemlényeknek vagy boszorkányoknak tartják. Éjfélkor jönnek. A történet szerint felkapták az embert a kocsira, és elvitték. Elvették tőle furulyáját, és helyette egy aranypikulát kapott, azon muzsikált, az asszonyok meg táncoltak. Meg kapott egy arany poharat is. Aztán egyszer csak távolodni kezdtek, és eltűntek. Otthon "réggē megnézi az arany poharat, hát egy nagy lókööröm vót, még a lónak a micsodája vót."

5. A sárkány egy mondában tűnik fel. Egy szálláson egy reggel a kútból vér folyt. És amit az emberek láttak: "a szēme, mint a kutyának, oszt hét feje vót, s aszondták, hogy az hétfejű sárkány."

6. Mitikus tárgy a gyűrű. A hétszer megszentelt gyűrűt tiszta vízbe teszik, gyertyát gyűjtanak, és imádkoznak. A gyűrű megmutatja, hol van az a valaki, akit elveszítettnek hisznek, és az a valaki haza is jön. A vas mágikus hatására is akad példa, segítő, elhárító szerepe van. A sovány, beteges gyereket kilenc féle vasban fürdetik meg. (Egy adat szerint a sovány gyereket meg kel főzni. A motívum, mint az elcsereilt gyerek visszacserélésénél: fel kell tenni üresen a fazékat a szabad tűzre, és azt kell mondani, hogy csontra főzők húst. Felkapják a gyereket, kiviszik a trágyadombra, kiöntik, majd a kötényébe csavarja, aki felveszi.)

7. A kincsmondában, hogy a pénzsás sikeresebb legyen, galambot kell főzni. Ez az áldozat bemutatásával hozható összefüggésbe. De a galambot nem lehet megfőzni, mert a fazék lefelé fordul a tűzhelyen, s ez annak a jele, hogy "a pízások valami rémületességet ēgondótak". Minden hét évben ēgett a föld, ahol világított, ott volt a pénz.

8. A tabu megszegéséről is vannak hiedelemmondák Csantavéren. Pénteken nem szabad mosni és vasalni. Aratáskor, ha villámlott, a gazda megkérdezte, van-e valakin pénteken mosott vagy vasalt ruha. Egy emberen volt, a gazda levettette vele, és eldobta; alighogy eldobta, belecsapott a villám. Egy másik szövegben - ez az újabb változat -, a búcsúra mentek, és belecsapott az autóbuszba a villám (a másik mondatban már az van, hogy egy kislányba, mert pénteken vasalt ruha volt rajta.). Szent Antalkor nem szabad lisztbe nyúlni, mert aki belenyúl, azon kijön a Szent Antal tüze, vörös lesz a keze,

esetleg mindene. A bajt úgy lehet elhárítani, hogy három Antal nevűnek kell rávágnia.

9. A szemverést Csantavéren nem kapcsolják a boszorkány rontó tevékenységéhez. Ha a gyereket megverik szemmel, sír, kötözködik. A sötét szeműek (de kék szeműek is) megverhetik szemmel a gyereket, vagy azok, akiknek összér a szemöldökük. Nem tudatosan teszik, de maguk is megérik mert folyik a könny a szemükből, vagy összeszalad a szemük. A szemverést úgy lehet elhárítani, hogy az anya, ha dicsérik gyereket, maga felé fordítja. A szemverés hatása úgy múlik el, ha az, aki megverte szemmel, megmosdatja, és az inge (ha férfi az illető) vagy alsószoknyája visszájával (háromszor) megtörli. A szemverést nálunk is vízméréssel állapítják meg. Három karállal mérnek a gyerek feje fölött, majd az ajtó sarokvasához öntik, s négy kanállal is lesz belőle. Ezzel a vízzel meg is mosdatják a gyereket, s inni is adnak belőle.

10. Ólomöntéssel állapítják meg, mitől ijedt meg a gyerek. Egy tányérba keresztbe tesznek két szál kórósöprűszálat, vizet öntenek rá, s arra öntik a melegített ólmot. Az ólom megmutatja, mitől ijedt meg a gyerek; ha nagy szarv alakú lesz az ólom, akkor tehéntől, de meg szokott ijedni kutyától vagy lótól is.

A hiedelemmondákat mint szövegeket is érdemes vizsgálni. A szövegek felépítése, valamint a szövegkezdet és befejezés jellegzetessége alapján is lehetséges valamiféle csoportosítás. A hiedelemmondák élménytörténetek: vagy az adatközlők élményei vagy másokéi. Ez kiderül a szövegből, sokszor az első mondatból, de van arra is példa, hogy az utolsóból, mert sztereotip fordulatok utalnak rá.

1. Hogy velük történt: "Ez velem történt." "Ez is velem történt."

2. Náluk történt: "Nálunk történt ez." "Nálunk történt." "Ez is nálunk történt." Ugyanennek a szövegnek a befejező mondata: "Ez most mirajtunk történt, a mi családunkban." Ezek a fordulatok mintegy keretbe foglalják a szöveget.

3. Másokkal történt, s halották, mesélték: "Úgy hallottam, hogy a vajúba tejet öntöttek..." "Hallottuk, hogy ..." (A befejezés pedig: "Ezt hallottuk.") Néha pontosan meghatározzák, kitől hallották: "Apám meséte, hogy vótak azok a tündérlányok." "A zén nagybátyám, a Pécskai Misa meséte." "A Harkai Julcsa meséte." "Ez a kovács meséte."

4. Egyszerűen tudják, ennek azonban nincs nyelvi kifejezője. Az első mondat az ilyen szövegekben többféle információt tartalmazhat:

- a történet helyét: "A Nagyutcán végig vermék vótak..." "A szálláson történt..." "Vót az Ungár csőszházban egy asszony..."

- a rontó személyét: "Jajás Panninak hívták." "Az öreg Jajás is az vót, a Panna."

- a történet másik résztvevőjét: "Kovács Bóni, úgy hívták..." "Az én apósommá történt."

- a helyet és a szereplőt egyaránt

- ritkán az időpontot.

A befejezés gyakran megegyezik a kezdéssel, ezzel hangsúlyozzák, hogy amit mesélnek, valóban megtörtént. Megtörtént voltát igazolják az ilyen mondatok is, hogy: "Ez valóság vót." (Ez a szöveg első mondata, az utolsó pedig: "De ezt nekem meséte, hogy Maris, ez való igaz vót.") Az ismétlés is a megerősítést szolgálja. Egyéb példák: "Ez való igaz vót, mert ezt ű meséte." "Ez valóba igaz vót." "Bizony ijenék vótak. Ez igaz vót, ez nem mese. Ugyan mesébe foglalhassuk, de ez teljes igaz vót."

S valóban, néha mesének hat, ha így kezdődik: "Vót egy fiatalembër, udvarót egy lánynak." "Vót egy embër..." "Egy embër mindég a legfinomabb tehenet vőtte a vásárba..." "Vót egy idős asszony."

A szöveg bevezető része nem egyszer magának a hiedelemnek az ismertetése, azt követi a történet, vagyis a hiedelemmonda. Például: "Ha valakinek született kisbabája..." "Pénteken nem szabad vasalni, mert abba belecsap a villám... És éppen a Matilka nénit mondja, a múltkor, belecsapot a villám..." "A babot kidobták a fojókába, azon átmént a legíny vagy a lány, akkó megrontották... Az én bátyám is..."

SZÖVEGEK

1.

Vót egy fiatalembër, udvarót egy lánynak. Osz mikó együtt az éfél után, elindút a fiatalembër hazafelé. A lakásuk vőgy felé vitt, vőgybe lakott. Egy bizonyos részén köllött átutazni neki. Mikó odaért a hídhöz, vót nála egy jó emelő kézbelifa, s aszondja, ha odaér a vízhez, má időnek előtte késérte egy kerék, egy taligakerék. Reméggett a fiatalembër nagyon. Valami ütet úgy kísíri. Nos, aztán mikó odaért a hídra, avval a husángféle bottal belevágott a kerékbe. S valóba, a kerék beleesett a vízbe, s a vízbe, úgy képzelte, mintha valami pocskót vóna is. A fiatalembër megjijedt. Annak utána egy hang állítólag odaszót: Mëgállj, énnëkëm végem van, de neked is véged lész holnap! No, jó van, a fiatalembër ement haza, szomorkodott, a zestéli történet nagyon bántotta, szomorkodott, bánatos vót. Hát kérdëzi a zédë-sanyja: Mi az fiam, mi lët, mi bajod? Látom, bánt valami, szomorú vagy. Nem tudom édesanyám, a zëjjë ojan rosszú jártam. Émeséte neki, el si meséte szépen. Vót a harmadik-negyedik szomszédba egy nëni. Aszondja: eriggy, mesédd el annak a Panni nëninek, nem ojan messzi lakik az. Mesédd csak el fiam. Elmënt, annak elmesélte. Mikor elmesélte, aszmondja: hallođ fiam, ez nem mese vót, az valóban igaz vót? Igaz - mondja neki, nevírü a nëninek -, velem törtínt az éjjel. Azúta éngëm nagyon bánt ez, mer aszondta, hogy ráfizetek még a mai nap fojamán. Rá fogok fizetni! A fiatalembëri nagyon bántotta lelkileg is a történet. Aszmondja neki: Tudod mit, fiam? Maj mondok valamit! Ez itten a faluban egy öregasszony volt. Az az öregasszony téged akart késérni, téged akart próbára tenni, és të valójában úgy ráütöttél, hogy az öregasszony mëghalt. De ha nekëm vësöz egy pár piros papucsot, nekëd még a hajad szála së fog meggörbülni. Hát szívesen

mégteszi, csak ha tényleg nem lesz semmi baja, mer ütet nagyon gyötri ez a zéjjeli történet. Maj ha ennek a néninek ássák a sírját, kimész a temetőbe, oszt a zelső ásó földet kiveszik, egyik lábod alá, a másik lábod alá, s tē rá fogsz arra áni. De tē mindig ott lésző, ott állsz, mind egy ór, még a zőreg nénit temetik. Mer az téged valójában téged mindenütt megkeres, csak ott nem reméli, hogy ott vagy. A zelső sírjának kiásott dombja, amit először vettek ki, az az első kiásott földön. Mikor vitték a nénit temetni, má a hantra szát a föld, s a koporsót hantóni kezdték, visszaszót egy hang: Jó jártá tē kucsibēr, hogy én elég okos vótam, de aki téged fölökösített, még okosabb vót, mind én, mer máskébb szörnyethaltá vóna.

1950. Elmondta: Juhász Ilona
(60 éves)

2.

Mēnt a gombolyag, rávágott a legíny a gombojagra. Aszondja: Vigyázz má, agyonütté, maj vigyázzá, mijen szerēncséd lesz! Annak a következő évben, mindēn esztendőbe egy lova megdöglött. A boszorkánt hogy agyonütte. A gombojagra rávágott, oszt megszólát a gombojag: most tē engēm agyonütté - aszmondja -, vigyázzá, mijen szerēncséd lesz. Mindēn esztendőbe egy lova megdöglött.

1988. Elmondta: Stefaniga
Teréz, 86 éves

3.

Kint vót az utcán a széék, karosszéék. A legíny mēnt haza. Odavágta a nagykapuhón. Akkó a széék megszólát: Jaj, mit csináltá! (Ki volt az?) Szappanyos, Némét Roza. Az megvan még most is. Boszorkány vót. Megkísírtett mindēnkit.

1988. Elmondta: Stefaniga
Teréz, 86 éves

4.

Ezērkiláncszázhétbe ott laktunk a Kálváriáná. Az én apámnak az öccse együtt oda úgy éfélkő. Testvér - mondja -, adjá egy forintot, mert ēkártyáz-tam a pízemet. Akkó apám adott neki egy forintot. Itt, ahun most a... mi a fene van, az állomásná, ott vót egy csordakút. Tē azt nem tudod. Ott vót egy csordakút. Mikó gyütt onnan a Kálváriátú, ahun most a gyár van, onnan gyütt le. A csordakútná vót egy disznó, fias disznó, hat malaccá. Boszorkány vót. Hat malacca vót, körű-körű a kúton. Ő... ő... ő... a malacok mēntek utána. Apám adott az öccsinek egy forintot. Gyütt onnan lē. Híjja malacot, má a disznót. Koca, koca, koca, koca. Együtt eddig a Nagyutcáig. Ahun most a Galic Palinak a háza van. Aszondja: Eriggy bē, maj megkocázlak én! Kinyitta kaput. Odáig ēhíttá. Megszólát a disznó. Na, ezt tudom.

1988. Elmondta: Stefaniga
István, 88 éves

5.

A Veréb Pali vót, még a Lajos, azoknak az öreganyjuk szomszédok vótak a Mártákká, azok mondták. A Mártáékhó átmént, oszt megvasalták a macskát. Oszt nagyon fájt aztán az öreg Verébnének a keze, mert megvasalták a Mártáék a macskát. Aztat hallottam. Ennek nagy híre vót, hogy a Mártáék megvasalták az öreg Verébnét. Macska vót.

1988. Elmondta: Bognár
Gizella, 77 éves

6.

Az öreg Jajás is az vót. (Boszorkány.) A Panna. Akik dógoztak nála, azok mesétek. Kint vót tizénegy órákó, oszt má débe szót a munkásoknak, hogy mēnjēnek. Hát a túrus tészta mán kész vót. Hát az boszorkány vót, a Jajás Panna. Mondták, hogy ojan hama megcsináta a túrút. (Hogy csinálta a túrót?) Hát nem látták, hogy hogy csináta. Megcsináta a túrút.

1988. Elmondta: Turzai
Mária, 70 éves.

7.

Az asszony megfejte a tehenet, és aztán véres tejet adott. Akkor ők a baltával nem tudom hányat belecsapkodtak a vájúba vagy mibe, és úgy gyött vissza a tehennek a teje rēndēsre. Hogy azt is boszorkány csinálta. Aki megjelenik, azt nem engedik bē. Az én unokatestvérēmet is mondták, hogy ez csinát ojanokat. Azt mondták, hogy én ezzē nē foglalkozzak, mer ez boszorkány. Együtt, mēntek a piacra, azt mondja, majd eljōn segíteni, megfeji a tehenet, másnap véres tejet adott. Nem tudom, kihó fojamodot, hogy mit csináljon a tehenē, az még azt mondta, hogy a vájúba kō a baltává beleverni háromszó mindēn rēggē, aztán elmullik. És eztet bē nē engedje. Akkō aki elsőnek bēgyütt, mer nem tudta, hogy eztet ki csinálta, aki elsőnek begyūn ebbe a három napba a házba, az csináta.

1987. Elmondta: Földi Margit,
57 éves

8.

Most nincsenek ojan lōpatkók, kilenc lukú lōpatkóba szentölt tōmént köll tēnni, azt úgy csináták az én anyámék. És akkō a lapátra paraszat, azt úgy rátették, és a szentölt tōmént abba a lukba, és akkor megjelent a boszorkány. Nekünk történt ez, véresset adott a tehen, rúgott, még nem adott tejet. Akkō azt mondták, hogy aki aztat megrontotta, majd jelentkezik. Kilenc lukú patkó vót, a lukba tōmént tett az anyám a lukakba szórta aztat a tōmént. Rátette a vaslapátra. Eccē csak megjelent az asszony, hogy jaj, mit csinász, meggyútod a házat. Azt mondja, nem gyútom én még, tē vitted el a tehenemnek a hasznát.

1987. Elmondta: Földi
Erzsébet, 80 éves

9.

A nagynéném az még azt mondja, hogy ők átköltöztek egy másik házba valahonnét, és ottan vót szabaukémény. Ott ót valami katlany, bëcsináva ijen tűzhejnek. Ó ki akarta pucolni. Odaméntek, kimeszezte az egész lakást, és azt a szabadkéményt is. És kint vót egy patka, amin főztek is, ijen háromlábú vasra tették az edényeket, azon főztek. És azt mondja a nagynéném, hogy ő mikó azt kivétte vót benne egy kis bögre, s abba vót valami rontás, úgyhogy ő megnyomorodott attól. És hát sē az én anyám nem hitte el. Elméntek ijen bíbájos emberhöz, az adott neki imádságot, még azt mondta, hogy lányom, az a szerencséd, hogy nem nekéd tették oda, hanem másnak, mert ha nekéd tették volna, örökké nyomorék maranná. Ó is sokat mesélt, de én nem hittem el.

1988. Elmondta: Hernyák
Mária, 67 éves.

10.

Nem tudom, minek híták azt az utcát, a Kangüdröst, ott vót egy kovács, és annak a második szomszédasszonya boszorkány vót. És akkor elmént az a szomszédasszony megszopni a tehenet oda a kovácsból. Szegény asszony sír, hogy nincsen tej, nincsen tej. Azt mondja, de midig éjfélkő mént oda ló képile, és amikó elmént, hát az embër kileste, a kovács. Fogta, és megpatkóta mind a két kezét, az első lábait. És azt mondja a feleségének réggē, mēnj el a szomszédasszonyhó a második szomszédba, nézd még, mit csinál, mert én arra gyanakszom, hogy az a boszorkány. Fogta magát, és el is mént. Jaj, de beteg vagyok! Hát mi baja? Jaj, a kezeim, lábaim nagyon fájnak. És lērantotta rula a takarót. És mind a két keze még vót minden ujjába vót egy szög, ahogy megpatkóta a férje. És akkó tudták, hogy boszorkány. Én kislány koromban hallottam, ott laktunk abba az utcába. Lēhettem egy tíz éves.

1988. Elmondta: Hernyák
Mária, 67 éves

11.

A szomszédasszonyunk mikor még akart halni, egy hétig haldoklott. A Julesné mondta a lányának, hogy Jolán, fogjá anyáddá kezét, a tudományát átadja, vagy pedig ha nem akarod átvēnni, akkó tollsöprűt adj a kezébe, s arra hagyja a tudományát. Akkó a lánya bēdobta a kemencébe, és vér fojt a söprűből. S aztán halt meg a néni.

1987. Elmondta: Földi Margit,
57 éves.

12.

Úgy déli tizenkét óra vót sose felejtēm ē, főzni kīszűtem. Azt mondja az uram, majd én segíték krumplit pucóni. Én gyúrtam bē a tészttát. Hát egyszé csak, a konyhánk előtt téglás volt, egy rettenetēs nagy recsēgēs, ropogás, zuhogás, mintha egy nagy törékeny tárgyat odavágtak vóna. Azt mondja az

uram, mi vót ez? Mondom, hát most eredj, nézd még. Nem akartam ěhinni, hogy ěngěm hogy měgijesztett az a csapkodás. Nézd még, mi vót. Kiměn, nem talál semmit. Minden úgy volt, ahogy kölött něki lěnni. Nem tudom, mi vót, azt mondja, ez a rettenetes nagy ropogás měg recsegés. De mintha csak ěgy nagy darab törěkěny eděnyt odacsaptak volna. Mondom ěn, ugyě, tě nem hiszed, de biztosan az ěregek nem nyugszanak, hazagyűnnek ijesztgetni minket.

1987. Elmondta: Hajagos
Ilona, 80 ěves

13.

Aztán ěgy másik alkalommal, az is abba házba törtěnt, azt mondja az uram, elszaladok cigarettát věnni, jĵvĵk mindjĵ, ně zárd bě a kaput. Elměnt lě cigarettát věnni. Ez alatt az idĵ alatt, de měgjegyzěm a hó esett, akkor kezdett úgy esni, de má fehér vót a föld, úgyhogy ha valaki elměnt, a nyomok meglětszottak. Akkor az Ilonkám měg otthon volt. Hallom, nyillik a kapu, na, mondom, itt van. De měn mikor lépett, téglás volt a gang a kopogásról, a léptekről měn ěszrevěttem, hogy nem ō. Mert něki nagy keměny járása vót, ez měg ojan slattyogva, ojan lassan jĵtt. No akkó mondom, kiměgyěk elěbe, hogy ně birjon bějĵnni a szobába. De hallom, hogy ō a gang felě van, de elĵbb benězett az ablakon (kimeresztett szemmel -ezt mutatja az adatkĵzlĵ), nézett bě, ojan báránysapla vót a fejěn něki, ojan ěreg emběr vót. Měgyěk ki a konyhába. No, mikó odaěrěk a konyhaajtóhó, sěnki. De hallom, hogy ű is odaěr. Láttam a fejět is. De mira ěn kiěrtem oda, sěhol sěmmi tovĵbb. Mindjĵ kiugrok a sorompón, nézek ki az udvarba, hogy tán ěměnt ěra hátra. Sěmmi nyom a havon. ěszaladok vissza, ki a kapuba, mére měnt, vagy kicsoda, vagy mit akar, nem látok sěmmit. No, akkó bezárkĵztam ijeděembe, kaput bezártam, ajtót bezártam. Jĵn a tata, bě van zárva minden. Zĵrĵg az ablakon, kérdezi mé zárkĵztá bě? Hát mondtam, hogy mindjĵ jĵvĵk. Jaj, mondom, úgy megijedtem, itt járt ěgy emběr, az ablakon nézett bě, de ěn annyira měgijedtem akkor is. Nem mertem kiměnni, hogy běengedjem, annyira fétem. Akkó kinyitottam něki, az ablakot, ěs az ablakon mászott be. De hogy mi vót, ezt nem tudom měgmondani. Ha van lélek, nappĵ tizenkět órákó měnnek, měg este, ějjel. Azt mondták, hogy ězěk a lelkěk kĵborónak, mert ojan bűnĵsĵk, hogy így szenvedtetik ōket, hogy měgnyugodjon a lelkűk. Hogy hát ez meddig tart, a jó isten tudja. Mondom, ěnvelem három esetben ijen nagy ijedelěm törtěnt. Hogy těnyleg azok az ěregek, a lelkűk vót-ě, mi vót, csak ěn nem találtam utánuk sěmmit. Emběr kěpěbe az ablakba běhajűt, a kopogását hallottam, aztán eltűnt. Hogy hovĵ lětt, nem tudom.

1987. Elmondta: Hajagos
Ilona, 80 ěves.

14.

Azt mondják, első este mindig hazamegy a halott a hazájába. Amikor eltemetik, az első este hazamegy. Régebben azt mondták, hogy hazamént. Az én anyámma történt még, hogy kimént éccaka, és egy rossz falak vótak a kertbe. Fönt a kerítésen, a falon egy nagy fehér kutya szaladt. Megijedt, bészaladt, és mondta apónak, hogy jaj, apó, hazagyütt a szüle. Gyün haza a szüle, a fal tetején gyün végig. Aszondja, rögtön mondd neki, hogy minden lélek az urat dicséri, akkó majd megszólal. Háromszó mondd, hogy minden lélek az urat dicséri. De nem szót ott sënki sëmmit.

1988. Elmondta: Cikora Erzsébet, 66 éves

15.

Vót egyszër egy nagylány. Ezt úgy mondták, valóság vót, most én is úgy mondom, hogy ez valóság vót. Nagyon siratta az anyja, mert egyetlen lány vót neki. Hát annyira siratta, hogy má az asszony belebetegedett, az orvos sē segített. A fájdalom, az az érzés csak erőt vett az asszonyon. Hát éccé álmába megjelént a lány, megjelént a lány, s azt mondta neki, hogy édesanyám, nagyon sokat siratot engem, de nē sirasson, mer én nem tudok a többivē menni, mert tiszta lucsok vagyok, tiszta víz vagyok. A többi emén, de én nem birom utolérni a többit.

1988. Elmondta: Petkovics Mária, 81 éves.

16.

Vót egy idős asszony, mikor meghalt, elfelejtették a nyakára tenni a kendőt. Volt egy ojan nagy rojtos sejemkendő, leginkább úgy szokták, hogy a nyakára kötétk. Hát elfelejtették. anyám meséte, hogy az is megjelént a lányának. Azt mondta neki: ide figyelj lányom! A kendőmet add oda a legközelebbi halottnak, majd az átadja énnékem. Na, hát úgy is vót, az asszony emeséte, az urának, hogy mit mondott az anyja. Amikor a legközelebbi ismerős halott vót, elvitte a kendőt, hogy adja át az ő anyjának. Anyám úgy meséte, hogy ez igaz vót. Aztán többet sosē nem jelént még. Amikó evitte a kendőt.

1988. Elmondta: Petkovics Mária, 81 éves.

17.

A Franci férhöz mēnt a Pesti gyérkhöz, nem tudom, mi a neve. Itt a másik utcán laktak. Született az asszonynak egy gyérke, tüdőbajos vót az asszony, beteg vót, mikó a gyérket szülte, oszt meghalt, a kicsi még megmaradt. Oszt az ura mindig hallotta, hogy éjjē hazajárt, és a kicsit megszoptatta. Még simogatta a gyérket, ha sírt. A kicsi rēndessen szopott, cupogot, mikó az anyja hazamént hozzá, megszoptatta. Akkó ezt nagyon mondták, hogy a Franci hazajár a gyérkēt megszoptatni.

1987. Elmondta: Kalocsai Gizella, 73 éves

18.

Az én apám meséte, hogy valaki meséte neki, hogy - akkó még Dusanovo nem létézett, üres telkék vótak, mēg szöllők. A Szöllősorot azé híják Szöllősornak mert nem vót más, csak szöllő, be vót szöllőzve az egész, kislődeknek mondták, nyóc vadrát, fé hold fődek vótak kiparcellázva. Vót akinek vót kettő-három, vagy négy is. Mind bē vót szöllőzve. És akkor apának meséte egy kolégája, hogy mēnt hazafelé, a Szöllősor legvégén, a bal felén, Csontos utcának hívták, ott má vót néhány ház, ott lakott kint. És mēnt haza éjjel a kocsmából, a bálbú éjféلكor. Azt mondja, csak jöttek ojan táncos asszonyok, fölkapták a kocsira, elvitték. Ő tudott furujázni, ezé is mēnt a bálba, hogy furujázzon. Mēnt hazafelé. Azt elvették tőle, és adtak neki egy szép aranypikulát. Azt mondta, fújogatta, fújogatta, s nagyon táncótak. Ő út egy padon, lógatta a lábát lē. Eccé csak ēkezdenek mēnni, mindig messzebbre, messzebbre, eccé csak eltűntek. Ja, és kapott egy arany poharat is, abbú ivott bort. Mindig messzebbre, messzebbre, nem baj, de itt maradt az arany pohár mēg a pikula, és ezzē mēn hazafelé. Haza is ért, lēfekűdt, regge mēgnēzi az arany poharat, hát egy nagy lőköröm vót, mēg a lónak a micsodája vót. Akkó aī mondja, bēdobta a tűzbe. És akkó beszéték, apa mondta, hogy nē beszélj. Igaz vót, János mondom neked, énvelem történt. Boszorkányok vótak, rēngeteg sok boszorkány vót, úgy táncótak, szépen fő vótak őtőzve. Azt mondja, nagyon szépek vótak. Éfélkő jöttek, és má egy órákó eltűntek. És ahogy táncoltak, mindig távolabbra, távolabbra, ēccé csak ētűntek.

1988. Elmondta: Hernyák
Mária, 67 éves

19.

A szálláson történt anyámnak a testvérjékné. Kint laktak a szálláson. Eccé egy réggēre csak úgy fojt a kútbú a vér. Hát akkó, mi lehet az, mi lehet az? Nem tudták. Összemēntek ott a szomszédok, az emberek. És látták az emberek, hogy ojan a szēme, mint a kutyanak, oszt hét feje vót, s aszondták, hogy az hétfejű sárkány. Bē is temették, de a szálláson aztán nem lakott sēnki sē. Nem mertek ottmaradni.

1987. Elmondta: Földi
Erzsébet, 80 éves.

20.

A zén nagybátyám, a Pécskai Misa meséte, hogy hát űk ēmēnnak, hogy ásnak pīzt. Az tán vájú alatt vót. Úgyhogy elérítették má még a vájút is. A zasszonynak aszmondták, hogy kōne tán főzni galambot, akkó sikeressebb lēsz. De zōregāngyi még a galambot sē birta mēgfőzni, mer lēfelé fordút a fazék a tűzhején. Szájával. Osztand az annak a jele vót, azt jelēzte, hogy amazok a pízások valami rēmületessīgēt ēgondótak. Így osz nem jutottak pīzhō. Ezek a pízások gondókoztak, ēgondókoztak, azé nem jutottak pīzhō, leginkább is, hogy mēgtalálják, ez okozta.

1960. Elmondta: Nagy
Matild, (?)

21.

Mindén hét évben úgy égett a föld, úgy világított, ott volt a pénz, s akkor azt figyelték, és kiásták. Minden hét évben úgy lánggal égett.

1987. Elmondta: Földi
Erzsébet, 80 éves.

22.

Ez a nagybátyámmā történt. Öreganyám nagyon beteg vót. A legöregebb nagybátyám az anyai részről. Csak a csontja még a bőre volt, de má nyóc-kilenc hónapig, de nem mērt sēmmire sē. Azt mondja neki, hallja Rozi néni, mēg kő főzni. Csak úgy főtteni a fazékat üressen víz nélkül a szabadtűzre, és akkor azt mondja, hogy csontra főzők húst. Kérdezi a nagymama, az ő anyja, hogy Rozikám, mit csinálsz. Azt mondja, mama, főzöm a csontra a húst. S akkó fölkapta a nagymama, az ő anyja, anyámnak az anyja, az Elek bátyát, kivitte a ganéra, kiöntötte, és akkó főkapta a kötőjébe, vitte. És aztán hízott mēg. S aztán mondták neki, hogy hallgass, tērád őrzték húst. Nagyon haragudott érte.

1988. Elmondta: Hernyák
Mária, 76 éves

23.

Vót a nagynénémnek, akit megrontottak sokszó, annak vót gyerekei, tizēnkét gyērēkēt szült, ebbū négy nevelkēdēt föl, a többi mēghalt pici korába. A háború alatt volt, az ēgyik nagyon sovány volt. Vitte az ēgyik orvostol a másikig, nem lett jobban. S valaki azt mondta neki, hogy: hallod Ilka, fürdesd mēg kilencféle vasba, tēgyé a teknőjébe kilencféle vasat, s abba fürdesd mēg. Majd mēglátod, vagy mēghal, vagy jobban lész. Az anyám meséli, hogy tényleg tett kilencféle vasat a teknőbe, és öntött rá vizet, úgy fürdette mēg a kisgyērēkēt. Hát szegény ojan vót mint a csontváz, mint a halott. Kilenc különbözō vasdarabokat tēttek a vízbe, abba mēgfürdette, annak a vizibe, de benne vót a vas. Kivētték, hát sírt. Azt mondja, hallod húgom, űlj fő a kocsira, majd én mēg hajtom, anyának körösztfia vót, és mēntek, bēérték, kint laktak Bukvátyon, bevitték Szabadkára az orvosshó, de nem értek a fele útjára sē, mēghalt. Mēgváltotta csakugyan a vas. Űgyis meghalt vóna, nagyon beteg vót szegény. A nagynénim nagyon hitt a boszorkányokban.

1988. Elmondta: Hernyák
Mária, 67 éves.

ADALÉKOK A MÁJUSI-PÜNKÖSDI ÜNNEPKÖR VIZSGÁLATÁHOZ KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR HAGYOMÁNYOKRA

Tátrai Zsuzsanna

MTA Néprajzi Kutató Csoportja, Budapest

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A májusi-püünkösdi ünnepkör jellegzetességei szinte közhelyszerűek. Fontos attribútuma a zöldág, a májusfa, mely éppúgy szimbolizálja a vegetáció megújódását, mint a termékenységet. A májusi-püünkösdi szokások hordozói elsősorban a mindenkori fiatalok voltak. A szokáshagyományok vagy egyes elemei történetileg messze visszavezethetők és gazdagon adatolhatók párhuzamai a környező népeknél.

Előadásomban a jugoszláviai magyar anyagból mutatok be a májusfaállítás, zöldágazás, püünkösdi király és királynéválasztás, püünkösdlés szokásai-ból változatokat a nyelvterület egészéhez viszonyítva.

A májusfát általában szerelmi szimbólumként értelmezzük, mely egyúttal a természet megújódását is jelképezi. Európa szerte ismert szokás, mely a magyar nyelvterületen sokfelé még élő hagyomány. Középkori, keresztény vallásos magyarázatot is nyert Fülöp és Jakab apostolokkal összefüggésben.

A magyar nyelvterület legnagyobb részén május elsejére virradóra állították, de az északi és nyugati részen püünkösdkor, vagy ebben az időpontban bontották el, táncolták ki a májusfát. A májusfának két jellegzetes típusa van: az egyik a lányok számára állított fa, a másik a kocsmák, középületek elé ásott közösségi fa. Nyugat-Magyarországon csak egyes lányoknak vittek a legények májusfát és gyakrabban állítottak a kocsmák, középületek elé. Az Alföldön a legények minden korosztályuknak megfelelő lánynak vittek és csak elszórt adatok utalnak arra, hogy köztisztviselők is kaptak volna. A csehszlovákiai és romániai magyar leírások is elsősorban a lányoknak állított májusfáról emlékeznek meg. A fa típusa is különböző: a Dunától nyugatra megtisztított kérgű magas fákat állítanak a tetejükön meghagyott lombbal, vagy póznára erősített zöld gallyal. A fa magassága jelzőfunkciójú. Az Alföldön általában egész fákat állítottak. a csehszlovákiai magyar adatok

sudár magyas fákról, a romániai magyar leírások pedig kerítésre, kapura tűzött zöld ágakról tudósítanak. A fák lehetnek papír-és selyemszalagokkal, üveggei, sőt nyalánkságokkal, ajándéktárgyakkal díszítettek vagy dísztelenek.

A szlavóniai Kórógyon (Korog) így ír Penavin Oiga a májusfáról: "Májusfát - 20-25 méter magas gyertyánfa, az erdő legmagasabb fája - állítottak a legények a lányoknak május 1-ére virradó éjszakán éjféltkor. Ki-ki a szeretőjének állította. Pántlikákat, selyemkendőket, egy fehér átlátszó üvegben bort kötözték a fára. A lányosház kerítését zöld ágakkal teledugdosták a legények, de reggel a háziak kiszedték. A májusfa május végéig állt, a hónap végén döntötték ki, az üvegben levő bort elfogyasztották." /Penavin 1981:121/

A Drávaszögben fűzet vagy nyárfát állítottak a lányosházak elé, néhol a kocsmák elé is. A lányosház előtt felállított fát feldíszítették. A fa magassága, formája a legény érzelmeit mutatta. Ha tetszett a fa állítója, megvendégelték a legényeket. Szokás, hogy a leánygyermeknek az apjuk kisebb felpántlikázott májusfát állít. A májusfát a hónap utolsó napján ássák ki. /Lábadi 1988:299-300/

Topolyán /Bačka Topola/ Borús Rózsa közlése szerint a lányoknak vitt májusfa akác, nyárfá vagy bodzafa volt. A legény a lánynak, mint általában a magyar nyelvterületen, titokban vitte. Közös májusfákat is említ, melyeket a cselédek, vagy a munkások állítottak ott, ahol dolgoztak. A téglagyári munkásoknak a kéményre tűzték, de állítottak a földbirtokra, útkereszteződésekre. A fát színes szalagokkal díszítették, italt, édességet kötözték rá. Munka után ünnepséget rendeztek a fa körül. Topolyán a 20-as évektől követhető nyomon a szokás visszaszorulása. 1945 után fenyőkarót állítottak, tetején zöld ággal a Nagykertbe, melyre italokat, csokoládét kötözték. Aki le tudta hozni, azé lett. /Borús 1981:46-47/

A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzetében a májusfa nem szerepel önállóan, csak a pünkösdi témájánál. Így csak elvétve és sovány leírásokkal szolgál e tekintetben. Arra vonatkozik csupán a megjegyzés, hogy május elsején állították a fát Sepsén /Kotlina/, Bácsfeketehegyen /Feketić/, Temerinben /Temerin/, Pacséron /Pačir/ és Dorosziön /Doroslovo/.

A zöldágnak pünkösdkor termékenységvarázsló, rontáshárító szerepet tulajdonítottak az egész magyar nyelvterületen. A századeleji monográfiában, mely Magyarország vármegyéit és városait mutatta be, Bács-Bodrog megyéből úgy tudósítanak, hogy azért tűztek bodzát az ablakba, hogy a boszorkányok ne mehessenek be rajta. /Borovszky 1909:340/ Bácskerteszen /Kupusina/ az Atlasz leírása szerint a múlt század végén a zöldágazás ideje Szent György nap vagy május elseje volt azzal a magyarázattal, hogy ezzel megakadályozzák, hogy a boszorkányok, a gonosz bemenjen a házba. Szájában /Saján/ a kapura, ablakra tűzött bodzaágakat a pünkösdi jelképének tartották. A Vajdaságban általában bodzaággal és bodzavirággal díszítették a házakat, kapukat, kevertéket, emellett Martonoson /Martonoš/ és Ürményháza /Jermenovci/ pünkösdi rózsát is alkalmaztak. Törökkanizsán ezeken

kívül még jázminágakat is tűztek a kerítés lécei közé. Itt a szokást a villámcsapás elhárításával magyarázták. /Penavin 1988:81/

A magyar nyelvterületen gyakran jelez a pünkösdi zöldág mást is, így a lányosházat. Erre utál Borús Rózsa Topolyáról. A lányok búzavirágból koszorút fontak pipaccsal vegyítve. A házakat kidíszítették. Az udvarló legény azon igyekezett, hogy a lány ablakába csempésszen egy pünkösdi rózsát és cserébe elloppja a búzavirágkoszorút /Borús 1981:47/. Tordán pünkösdi reggelén a legények a lányosházak ablakait bodzavirággal díszítették fel.

A pünkösdi zöldágjárásra vonatkozóan egyelőre nem találtam leírást a jugoszláviai magyar anyagban. A szokás lényege, hogy a nagylányok, vagy a lányok és legények közösen végigjárják a falut, énekelve, s a kezükben vitt zöld ágakat, vagy virágokat az utcán elszórják. Főként a Balaton környékéről és Zemplén vidékéről vannak leírások a tavaszi vasárnapokon és különösen húsvétkor, pünkösdkor szokásos falufeljárás változatairól. Jellegzetes énekük többnyire a Bújj, bújj zöldág kezdetű a közismert kapusjátékkal. /Tátrai 1981:200-202/

A zöld ágakban, lombokba burkolt alakoskodókra csak elszórt adataink vannak a magyar nyelvterületről. Egyházasfalun /Győr-Sopron m./ az ún. borzakirályt bazsarózsákkal díszítették. Harangszerű köpenyt viselt. Két iskolásfiú vezette házról-házra. /Dömötör 1983:154/

A szalvóniai Kórógyon a Néprajzi Atlasz tanúsága szerint az 1960-as években cigányok öltöztek fel "buzrá"-nak. Bodzafaágakat kötöztek magukra, járták a falut és vízzel öntözték őket a háziak, hogy eső legyen. Élmiszert, lisztet, tojást kaptak érte. A két világháború között Zentán is jártak zöld lombokba burkolt alakoskodók, akiket vízzel öntözték. /Penavin 1988:92/

A lombokba burkolt alakoskodó jól ismert a nyugat-európai és a délszláv hagyományban. Az Ethnologiai Adattárban leltem Perlasz /Perlez/ községből való "dodola" leírást, mely a rigmusokat magyar fordításban közli. Szemben az eddigiekkel itt a zöld lombokba burkolt alakoskodók lányok voltak. A házaknál táncolt a dodola kísérői mondókája közben. A háziak egy veder vízzel öntötték le. /Diamondi Milán EA 1843/ A két magyar leírásból nem tudjuk megállapítani, hogy a jugoszláviai magyarok körében mennyire volt elterjedt e szokás változata.

Jellegzetes pünkösdi szokás a pünkösdi király- és királynéválasztás, illetve a kisebb-nagyobb lányok pünkösdlése. Dömötör Tekla foglalkozott e szokások történeti hátterével és nemzetközi összefüggéseivel /Dömötör 1964:111-138/. A lovasversennyel vagy más ügyességpróbákkal választott pünkösdi királyról a XVII. század óta vannak adataink és még az 1940-es évekből is leírások, pl. Pusztaszemesről és Salgótarjánból. A legények közül választott pünkösdi király egy éven át gyakorolhatta hatalmát élvezhette a kiváltságait. Emellett arra is vannak adatok, hogy csupán egyetlen napra, a pünkösdi táncmultság idejére választottak királyt és királynét az ünnep díszeként /Ipolyi 1987:303/. A jugoszláviai magyar anyagból csak töredékes adatok utalnak arra, hogy Topolyán, Zentán pünkösdi napján lóversenyt

tartottak. A juhászok pedig számárfuttatást rendeztek. A versenyek győztese egy éven át vezető szerepet töltött be /Penavin 1988:94/. Borús Rózsa így ír: "A délelőtti és délutáni órákban nagy esemény színhelye volt a topolyai vásártér: a gazdalegények lóversenyt rendeztek, a juhászok pedig számárfuttatást." /Borús 1981:50/. Ugyancsak ő ír a földbirtokosok által rendezett pünkösdi király- és királynéválasztásról, mely nagy ceremóniával, kocsikázással ment végbe. A községben a bálban választottak ugyancsak egyetlen napra királyt s királynőt.

Baranyában a falu legszebb lányát választották pünkösdi királynőnek. Az ünnep reggelén fehérbe öltöztették, fejére koszorút tettek és fátollal borították: le. Kocsiját lovascsapat kísérte. A királynő útközben virágot hittett. /Penavin 1988:93-94/

Gazdag anyag áll rendelkezésre a pünkösödöléssel kapcsolatban. Az e századi leírások alapján a pünkösdi házról-házra járó ritkábban falufeljáró szokásnak két tájilag jó elkülöníthető változata van. Pünkösdi királynéjárásnak nevezem a dunántúli, és pünkösödölésnek az alföldi változatot a jelenlegi országhatárainkon belül. A pünkösdi királynéjárás többnyire termékenység-varázslással, kendertermékenység-varázslással kötődött össze. Szereplői általában öten voltak, egy közülük, a legkisebb, a királynő fehér ruhában koszorúval. A feje fölé baldachin-szerűen kendőt feszítettek. Egyes változatokban az arcát is eltakarták, de a kendőt is ráengedik, mikor a kendertermékenység-varázsló mondóka kíséretében felemelték. Egyes Győr-Sopron megyei változatokban nevetési tilalommal is találkozhatunk. A királynőnek nem szabad elnevetnie magát, még ha csiklandozzák is. Általában kétféle jellegzetes ének kapcsolódott a szokáshoz. A Vas és Győr-Sopron megyei változatokban a "Meghozta az isten piros pünkösöd napját:" kezdetű egyházi ének egészült ki adománykérő rigmusokkal. A másik típus a pünkösödölés az Alföldön és Északkelet-Magyarországon terjedt el. A szereplők alapján három csoportot különböztethetünk meg: az elsőben a királyné a központi szereplő, aki öltözetében is különbözik a többitől, a másodikban lakodalmas menet analógiájára nevezik meg a szereplőket, a harmadikban nincs központi szereplő. A pünkösödölés jellegzetes szövege a "Mi van ma, mi van ma" kezdetű ének. A dunántúli pünkösdi királynéjárás az 1960-as években is élő szokás volt főként Vas és Győr-Sopron megyében, míg az alföldi pünkösödölés ebben az időszakban már csak az emlékezetben élt.

E rövid áttekintés után lássuk milyen változatokról kapunk leírásokat a jugoszláviai magyarság köréből! Penavin Olga arról ír, hogy az 1960-as években élő szokás volt a Bácskában és a Muravidéken főként a katolikus lakosoknál. A Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteiben Piros /Rumenka/, Torda /Torda/ Csantavér /Čantavir/, Topolya /Bačka Topola/, Kishegyes /Mali Idoš/, Termein /Temerin/, Martonos /Martonoš/, Mohol /Mol/, Ürményháza /Jermenovci/, Szaján /Sajan/, községekből részletes leírások készültek. Nemleges adatok érkeztek Sepsérről /Kotlina/, Kótról /Kot/, Várdarócról /Vardarac/, Székelykevérről /Skorenovac/, Bácskertesről /Kupusina/, Torontálvásárhelyről /Debeljača/, Bácsfeketehegyről /Feketić/, Pacsérről /Pačir/, és Kó-

rogyról /Korog/. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ott nem élt a szokás, csak a gyűjtés idején már nem is emlékeztek rá. Ugyancsak nem volt pünkösdlésre a Drávaszögből Lábadi Károly. /Lábadi 1988:288-300/

Pénovász Antal pedig így ír a "Vajdasági magyar néprajzi kalauz" c. könyvében: "A tavaszi ünnepkör májusra eső szokásai közül alig emlékeznek már valamire. Divatja múltá már a szerető kedvesnek állítandó májusfa szokása, nem díszítik már pünkösdi szombatján bodzavirággal, zöldellő bodzaágakkal a falusi házak utcai ablakait, kapuit, kerítését, nincsen már pünkösdi királyválasztás, de még a kislányok falu széli bújj, bújj zöldágazásával sem igen találkozunk." /Pénovász 1979:117/

Katona Imre Észak-Bánátból írja, hogy 1915 előtt járt utoljára egy vak koldusasszony házalva kéregetni a következő mondókával:

Mi van ma, mi van ma?

Hónap lesz, hónap lesz,

A második napja. /Katona 1983:89/

Penavin Olga a pünkösdlés jellegzetes szövegeiből néhány versszakot és változatot közöl, a "Mi van ma." szövegvariánsait. A bácsszóllósi változat így hangzik:

Ma vagyon, ma vagyon piros pünkösdi napja,

Holnap lesz, holnap lesz a második napja.

A pünkösdi rózsza, kihajlott az útra.

Szedje fel a királyné, kösse koszorúba.

András, bokréta, felesége jó táncos.

Csak húzd meg, csak húzd meg a lovam kantárját,

Hogy ne tipedje, hogy ne tapodja a pünkösdi rózsát.

Megjegyzik, hogy a Muravidéken és máshol is az ének befejeztével kiáltották: "Ekkora legyen a kendergyek!" vagy "Ekkora legyen a kentek kendere!" Ha nem fogadták szívesen őket, akkor leguggoltatták, hogy ne nőjön meg a kenderük. /Penavin 1988:93/

A játék leírása az öt-hat szereplővel, a királynő feje felett kifeszített kendő a kendertermékenység-varázslás a dunántúli változatokra emlékeztet, de a játék elnevezése a "mimimamázás" a szövege jellegzetesen alföldi. Ugyancsak az alföldi változatokban gyakori a királyi pálcza, a feldíszített, felszalagozott bot vagy zöldág.

A Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteiben szereplő leírások mind az alföldi típusba sorolhatók. A jellegzetes "Mi van ma." kezdetű énekhez járulnak az egyéb szövegelemek.

Pl. Ürményházán, Moholon:

Én kicsike vagyok, nagyot nem szólhatok,

Mégis az istennek dicséretet mondok.

Pl. Tordán, Ürményházán szerepel:

A pünkösdi rózsza, kihajlott az útra,

Szöggye föl a menyasszony,

Kösse koszorúba.

Kiegészülhet a szöveg a "Királyné pálcája." kezdetű énekkel:

Pl. Moholon és Piroson

Kiskirálné pálcája,
Kivirágzott az ága,
Szájjon erre házra,
Az Isten áldása.

A fenti szövegek gyakran szerepelnek a csongrádi változatokban, valamint a Szolnok és Békés megyei leírásokban.

Egy olyan szövegelemmel találkozunk, mely a Heves és Nógrád megyei pünkösdlőkben fordul elő gyakran: a "Lányok ülnek a toronyba, arany koszorúba" kezdetű, Piroson. Két változatban a párokat összevarázsló mágikus mondókéval is van példánk Csantavérről és Topolyáról:

Aggyon isten lassú esőt, mossa össze mind a kettőt.

A Magyar Néprajzi Atlasz által közölt változatokban a szereplők számában és elnevezésében van eltérés. Általában csak menyasszony van, de pl. Ürményháznál vőlegény, nyoszolyólány, koszorúslányok is. Fontos kellékek a fehér menyasszonyi ruha, a koszorú. Több leírás utal arra, hogy a vezető feldíszített botot, vagy zöldágot visz a kezében. Topolyán bazsarózsával díszített kiráypálca, Kishegyesen művirágból készült korona a boton, Temerinben kendős zászló. Piroson a kísérők kezében volt zöld ág, Tordán Moholon bodzaág.

Az említett játékok és szövegváltozatok tehát az alföldi típussal mutatnak szoros kapcsolatot, kivéve néhány már említett mozzanatot, a baldachint, a kendertermékenység-varázslást. Egyetlen adat mutat az esővarázslással kapcsolatos szokásokkal való kontaminációra, Piroson az adomány átadása után meg lehetett nézni a lefátyolozott menyasszonyt, akit a háziak vízzel arcon loccsintottak.

Az egyezéseket nyilván az Alföldről, különösen Szeged környékéről való betelepítések magyarázzák. Zentán a borzakirályt esetleg a dunántúli telepítésnek is tulajdoníthatjuk, de a dodoláró! sem feledkezhetünk meg. Az alföldi pünkösdlőt a szakkutatás a szerb kraljicével rokonítja. Ezekben a változatokban is menyasszonyt választanak, aki díszesebb ruhát visel a többinél, feldíszített botot visznek, a hajukat virággal díszítik. /Kiss 1988:96-100/

A májusfa, zöldágazás, pünkösdlés hagyományainak rövid áttekintése a gyakran esetleges példákkal is mutatják a sokszínűséget, a variánsok bőségét és a belőlük levonható, vagy csak sejthető következtetéseket, melyek mögött bonyolult történeti, településtörténeti, interetnikus összefüggések húzódnak.

Talán még mindig nem késő e témakörben is a terepmunka, melynek során az említett pünkösdi szokások mellett egyéb hagyományokról, pl. zöldágjárásról, táncmultságokról, a fiatalok társaséletében a pünkösdi szokások szerepéről, a pásztorok pünkösdi ajándékozásáról szerezhetünk információkat.

IRODALOM

- BALASSA Iván
1989 A határainkon túli magyarok néprajza. Budapest
- BORUS Rózsa
1981 Topolya népszokásai. Újvidék
- DÖMÖTÖR Tekla
1964 Naptári ünnepek – népi színjátszás. Budapest
1983 A népszokások költészete. Budapest
- JUNG Károly
1979 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék
- KATONA Imre
1983 Jeles napok és ünnepi szokások maradványai Észak-Bánátban. In: Jugoszláviai magyar folklór. Értekezések. Monográfiák 3. Újvidék
- KISS Mária
1988 Délsláv szokások a Duna mentén. Budapest
- LÁBADI Károly
1982 Drávaszögi népi kalendárium. In: Létünk 2.
- PENAVIN Olga
1981 A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórogyon). Újvidék
1988 Népi kalendárium. Újvidék
- PÉNOVÁTZ Antal
1979 Vajdasági magyar néprajzi kalauz. Újvidék
- TÁTRAI Zsuzsanna
1968 A pünkösdi királynőjárás dunántúli és a pünkösödölés alföldi változatainak szöveg és játékmenet alapján történő rendszerezése. Budapest (kézirat)
1977 A pünkösdi királynőjárás dunántúli változatainak szerkezeti elemzése. In: Népi Kultúra-Népi Társadalom IX. Budapest
1984 Tavasz-i leányjátékok. In: Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára. Budapest

A Magyar Néprajzi Atlasz gyűjtőfüzeteiből a témára vonatkozó adatok a jugoszláviai magyar kutatópontokról:

1. Várdaróc (Vardarac) Csalog Zsolt, 1965
2. Székelykeve (Skorenovac) Csalog Zsolt, 1965
3. Bácskertes (Kupusina) Csalog Zsolt, 1966
4. Piros (Rumenka) Csalog Zsolt, 1965
5. Kórogy (Korog) Takács Lajos 1963., Csalog Zsolt 1965., Szemerkenyi Ágnes 1969
6. Toron:álvásárhely (Debeljača) Csalog Zsolt 1965
7. Torda / Csalog Zsolt, 1965
8. Ürményháza (Jermenovci) Csalog Zsolt 1965
9. Hertendyfalva (Vojlovica) Csalog Zsolt, 1965
10. Ittebé (Novi Ittebej) Csalog Zsolt, 1965
11. Csantavér (Čantavir) Csalog Zsolt, 1965
12. Bácsfeketehegy (Feketić) Csalog Zsolt, 1965
13. Sepse (Kotlina) Csalog Zsolt, 1965
14. Kót (Kot) Csalog Zsolt, 1964
15. Bács-topolya (Bačka Topola) Borus Rózsa, 1964
16. Kishegyes (Mali Idos) Matijevics Lajos, 1963, 1964
17. Temerin (Temerin) Csalog Zsolt, 1965
18. Pacsér (Pačir) Csalog Zsolt, 1965
19. Martonos (Martonoš) Csalog Zsolt, 1966
20. Szaján (Sajan) Füzes Endre, 1966
21. Mohol (Mol) Csalog Zsolt, 1966
22. Doroszló (Doroslovo) Csalog Zsolt, 1966

A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR NÉPKÖLTÉSZET TOVÁBBÉLÉSÉNEK "PARTTALAN" FORMÁIRÓL

Bosnyák István

A Magyar nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Intéztünkben megjelenés előtt áll a *Jugoszláviai magyar népköltészet* című tanulmánygyűjtemény harmadik, azaz zárókötetete, s ez kiváló alkalmat nyújt arra is, hogy összegező pillantást vessünk a kérdésre: Milyen főbb továbbélési formák jellemzik folklór irodalmunk 1945 óta számbavett és közelebbről is megvizsgált műnemi/műfaji valóságát?

Szerintünk a továbbélés egyik alapformáját a "parttalanság" metaforájával lehetne jelölni, s ennek tartalmi összetevői a területi (1), a történelmi/ időbeli (2), az etnikai, nemzeti-nemzetiségi és nyelvi (3), a folklórszociológiai (4) "parttalanságok", illetve a hivatásos és nem hivatásos jelleg (5), a szóbeliség és írásbeliség (6), s az esztétikai és nem esztétikai jelleg (7) oppozícióinak kisebb-nagyobb méretű "parttalanságai" lennének. Jelezzük őket pár szóval a fenti sorrendben.

(1) *Területi parttalanságok.* - Népköltészetünk 1945 óta létrejött alkotás- és variánskorpusza – természetesen és mindenképp – a csupán viszonylagos nyelvi egységként értelmezett *jugoszláviai* magyar nyelvterület hat kisebb táji-történeti régiójának közösségi produktuma: a Muraközé, Szlavóniáé, Drávaszögé, Bácskái, Bánáté és Szerémségé. Csakhogy ezek a régiók századokon át kisezer hajszaölgyökérrel kötődtek a magyar nyelvterület egyéb régióihoz, s egymáshoz úgyszintén. Mint köztudott, e főbb táji-történeti egységeinkre főként Nyugat- és Észak-Magyarország, illetve a Dunántúl és a Duna-Tisza köze tágas térségeiről érkeztek újabkori magyar betelepülők, míg a belső migrációk közül a legfontosabbnak említhetnénk a bácskai telepések XVIII-XIX. századi beszivárgását Szerémségbe, illetve a XIX-XX. században Szlavóniába. Hogy a kétféle – a mai Jugoszlávia magyar nyelvterületein kívüli s azokon belüli – demográfiai mozgásoknak milyen hagyományátadó, hagyományörző, nyelvi/nyelvjárási, sőt a területi műfajrepertoárok létrejöttével kapcsolatos hatása is lehetett népköltészetünk két világháború

közötti életszakában, s a továbbélés folytán a második világháború óta is: ezt egyelőre csak joggal sejtethetjük. Ami viszont máris nyilvánvaló, az az, hogy e demográfiai mozgások eleve nagyfokú területi "parttalanságot" kölcsönöztek vidékeink népköltészetének a török hódoltság utáni időktől napjainkig.

A területi "parttalanítás" tényezői között, természetesen, a mi esetünkben is számon kell tartani a *mikroszociológiai dinamizmusok* gazdasági, kereskedelmi, hadtörténeti, vallási és családi/rokonsági kapcsolatok formájában megnyilvánuló válfajait is. A mezőgazdasági munkásság *fluktuálódása* – példaként lásd: temerini kubikoshagyomány –, a *reliktumok* szerepe – lásd: a szegedi nagyreliktum hatása a hódoltság utáni Bácskában és Bánátban –, a *piacozás és vásárolás* – lásd legfontosabb vásárvárosaink: Zenta, Zombor, Szabadka, Újvidék, Versec és Nagybecskerek egykori szerepét –, továbbá a nálunk még kevésbé vizsgált *idénymunkások, vándorkereskedők, búcsújárások*, s a lakhelytől távoli *katonáskodás és az exogámia* vonatkozó hatása egyaránt fontos eszköze volt a területi "parttalanodásnak".

Míg e demográfiai és mikroszociológiai tényezők vidékeink népköltészetének és a magyar nyelvterület egyéb régiói folklór irodalmának *genetikus* rokonulásában, azaz "parttalanodásában" játszottak fontos szerepet, hasonló eredményhez vezetett nálunk is a *tipológiai* rokonulás – ahogy erről, például, a társadalmi tematikájú vajdasági népdalok, az ugyancsak vajdasági síratóparódiák, a szlavóniai, muraközi, drávaszögi és vajdasági népi líra dallamkinccse, a Mátyás-mondáink, a kopácsi, egyházaskéri és pirosi kiváló mesefáink személyi repertoárja, a drávaszögi, bácskai, észak- és dél-bánati balladáink, a Zenta-környéki epikus énekeink, vagy a vajdasági betlehemes játékok szövegtípusai tanúskodnak.

(2) *Történelmi/időbeli parttalanságok.* - A jugoszláviai magyar népköltészet történelmi ideje – mindenekelőtt és természetesen – a délszlávok közös államalapítása, 1918 óta eltelt háromnegyed évszázadra esik. Folklór irodalmunk műnemi/műfaji részjelenségei, alkotásai és alkotáscsoportjai a mostani, mai köz- és tájnyelvi formájukban főként ennek az időszaknak a bélyegét viselik magukon, de tüzetesebb vizsgálatuk tüstént nyilvánvalóvá teszi, hogy ez az időkeret igen-igen viszonylagos, lévén hogy a régi és új Jugoszlávia magyarul lakta vidékeinek s a történelmi Magyarország déli régióinak magyar népköltészete megannyi hajszálygyökérrel kötődik egymáshoz. Mégpedig nem is csak azért, mert az itteni magyarság egy része a honfoglalás ideje óta viszonylag folyamatosan honos egy-egy vidékünkön, hanem azért is, mert az imént említett *tipológiai* rokonulás a mi folklór irodalmunknak sem csupán a területi, hanem egyúttal az időbeli "parttalanodásához" is jócskán hozzájárult.

Tekintsünk most el azoktól az empirikus tapasztalatoktól, amelyek tanulmánygyűjteményünk lapjain az 1945 óta gyűjtött honi népköltészet bizonyos értelmében "ahistorikus" kötődését tanúsítják a honfoglalás *előtti* "pre-folklór" irodalomhoz. Utaljunk csak arra, hogy a szóban forgó tanulmánygyűjteményben az időbeli "parttalanság" jelenségkörének viszonylag gazdag műfajtörténeti és stílustörténeti példatára dokumentálja a honfoglalás

lás *utáni* századok magyar népköltészetének és a jugoszláviai magyar népköltészetnek történelmi idők fölött átnyúló "kézfogását" is. Annak bizonyosságaként, hogy a formális tekintetben mindössze háromnegyed évszázados jugoszláviai magyar folklór irodalom jócskán visszanyúlik nemcsak az 1918 előtti közelebbi múltba, azaz a török hódoltság utáni betelepülések korába, hanem a történelmi Magyarország kora-középkori századaiba is. A már említett főbb okok mellett egyebek közt azért is, mert a XVI. századtól a XIX. század első feléig tartó ún. második *jobbágyságunk* kulturális konzerváló hatása megannyi műfaj- és stílustörténeti részjelenséget mentett át a XIX-XX. századi magyar népköltészetbe, onnan pedig, közvetett módon, a majdani jugoszláviaiba is.

(3) *Etnikai, nemzeti-nemzetiségi és nyelvi parttalanságok.* - A jugoszláviai magyar népköltészet – magától értendő – magyar nyelvű közösségi költészet, amelynek újabb kori továbbélésébe is lényegesen belejátszottak az interetnikus kapcsolatok. Tanulmánygyűjteményünkben ezt külön nagyfejezet dokumentálja, de azon kívül is, a szórványadatok gazdag tárháza szintén azt bizonyítja, hogy honi népköltészetünk egyes műfajai sem szűkölködnek ázsiai, kelet- és nyugat-európai, Kárpát-medencei, a történelmi Magyarország számos tájegységével kapcsolatos, továbbá Balkán-félszigeti és jugoszláviai párhuzamokban, genetikai és tipológiai egyezésekben.

Amit ezen túlmenően itt külön is hangsúlyozni szeretnénk, az az, hogy a "parttalanságoknak" ezt a jelenségkörét gyakran ok nélkül szűkítjük le a jelen és a legközelebbi közelmúlt "kontaktológiai" jelenségeire, *közvelesen* interetnikus kapcsolataira. Miközben szem elől tévesztjük, például, hogy amennyiben a jugoszláviai magyar népköltészet etnikai alapjának a vidékeinken részben már a honfoglalás óta őshonos magyarságot tartjuk, az esetben is micsoda színpompás – finnugor, obiugor, türk, kazár, alán, bolgár-török, bizánci görög, etelközi szláv, továbbá avar, dunai bolgár és Kárpát-medencei szláv – komparatistikai hozadékkal kell számolnunk! Mint ahogy az esetben is, ha a jugoszláviai folklór irodalom történetileg *második* etnikai alaprétegének a török hódoltságot követő idők magyar betelepülőit tartjuk, akik abból a közös népköltészeti közkincsből hozták magukkal, ide délre és dél-nyugatra, a szóbeli hagyományaikat, amely közkincshez a honfoglalás utáni magyarság mellett s velük együtt ugyancsak hozzájárultak a böszürmények, besenyők, kunok, jászok, a tatárjárás utáni német, francia, vallon és olasz telepesek, a XVI-XVIII. században érkező bosnyák menekültek, a Habsburg-politika exponenseiként betelepített németek, illetve a magyarországi szlovákok, románok, szerbek, horvátok, bolgárok és más szórványetnikumok is. Ha mindehhez hozzáadjuk még a dél-magyarországi peremvidékek népesedéstörténetének közismert tényeit, vagyis a nem magyar etnikumok demográfiai szerepét Muraköztől a Dél-Bánátig, akkor természetszerű lesz számunkra az az összkép, melyet három kötetes tanulmánygyűjteményünk a "parttalanságnak" ezzel a típusával kapcsolatban sugall, s amit némi leegyszerűsítéssel talán úgy lehetne meghatározni, hogy a jugoszláviai magyar népköltészet továbbélő, újabb kori hagyománya a nyelv-

vében, a jórészt ritmikai és melodikai tradíciójában is *nemzeti*, műnemi/műfaji materiájában, téma-, motívum- és szüzsékészletében viszont jórészt *nemzetközi*. Ami számunkra azt is jelenti, hogy általános jellemzője semmiképp se lehet sem a "fajtisztaság", sem az "abszolút nemzetköziség"; ellenkezőleg, magyarnak és internacionálisnak sajátos népköltészeti dialektikája, kötődése és árnyalódása az alapja a jugoszláviai magyar folklór irodalom szövevényesen rétegezett, viszonylag "parttalan" belső gazdagságának is.

(4) *Folklórszociológiai parttalanságok*. - Honi népköltészetünk továbbélője elsősorban és mindenekelőtt a tágan értelmezett *do'gozó nép*, azonban egyáltalán nem mondható renthagyónak, hogy a vonatkozó kutatások elenyésző volta ellenére is, tanulmánygyűjteményünk lapjain népköltészetünk folklórszociológiai "parttalanságainak" is megannyi példájával találkozunk. A közelmúltban elhunyt Borenich Hugó rétfalusi *néptanítója* és református *kántora* például orgonakisérettel adta elő népdalrepertoárját (s maga is gyűjtötte a szlavóniai munkadal-hagyományt), bukováci *ezerkestere* pedig tárogatózott és kuruc "búcsúzókat" adott elő... A Tisza menti népi anekdota-kincünk éltetői között *iparost*, *kereskedőt*, *tisztviselőt*, *pedagógust*, *ügyvédet*, *bírót*, *mérnököt*, *orvost*, *patikust* és *kántort* is regisztrált a kutatás, a Zenta környéki szólások és szóláshasonlatok jó ismerői között pedig *agrármérnököt* és *jogászt* is... Lakodalmi kurjantóink éltetőinek köre szinte azonos az adott falu lakosságának szocio-professzionális megoszlásával, a kopácsi mesemondók viszont *lelkésztől*, *tanítótól* és *muzsikus cigánytól* is tanulták a műfaj csínját, s maguk sem pusztán a halászok, hanem egyebek közt a *kisiparosok* és *vasutasok* köréből származtak... A Zenta környéki népi betlehemezés szövegét *pap* ellenőrizte és korrigálta, a göntérházi Gergely-járását *pap* és *kántor* írta, s első, könyv alakban is napvilágot látott ún. "paraszti önéletírásunk" – a közelmúltban elhunyt Zabosné Geleta Pirooska élettörténete – sem mondható igazán parasztinak...

Az efféle és ezekhez hasonló szórványadatok ismeretében joggal állíthatjuk tehát, hogy népköltészetünk újabb kori létének folklórszociológiai alapja a jugoszláviai magyar dolgozó nép tágan értelmezett kategóriája, azonban e kategóriát a mi esetünkben is jócskán fel keil lazítani, s folklór irodalmunk továbbélésének tevékeny, közel sem marginális tényezői között mindenképpen számon kell tartanunk az ún. *összekötő*-, illetve *közvetítő rétegek* megannyi képviselőjét is.

(5-6-7) A bevezetőnkben említett "parttalanságok" hátramaradt *három típusát* – időszükében – ezúttal csak néhány kulcsfogalom és jellegzetes példa pusztá főlemlítésével jelezzük.

A *nem hivatásos* - *hivatásos* oppozíció (5) határvonalainak gyakori fellazulását a *parasztköltő/népi verselő* jelenségével, tipikus honi megtestesítőjét pedig a szlavóniai *Istye Marci* alakjával példázzuk, aki a keresztelekőn, lakodalmakban és halotti torokon már-már a professzionális énekes-citerás előadóművész szerepét töltötte be, s folklór repertoárján kívül szívesen "elnótázta" a grófkisasszony és porlegény szerelmi történetét

tartalmazó *Jelengrádi legendát*, a magyar nyelvű *Janus Pannonius-népéneket*, a *Zrinyi-balladát* s a *Szigetvár kapitányáról*, *Sztáncsics Horvát Márkóról* szóló *hőskölteményt*... S természetesen ugyanítt említjük honi *folklorizációnknak* és *folklorizmusunknak* igen gazdag példatárát is.

A szóbeliség és írásbeliség parttalanságait (6) viszont jelezzük ezzel a közismert fogalomsorral: *népkönyv*, *kalendárium*, *vallásos és világi ponyvakiadványok* a népköltészeti alkotások keletkezésének szintjén, a kéziratok másolatok – *nótáskönyv*, *daloskönyv*, *vőfélykönyv*, *szerelmi levelező*, *katonakönyv*, *halottaskönyv*, *kéziratos énekeskönyv*, illetve nyomtatványok – *iskoláskönyv*, "irodalmiasított" *népköltészeti kiadványok*, *világi ponyva* – a népköltészeti alkotások elterjedésének és továbbélésének szintjén. A szóbeliség és írásbeliség között immár nemcsak átmeneti jelenséget, hanem egészében is írásbeli fenomént képviselő, *folklór jellegű paraszttíráskor* köréből viszont emlékeztessünk a *verses levél* és *feliratköltészet* a *parasztkrónika* és *parasztönéletrajz* műfajára, vonatkozó honi példatárunkból pedig emeljük ki Markus Antal vőfélykönyvét, Katona József időszámítási könyvét, Dora Emil verses katonakronikáját, Király Rózsa levél-formájú emlékirat-törredékét, Balázs Mátyás és Zabosné Geleta Piroska önéletírását s a *Kopácsi- és Csúzai daloskönyvet*.

Végül, a *folklóresztétikai* parttalanságok (7) szövevényes jelenségkörének említsük meg négy főbb típusát: a/ az esztétikai és esztétikán kívüli, de egyaránt folklór jelenségek "parttalanságait" mint az elsődleges szinkretizmus kései megnyilvánulásformáit, csökevényeit, b/ a népköltészet és a másik két folklór művészet – a néptánc és népzene – másodlagos szinkretizmusú kötődéseit, c/ a népköltészeti műnemek, műfajok és típusok határvonalainak gyakori fellazulását ugyancsak a másodlagos szinkretizmus jegyében, és d/ a folklór esztétikum és folklór giccs szintén gyakori "parttalanságát" a népköltészeti műnemek és műfajok alkotáskészletében, illetve magukon az alkotásokon/variánsokon belül.

A sokféle – "mesésen" hétféle – "parttalanságnak" e rendkívül gazdag jelenségköre a maga egészében a mi számunkra egy olyan népköltészet-fogalmat is revelál, amelyben az *átmenetiségnek*, *le nem zártságnak*, *dinamikának*, és *dialektikának* legalább akkora a szerepe, mint az *állandóságnak*, *lehatároltságnak*, *mozdulatlanságnak* és *izoláltságnak*. Következésképp, a népköltészet így értelmezett fenomenjében a területi, történelmi/időbeli, anyanyelvi/anyanemzeti, népi/paraszti, nem professzionális művészeti, szóbeli és folklór-esztétikai determinánsok mellett és velük *szerves egységben* el nem hanyagolható fontosságot kapnak a területközi, meta-történelmi, interetnikus és folklórkomparatistikai, továbbá a nem népi és nem paraszti, az írásbeli és hivatásos irodalmi, illetve az esztétikán kívüli folklór-determinánsok is.

Egyelőre nyílt és izgalmas kérdéssor a számunkra, hogy a "parttalanságnak"/átmenetiségnek e sokrétű jelenségköre vajon a folklór irodalmak *mindenkori* öntörvényűségéhez tartozik-e, vagy pedig inkább és kifejezettebben jellemzi-e a népköltészetek *közelmúlti* és *mai* életét, utóéletét, mint amenny-

nyire az aranykorukat jellemezte? S vajon a "parttalanodás extenzitása és intenzitása viszonylag azonos-e egy adott nyelvterület központi és peremvidékein, vagy pedig egyenes arányban növekszik a nyelvterület pereméhez való közeledéssel, ami a magyar népköltészet esetében azonos lenne a magyar kisebbségi/nemzetiségi szóbeli költészetek egyes régióihoz való közelítéssel is?

Vázlatos/tételes beszámolóink részletes dokumentációja a szóban forgó tanulmánygyűjteményünk zárókötetének *Parttalan népköltészet?* című utószavában lesz olvasható, s ugyanott közöljük népköltészetünk 1945-1985 közötti kutatásának mintegy félezer tételes szelektív bibliográfiáját is. Folklor irodalmunk újabb kori életrajzában fenti jellemzőkísérletét természetesen épp e gazdag és sokrétű terepi kutatások és analitikus részmunkák tették lehetővé; honi és külföldi szerzőiket illesse érte köszönet!

Vö.: *Jugoszláviai magyar népköltészet*. Válogatta, szerkesztette, az előszót és a jegyzeteket írta Bosnyák István. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1985 (I. kötet, 284 old.) és 1988 (II. kötet, 215 old.) A III. kötet megjelenés előtt.

Az I. kötet tartalma: Előszó (Bosnyák István). I. *Kutatástörténet*: 1. Bevezető (Bori Imre), 2. Népköltészet-kutatásunk mérlege 1976-ban (Bori Imre). II. *Folklór líra*: 1. Dráva menti népdalok (Borenich Hugó), 2. Legrégibb berdalunk szövegemlékei (Katona Imre), 3. Vajdasági és szlavóniai siratóparódia-szövegek (Matijevics Lajos), 4. Társadalmi jellegű vajdasági népdalok (Katona Imre), 5. Katonadalaink és az aktualizálás (Kónya Sándor), 6. A Petőfi brigád dalai Topolyán (Tóth Ferenc, Kónya Sándor), 7. Vajdasági magyar munkásmozgalmi dalok nyomában (Király Ernő). III. *Folklór epika*. A. Verses epika: 1. Tisza menti epikus énekek és balladák (Burány Béla, Bodor Anikó), 2. Gombosi népballadák (Matijevics Lajos, Horváth Valéria), 3. Topolya és környéke népballadái (Tóth Ferenc, Kónya Sándor), 4. Az észak-bánáti népballadák élete (Tóth Ferenc, Székely Mária), 5. A Kálmány Lajos nyomán gyűjtött régi stílusú észak-bánáti balladák dallamvilága (Székely Mária), 6. Drávaszögi magyar népballadák (Katona Imre, Lábadi Károly, Olsvai Imre). B. Próza-epika. Népmese: 1. A kopácsi népmesék (Katona Imre), 2. Borbély Mihály meséi (Katona Imre), 3. Vajdasági magyar erotikus népmesék (Burány Béla). Népmonda: 1. A Szlavóniából és Boszniából Majsra települt magyarok mondái (Bosnyák Sándor), 2. Temerini hiedelemmondák (Csorba Béla), 3. Jugoszláviai magyar hiedelmek, népmondák a törökökről és tatárokról (Ferenczi Imre). Jegyzetek a kiadásról (B.I.). Névmutatók.

A II. kötet tartalma: Előszó (Bosnyák István). III. *Folklór-epika*. C. Kisepikus folklór műfajok. Proverbiumok: 1. Feketicisi szólások és szóláshasonlatok (Vajda Zsuzsanna), 2. Szólások és szóláshasonlatok a Tisza mentén (Tripolszky Géza). Találósok: Drávaszögi magyar találósok (Lábadi Károly). Epikus gyermekfolklór: 1. Jugoszláviai magyar mondókák (Matijevics La-

jos), 2. Kishegyesi fonorejtvények (Voigt Vilmos). Tréfás és humoros próza-műfajok: A Tisza mente anekdotái (Tőke István). Folklor jellegű írásművek: Önéletírás Horgosról (Burány Béla). IV. *A népszokások költészete*. A Mondott rítus. Kurjantók: Csantavéri falusi iakodalmom a kurjantók tükrében (Sinkovits Ferenc). Köszöntők: 1. Köszöntők a drávaszegi Alfalukban (Lábadi Klára), 2. Köszöntők a jugoszláviai magyar népczenében (Kiss Lajos). Népi színjátszás és párbeszédész szokásköltészet. Ünnepi rítusének: Regösének-töredékek az észak-bánáti falvakban (Burány Béla). Állat-alakoskodás: A disznótörő kánálások Zentán (Burány Béla). Adománykérő alakoskodás: Gergely-járás Göntérházán (Varga Sándor). Betlehemes játék: 1. A betlehemeszés Zentán és vidékén (Burány Béla), 2. A betlehemes játék hagyománya Észak-Vajdaságban (Papp György). Jegyzetek a kiadásról (B.I.). Névmutatók.

A harmadik (nyomdában levő) kötet tartalma: V. *Folklorizálódás és folklorizmus*. A. Folklorizálódás: 1. Egy trubadúrdal népzenei emlékei Vajdaságban (Bodor Anikó), 2. A magyar irodalom XVI-XIX századi műveinek folklorizálódása szájhagyományunkban (Katona Imre, Székely Mária, Pataky András), 3. Petőfi Alkujának folklorizálódása népköltészetünkben (Tóth Ferenc, Katona Imre, Lábadi Károly, Csorba Béla). B. Folklorizmus: 1. Egy Ady-vers tárgytörténetéhez (Csorba Béla), 2. A Tisza-vidék népelete Móra István írásai tükrében (Tripolszky Géza), 3. Folklorizmus a régebbi novelisztikánkban (Bori Imre). VI. *Népköltészetünk egybevető vizsgálata*. A. Folklor líra: 1. Egy szerelmi varázsló eljárás és ráolvasástípus pannón-balkán összefüggéseinek kérdéséhez (Jung Károly), 2. Magyar-szerb zenefolklorisztikai párhuzamok (Bodor Anikó), 3. Egy szerb dallam a vajdasági magyar gyermekdalokban (Burány Béla), 4. Tanulságos vita a "kétnyelvű népdalokról" (Matijevics Lajos, Tóth Ferenc, Dudás Károly). B. Folklor epika. Népmese: 1. Keleti elemek a jugoszláviai magyar népmesékben (Beszédes Valéria), 2. A magyar és a délszláv népmese motívumai a bácskai ruszinok népmeséiben (Veselinović-Šulc Magdolna), 3. Mátyás király és Márkó király Vajdaságban (Veselinović-Šulc Magdolna, Matijevics Lajos). Népmonda: 1. Komparatistikai adatok egy eredetmagyarázó mondatípus elterjedéséhez (Jung Károly), A Guntram-monda új magyar nyelvű változata (Jung Károly), Népballada: Népballadák a magyar - délszláv együttélésből (Pataky András). C. A népszokások költészete: A szentiváni tűzgyújtás szokásának interetnikus kutatásához (Dömötör Tekla). D. Komparatistikai kitekintés: A magyar folklór helye az összehasonlító balkáni folklorisztikában (Vigt Vilmos). E. A jugoszláviai magyar népköltészet kutatásának válogatott bibliográfiája 1945-1985 (Bosnyák István). - A bibliográfia tartalma/szerkezete: Bevezetés. I. *Folklor líra*: 1. Általános kérdések. Összefoglaló és vegyes műfajú kiadványok, szövegközlő - és feldolgozó cikkek. 2. A folklór líra műfaji-tematikai csoportjai: a. A gyermekköltészet műfajai, b. A társas élet lírája, c. Szerelmi líra, d. Munka- és foglalkozásdalok, e. Panaszdalok, f. Történelmi és mozgalmi dalok, g. Mágikus és halotti líra. II. *Folklor epika*: 1. Népballada, 2. Népmese, 3. Monda, memorát, hiedelemtörténet, 4. Kisepikus műfajok: a.

Proverbiumok, b. Találósok, c. Anekdota, 5. Népi írásbeliség. III. Szokásköltészet, színjátékszerű népszokások. IV. Folklorizálódás és folklorizmus. V. A jugoszláviai magyar népköltészet összevető vizsgálata. VI. Kutatástörténet: 1. Bibliográfiák, 2. Kutatók, 3. Kutatások, kiadványok). *Utószó*: Parttalan népköltészet? (Bosnyák István). Jegyzetek a kötet írásairól (B. I.). Névmutatók.

Penavin Olga népköltészeti tanulmányait, melyek gyűjteményes formában szintén az Intézetünk kiadásában jelentek meg, s ezért nem kerültek be saját itteni válogatásunkba, vö.: Penavin Olga: *Néprajzi tanulmányok*. Válogatta és az előszót írta Matijevics Lajos, szerkesztette Bosnyák István. A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék 1983., 324 old. (L. különösen a kötet negyedik, *Folklór irodalom* c. fejezetét.)

A MONDÓKA VÁLFAJOKRÓL – HANGSTATISZTIKAI ADATOK TÜKRÉBEN

Bagi Ferenc

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

Előre kell bocsátanunk, hogy ehhez a néprajzi, stilisztikai és nyelvtatisztikai szempontokat egybefogó vizsgálatot igénylő témához nem az említett fogalmakkal körvonalazott tudományos kutatóterületről indulva jutottunk el, hanem az alkalmazott nyelvészethez tartozó környezetnyelv-tanítás ejtés-oktatásának, ejtés-elsajátításának kérdésköreiből. Ez pedig úgy történt, hogy a magyar nyelvet környezetnyelvként tanulók számára kerestünk olyan rövid, de mégis kerek, egész szövegeket, amelyek, egy-egy beszédhangunkat az átlagosnál nagyobb számban tartalmazván, az adott beszédhang ejtésgyakorlását, s ugyanakkor a rövid szöveg tartalmazta/leírta megfelelő beszédhang elsajátítását is lehetővé teszik, vagyis pontosabban mondva, biztosítják. E keresés során jutott kezünkbe MATIJEVICS LAJOS: *Tíz, tíz, tiszta víz* című jugoszláviai magyar népi mondókákat tartalmazó gyűjteménye. Ez az anyag már első benyomásaink alapján céljainkra alkalmasnak tűnt, amit csak megerősített MATIJEVICS Lajos kötete utószavában előforduló két találó megállapítása, éspedig: 1. "... mondókáink nagyon alkalmasak a hangképzésnek, a hanglejtésnek és a szavak értelmes ejtésének gyakorlására, s általában a nyelvművelésre."² és 2.: "... legrövidebb mondókánk is befejezett, kerek alkotásnak számít..."³ (Kiemelte: B. F.) Mivel a hangképzés, a hanglejtés, a szavak értelmes ejtése, azaz, ezek elsajátítása és gyakoroltatása az anyanyelvi oktatás mellett a környezetnyelv tanításának inkább feladata, mint az idegennyelv-oktatásnak, (ugyanis a mindennapi emberi kapcsolatok, a mindennapi kommunikáció során az anyanyelv mellett a környezet nyelve inkább használható, mint az idegen) - így csak természetes, hogy a szóbanforgó mondóka gyűjtemény anyagát elsősorban e nyelvtanítás szempontjából kezdtük vizsgálni. E vizsgálatok valamennyi aspektusra mostani témánk szempontjából nem releváns, a hangstatisztikai, illetve, a betűstatisztikai adatok azonban, - nézetünk szerint - a mondókák mint népköltészeti alkotások

stilisztikai elemzésekor hasznosítható-figyelmet érdemlő tényekre/tényezőkre világítanak rá.

Megjegyzendő azonban (még a környezetnyelv-oktatás témakörében időzve), hogy a számítógépes^{*} betűstatisztikai adatok csak a mondókaszövegekben előforduló betűk számokkal és százalékkal kifejezett gyakoriságát, vagyis arányát mutatták ki. Ahhoz viszont, hogy egy adott mondóka egy-egy beszédhangunk valamint a szövegből adódó beszéddallam begyakorlására szolgálhasson, a begyakorlásra éppen soros hangot olyan ejtőhelyzetekben, és más, mondókabeli hangokkal szemben olyan szám- és százalékarányban kell tartalmaznia, hogy az a nagyarányú tanuló személy számára első hallásra *feltűnő*, a szöveg megismételt ejtésekor *megragadó*, olvasáskor pedig *szó* szoros értelemben *szembeötlő* legyen. Az ilyen megfokozott követelménynek a mondókában beszédstatisztikai vagy szövegstatisztikai átlagával megjelenő, ezzel kb. egyező gyakorisággal szereplő beszédhang nem felelhet meg. A fentebb leírt követelményeknek megfelelő gyakorisággal szereplő betűt hangot nevezzük a mondóka *domináns betűjének/hangjának*. A *domináns betű/hang* szóhasználatunk szerint tehát az a beszédhang, amely egy-egy mondókán belül, e szöveg többi hangjához viszonyítottan jelentősen többször, nagyobb százalékarányban fordul elő: - amely, ha *rövid magánhangzó*, akkor az adott mondóka hang-anyagának legkevesebb 18%-át; ha *hosszú magánhangzó*, minimum 9 %-át, ha pedig *rövid mássalhangzó*, legalább 12 %-át; ha *hosszú*, akkor viszont nem kevesebb, mint 5 %-át teszi ki.⁴

A fenti százalékarányok nem mondhatók tetszőlegeseknek, bár természetesen magukon viselik a statisztikai adatok sajátos jellemzőit, s ezek mellett viszonyítottak, - így azután viszonylagosak is. Másmilyenek minden bizonnyal nem is lehetnek, hiszen az *e* és az *a* pl. "... mintegy felét adja a használt magánhangzók mennyiségének."⁴, a hosszú *ű* pedig: "... csak kb. 2 ezrelékét teszi."⁵ - ugyanannak a mennyiségnek. A mássalhangzók közül a leggyakoribbak a *t*, *l*, *n*, *k*, *r* és az *m*. "E hat hang teszi a használt mássalhangzók több mint felét. A másik fele a többi 21 mássalhangzó között oszlik el, de még itt sem arányosan; például a *zs* a használt mássalhangzók-nak mindössze kb. 2 ezrelékét, a *ty* 2,4 ezrelékét, a *c* 3 ezrelékét teszi; a *dz* és a *dzs* pedig még ezeknél is kisebb megterheltségű."⁶ Ezek a statisztikai tények. Domináns hangot kiemelő mutatóinkkal, arányainkkal a DEME László adataiból kitűnő gyakorisági megoszlás (a magánhangzók és mássalhangzók keretén belül is kirajzolódó két hangcsoport) szakadékanak áthidalása mellett terminus technicusunk fogalmának megfelelően kívántuk biztosítani valamennyi beszédhangunk szövegekbeni domináns voltának kifejeződését, érvényesülését. A feltüntetett százalékarányok kialakításához a kiindulópontot SZENDE Tamás *A beszéd folyamat alaptényezői*⁷ című munkája, azaz ebben *Az egyes fonémák gyakorisági sorrendje* címmel közölt táblázatának adatai képezték. Ebből adódóan a táblázat beszédhangok gya-

* A számítógépes statisztikai feldolgozás MORVAI GYÖRGY munkája, s szíves közreműködésért helyiútt mondunk köszönetet.

koriság - adatai átlagának lekerekített négyszerese az e hangcsoportban domináns hangot jelentő 18 %. Nézetünk szerint ez az arányszám - tehát a rövid magánhangzók gyakorisági átlagának a négyszerese - már olyan feltűnő előfordulást jelent, amely a domináns hang *domináns voltát* valóban biztosítja. A többi hangzótípus százalékarányának meghatározásakor az említett táblázat megfelelő adatainak átlaga mellett erre a kiinduló adatot jelentő 18 %-ra is tekintettel voltunk, ugyanis a hosszú magánhangzók előfordulásának minimumát ennek fele, a rövid mássalhangzókét a 18 % 2/3-a képezi.

Az ejtésgyakorlatokul: zolgáló mondókák kiválasztásának egyik legfontosabb kritériuma, a hangzógyakorisági kritérium ezzel ki is alakult, s egyéb szempontok figyelembevétele következtében módosultan ugyan, de betöltötte gyakorlati funkcióját: - a jegyzetünk anyagába ejtésgyakorlatokként besorolt mondókák többsége domináns hanggal rendelkezik.⁸

A fentebb leírt módon kialakított domináns hang-mércét most már kizárólag a mondókák műfajkeretein belüli vizsgálódásra használva azt bocsáthatjuk előre, hogy még a számadatok merevségét érvényesítő hang-, illetve betűstatisztikai mérce érvényesítése nyomán is kialakul egy olyan mondókaválogatás, amely majdnem minden beszédhangunkra biztosít egy, vagy több ejtésgyakorlásra megfelelő szöveget. Ha viszont néhány kivételt is engedélyezünk, és néhány valamivel alacsonyabb hangelfordulást mutató szöveget is beveszünk a domináns hangsorokat tartalmazók közé, akkor a *dz* és *dzs* kivételével minden magán- és mássalhangzónkra találunk legalább egy-egy mondókát.^{**} (Alább következő domináns hangok szerinti mondókafelsorolásunkban: az ilyen kivételekre, azaz a meghatározott százalékarányt el nem érő esetekre a számadat aláhúzásával hívjuk fel a figyelmet.)

Eddig nem említettük, de a domináns hanggal rendelkező szövegek arányszámainak kialakításából kitűnik, hogy a rövid- és hosszú magán- és mássalhangzókat különválasztottan tüntette fel a statisztikai feldolgozás. Ez a tényező, természetesen, kihatott a domináns hang alakulására. Hadd illusztráljuk ezt csak két példával: a *Cselő, cselő, szők, szők, szők* című mondókában a rövid *ő* csak 12,33 %-ban, a hosszú pedig 8,98 %-ban fordul elő. A domináns hang kritériumával jelölt százalékszám merev érvényesítése esetén egyik mutató sem domináns hangértékű, nem érik el a 18, illetve a 9 %-ot, viszont együtt meghaladják azt: 21,33 %. A mondókának ez a hangtani kombinációja nagyon is kedvező a két rokonhang ejtésének begyakorlása szempontjából. Ehhez hasonló a helyzet a másik példában is, csakhogy itt az *m* mássalhangzóval kapcsolatos. A *Mikor mentem Másországba* című mondókában az *m* előfordulási százalékszám 11,11 %, az *mm*-é pedig 1,23, ami összesen 12,34 %-ot tesz ki, tehát az említett szöveg domináns hangja/betűje lenne így az *m*, s az előző példához hasonlóan, e két rokonhang megkülönböztetésére kiválóan alkalmas a szöveg. Több ilyen esetre is kitérhetnénk, de ez egyben külön elemzést is jelentene, s inkább tartozna a

^{**} Az *ly*-t csak jelnek, s nem hangnak tekintvén, nem vettük figyelembe.

rokonhangok megkülönböztetésének tárgykörébe, így ennek vizsgálatát most nem végezzük el. De tanulságként annyit megállapíthatunk már e kis kitérő alapján is, hogy a domináns hang itt érvényesített kritériumát sem tanácsos teljes kizárólagossággal használni, ez nem is lenne logikus, mert a mondókát sem csak hangstruktúrája teszi azzá, ami, de tartalma, szerkezete, funkciója, stb. is. Ellenben, ha óvodáskorú, esetleg idősebb magyarul tanulóknak, vagy csak szebb ejtést gyakorlóknak kívánunk e célokra alkalmas rövid, tartalmas és ötletes kis szövegeket kiválasztani, akkor az említett statisztikai domináns hang-kritériumok alkalmazása jól beválhat. Mindez egyben egzakt módon is igazolja MATIJEVICS Lajos fentebb elsőként idézett megállapítását.

A domináns hang kritériumának érvényesítésével MATIJEVICS Lajos mondókagyűjteményéből a következő válogatás áll össze:

A DOMINÁNS HANGGAL/BETŰVEL RENDELKEZŐ MONDÓKÁK TÁBLÁZATA

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
Hány az alma?	a	39,50
Fazekas a fazekat (f, z)*	a	29,16
Anna-Banna (nn)	a	28,88
Süt a Nap, süt a Nap (n)	a	26,82
Volt egyszer egy szarvas	a	26,16
A kakas csalogatója (k)	a	23,48
A szőrészarka csörgése (k)	a	23,00
Bika, bika, bölömbika (b,k)	a	21,21
Erre, kakas, arra, tyúk (e,rr)	a	22,32
Széna, szalma, szét van szórva	a	21,05
Akának, bakának (á,k)	a	20,96
Az erdőben egy szálfá	a	20,90
Turcsi Panna megy a kútra	a	20,68
Ha jó macska volna	a	20,58
Téli Maca, téli Maca	a	20,56
A macska beszéde (m)	a	20,31
Hinta-palinta (l)	a	20,14
Kertek alatt kint a gacsi	a	20,00
Komámuram a kapudban	a	20,00
Mariska és a szarkák	a	19,46

* A mondóka cím után zárójelben előforduló kisbetű azt jelzi, hogy az adott mondókában milyen domináns hang/betű van még.

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
Fő a kása	a	19,23
Madarak voltunk Bükkönyben	a	19,04
Baranyi Béla bement a boltba (b)	a	18,66
Pad alatt, pad alatt	a	18,43
Szebb a páva, mint a pulyka	a	18,40
Száll a szarka	a	18,39
Húzd, húzd, magadat!	a	18,39
Kútágásra szállt a szarka	a	18,18
Mese, mese, nagy kakas	a	18,05
A liba beszéde (g)	á	22,53
A varjak beszéde (k)	á	16,66
Hol jártál, báránykám?	á	15,75
Az öreg varjú beszéde (r)	á	14,03
Mészáros Mátyás	á	13,41
A varjúfiú beszéde	á	13,11
Ábácédé borjúláb	á	12,33
A póruljárt róka	á	11,11
Fáj a kutyámnak a farka	á	10,71
Recse, recse, pogácsa	á	10,46
Háztetőn áll egy rigó	á	10,29
Lánc, lánc, tenger, lánc (n)	á	10,27
Reggeli málé (é, gg, l)	á	10,25
A kacsák beszéde	á	10,05
Ám-tám, titijom	á	9,83
Akának, bakának	á	9,67
Ádám, Éva, túrós csusza	á	9,45
Vágok, vágok fát	á	9,09
Elment apám szénát vágni	á	8,98*
Baranyi Béla bement a boltba	b	20,00
Cserbe-verbe (e, r)	b	16,21
Bika, bika, bölömbika	b	15,15
Sárga bögre, görbe bögre (g, ö, r)	b	13,20
Holdacska, Holdacska	b	12,00
Ciken-cakon, ciken-cakon	c	8,09
Ecc-pecc, kimehetsz (+ 2 x tsz = cc)	cc	6,12
A zsebóra beszéde (k)	cs	19,29
Csitt-csatt, csörög a kocsi	cs	16,27
Csúrte, csúrte, csavarta (r, t, ű)	cs	15,68

* A meghatározott mércék alatt maradó, de azt igen megközelítő számadatot aláhúzással emeljük ki, jelöljük meg.

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
Marcka utca ki van rakva (e, gy)	d	13,33
Cserbe-verbe	e	43,24
Kerekes-keréken	e	35,29
Egyedem-begyedem, kisbegyem	e	30,13
Egyszer volt egy teve	e	25,71
Lege, lege, legelő (l)	e	21,51
Marcka utca ki van rakva	e	20,66
Ilyen fogó mellett (ll)	e	20,51
Hegyen hó	e	20,33
Sárgarépa, petrezselyem	e	20,21
Elöl megyen fényecske	e	20,00
Egenye-begenye	e	20,00
Itt ültettem egy szem borsót (tt)	e	19,69
Ádám, Éva felmentek a hegyre	e	19,62
Kedden kedvem kerekedett (k)	e	19,60
Egy szege, két szege	e	19,23
Egyszer volt egy ember	e	18,75
Mese, mese, mátká	e	18,44
Lementen: én a pincébe	e	18,36
A falióra beszéde (k, ty)	e	18,03
Kidobolták Hegyesen	e	18,00
Ég, föld összeér (ssz)	é	12,82
Ábécédé macska prédé	é	11,20
Reggeli málé	é	10,25
Egér, egér, kisegér	é	9,87
Ég a gyertya, ég	é	9,52
Egér, egér, ki a várból	é	9,25
Földet füstől (t)	f	16,66
Fazekas a fazekat	f	12,50
Sárga bögre, görbe bögre	g	18,86
A liba beszéde	g	16,90
Fogó, fogó, ropogó (o, ó)	g	14,63
Reggeli málé	gg	5,12
Gyere, Gyuri (r)	gy	20,00
Marcka utca ki van rakva	gy	13,33
Három hentes bolhát vágott (tt)	h	12,00
Mi a neved? (n)	i	23,07
Kint is kukucs (k, u)	i	19,51
Vilivári, Hentesvári (v)	i	18,86

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
A fűrészbeszéde	f	15,38
A kismacska és az anyja párbeszéde (ó)	j	21,34
Ég a gyertya, ha meggyújtják	j	<u>11,86</u>
Kerek keréken	k	27,45
Tyúkanyó beszéde (tty)	k	22,72
Az egér beszéde (l)	k	22,58
Kint is kukucs	k	21,95
A falióra beszéde	k	21,31
A zsebóra beszéde	k	21,05
A szőriszarka csörgése	k	20,00
Kedden kedvem kerekedett	k	18,95
Kis kaszárnya kellős közepén	k	18,18
Komámuram a kapudban	k	17,64
Kék kötő, pántlika	k	17,54
A kakas csalogatója	k	16,66
Bika, bika, bölömbika	k	15,15
Akának, bakának	k	14,54
Egy tuskó (ó, t, u)	k	14,28
Kidobolták Hegvesen	k	14,00
A kubikostaliciska beszéde (ny)	k	13,82
Kis sámli, nagy sámli (s)	k	13,72
Nekem is van, neked is van (n)	k	13,43
Kiskertemben rózsák nyílnak	k	13,15
Fecskét látok	k	12,79
Ciken-cakon, ciken-cakon	k	12,71
Ki fölköti kardját	k	12,65
A békák beszéde	k	12,54
A varjak beszéde	k	12,31
Keverem a kását	k	12,03
Az egér beszéde	l	22,58
Reggeli málé	l	17,94
Lege, lege, legelő	l	17,72
LItty-lotty, lifityom (tty)	l	14,28
Kölesmagot válogattam	l	12,83
Városkaró, didella, vasvilla	ll	7,21
Ilyen fogó mellett	ll	5,12
A macska beszéde	m	17,18
Makai mészáros mondta minekünk	m	16,92
Ákom-bákom, szalmazsákom	m	12,08

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
Kint is van	n	17,02
Nekem is van, neked is van	n	16,41
Mi a neved?	n	15,38
Kis erdőben, nagy kendőben	n	13,15
Lánc, lánc, tenger, lánc	n	13,01
Süt a Nap, süt a Nap	n	12,19
Anna-Banna	nn	13,33
A kubikostalicska beszéde	ny	<u>9,75</u>
Fogó, fogó, ropogó	o	19,51
Fogó, fogó, ropogó	ó	17,07
A kismacska és az anyja párbeszéde	ó	13,48
Egy tuskó	ó	11,42
A sárgarigó beszéde	ó	9,75
Lopó, lopó, loptató (t)	ó	9,58
Öt török (t)	ö	41,89
Gyönyörű, gömbölyű (ű)	ő	8,57
Cselő, cselő, szök, szök, szök	ő	<u>8,98</u>
Zsip-zsup, kenderzsup	p	13,72
A kállói szőlőben	pp	5,79
Répa, retek, kukorica (r)	pp	5,00
Új a csizmám, most vették	pp	<u>4,58</u>
Sárga bögre, görbe bögre	r	18,86
Az öreg varjú beszéde	r	17,54
Gyere, Gyuri	r	16,66
Csúrte, csúrte, csavarta	r	15,68
Kerekes keréken	r	15,68
Sárgarépa, repce	r	13,63
Cserbe-verbe	r	13,51
Tír-túr, tara-bara (t)	r	13,41
Répa, retek, kukorica	r	13,33
A vakondok beszéde	r	12,41
Erre, kakas, arra, tyúk	rr	11,94
Erre, kakas, erre, tyúk	rr	6,75
A hangyák beszéde	s	23,33
Kis sámli, nagy sámli	s	13,72
Süss fel Nap (I.)	ss	7,68
Cselő, cselő, szök, szök, szök	sz	<u>10,11</u>
Ég, föld, összeér	ssz	5,12

A mondóka címe:	A mondóka domináns hangja:	A domináns hang %-ban kifejezve:
Csúrte, csúrte, csavarta	t	17,64
Bíró Matyi mit talált?	t	15,68
Egy tuskó	t	14,28
Földet füstöl	t	12,96
Lopó, lopó, loptató	t	12,32
Tír-túr, tara-bara	t	12,19
Öt török	t	12,16
Án-tán, tó	tt	7,84
Itt ültettem egy szem borsót	tt	7,57
Három hentes bolhát vágott	tt	6,66
Ángyom sült rétest	tt	5,00
A falióra beszéde	ty	13,11
Tyúkanyó beszéde	tty	9,09
Litty-lotty, lifityom	tty	8,16
Ettyem-pettyem, potty	tty	5,88
Kint is kukucsi	u	14,63
Egy tuskó	u	14,28
A darázs figyelmeztetés (zs)	ú	24,13
A vakondok beszéde	ú	10,45
Újhold, újhold	ú	<u>8,96</u>
A sündisznó beszéde	ü	<u>10,94</u>
Gyönyörű, gömbölyű	ű	11,42
Csúrte, csúrte, csavarta (ü + ú)	ű	10,80
Vilivári, Hentesvári	v	<u>11,32</u>
Fazekas a fazekat	z	12,50
A darázs figyelmeztetése	zs	25,86
Zsip-zsup, kenderzsup	zs	13,72

A közölt táblázat adatainak értékelése előtt szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy a továbbiak során is meg szándékozunk tartani a *betű/hang* kifejezéseket ebben az egymást váltó írásmódban, habár a táblázatban betűhelyszűke miatt csak a *hang* terminus fordul elő. Ez az írásmód azonban nem azt jelenti, hogy a *betű* és *hang* szavakkal jelzett fogalmak közé egyenlőségi jelet teszünk. Inkább csak a mondóka szóbeliségét kívánjuk ezzel a megoldással kiemelni - a *hang* szóval, a *betű* szóval viszont azt jelezzük, hogy a mondókaszöveg leírt változatát, tehát *betűket* vett számba a gépi feldolgozás. A csak ejtésre alapozó elemzés minden bizonnyal némi eltérést mutatna a minékkel szemben, de feltételezhető, hogy ez sem hatna

ki jelentősebb mértékben a mondókák műfaján belüli válfajokra vonatkozó megállapításainkra.

Ezzel szemben kérdéses lehet a domináns hang/betű kiinduló, de csakúgy többi százalékarányainak realitása, azaz kérdéses lehet a rövid magánhangzókat illetően az emlegetett 18% a hosszú magánhangzók esetében a 9%, valamint a mássalhangzókra vonatkozóan megállapított arányszámok is (a 12 és az 5%). Annak leellenőrzése érdekében, hogy van-e reális alapjuk ezeknek a számoknak, hogy valóban sikerült-e olyan arányszámokat kialakítanunk, amelyek elfogadhatóan bizonyítható határvonalat képeznek, vagy sem, - számiba vettük mindazokat az eseteket, amelyek a négy kategóriában egy-egy százalékkal a normaszint alatt maradtak. Összesen 43 ilyen adatot írtunk ki: az *a*-ra 11-et, az *á*-ra 6-ot, a *t*-re 4-et, a *k*-ra 3-at, az *l*-re, *m*-re, *s*-re és *tt*-re 2-2-öt; *b*, *dd*, *e*, *f*, *g*, *h*, *i*, *n*, *r*, *ú*, *z*-ből egyet-egyet. Ellenben nagyon megcsappant ez a szám akkor, amikor elkülönítettük a 17,50, a 8,50, illetve a 11,50 és a 4,50 százalék alatti adatokat. Ebből azt a következtetést látjuk levonhatónak, hogy valóban határvonalat jelentenek a négy kategória domináns hangjait meghatározó számadatok. Mert nem lehet éppenséggel véletlen, hogy az *a* 17-18%-ot kitevő 11 mondókából csak négy azoknak a szövegeknek a száma, amelyek 17,50% feletti mutatókkal rendelkeznek, az *á* 6 esetéből kettő, a *t* 4 és a *k* 3 szövegéből 1-1, valamint a *b*, *l*, *m* és *s* előfordulásaiból is csak egy-egy maradjon fenn, a többi fentebb említett hang/betű arányszámait kimutató szövegekből pedig egy sem.

Annak ténye, hogy egy-egy beszédhangunk hány mondókában domináns hang, sajátos módon az adott hang gyakoriságát is példázza, és természetesen azt is, hogy azonos stílussávba tartozó szövegekről van szó, azaz népi gyermekversekről, amelyekre a "való világ"-hoz való szoros kötődésen kívül a hangutánzás, a hangulatfestés, tehát a beszédhanggal való ábrázolás is jellemző. Ennek tudható be, hogy a köznyelvet statisztikai elemzés alá vető tanulmányok nyelvünk *e*-s, leggyakrabban *e*-t használó voltát bizonyítható adataival szemben táblázatunk az *a* beszédhang leggyakoribb előfordulása mellett tanúskodnak: - 29 mondókában leggyakoribb ez a beszédhangunk. Az *a*-t majd egyharmados lemaradással követi az *e*, amely után egyetlen egy szöveggel elmaradva, következik az *á*. Mint táblázatunkból kitűnik, a többi magánhangzó DEME László adataival hozzávetőlegesen egyező gyakoriságot mutat, - kivéve a hosszúakat, amelyek a közölt adatokhoz, a köznyelvet elemző statisztikai adatokhoz viszonyítottan jelentősen nagyobb gyakorisággal szerepelnek itt, a mondókaszövegekben. A mássalhangzók közül a legtöbb szövegben a *k* lelhető fel domináns hangként, - összesen 26-ban, majd az *r* 10-ben, a *t* 7-ben, az *n* 6-ban, az *l* 5-ben stb. A magánhangzókhoz hasonlóan a hosszú mássalhangzók is érezhetően gyakoribbak ezekben a szövegekben, mint a köznyelvekben, ami az egyes hangok ejtésgyakorlásának szolgálása mellett a beszédhang színeinek-ízeinek akusztikai kihasználását bizonyítja. Úgy is mondhatnánk, hogy a mondókára mint a népköltészet gyermekvers-műfajára jellemző az anyanyelvünk beszédhangjai nyújtotta akusztikai hatások kiaknázása, ugyanis a kötet 281 mondókája

közül 125-ben van domináns hang/betű, ami a mondókák 44,13%-át teszi ki. Ez amellett szól, hogy a népi mondókák hangépítésében nem véletlen jelenség az egy, kettő vagy három, de még a négy hang adott szövegbeni többi hangnál jóval nagyobb számban való előfordulása. Ez már műfaji jellegzetességnek számít. Ezt igazolja, hogy a műköltészeti gyermekversek mi értelmezésünk szerinti domináns hangot - akár egyetlen egyet is - inkább csak elvétve, véletlenszerűen, és nem jellemzően, tartalmaznak-tartogatnak. Ezzel az állításunkkal természetesen nem kívánjuk megkérdőjelezni F. KOVÁCS Ferenc azon megállapítását, amely szerint: "A népköltés*** legerősebben ma a gyermekversköltészetre hat. A népi gyermekversekből - a szaknyelv mondókának nevezi őket - ötletet, nyelvi és ritmikai megoldást egyaránt szívesen kölcsönöznek. Talán nincs olyan gyermekversköltő, akinek a munkásságában ne találnánk meg a népköltészethez, a népi mondókához vezető, arra mutató nyomokat."⁹ E meglátás kapcsán említendő meg, hogy az olyannyira egyszerű mondóka, a már ismert karakterisztikumai mellett is rendelkezik még néhány kevésbé feltárt sajátossággal, olyanokkal, amelyek a gyermekvers-költők figyelmét megragadhatják. WEÖRES Sándor pl., akinek alkotásai között gyermekverseit is kiváló teljesítményekként tartja számon a kritika, *Bóbita* című gyermekvers-kötetében a mondókák általunk domináns hangnak/betűnek nevezett hangstruktúrájára is ráértett, ugyanis szóban forgó kötete 53 költeménye közül 10-ben fordul elő domináns hang, a következőkben: *Galagonya* (a - 19,88%), *Arany ágon ül a sármány* (á - 12,65%), *Nádi csibe* (á - 10,25%), *Bolygó zápor* (á - 9,37%), *Pletykázó asszonyok* (e - 20,57%), *Csiribiri* (i - 19,77%), *Száncsengő* (n - 14,66%), *Olvasás* (pp - 7,69%), *Regélő* (r - 13,24%) és *Túl, túl* (ú - 9,72%). Az *Olvasás* című versben majdnem két domináns hang is van, kritériumaink szigorúbb értelmében véve is, hiszen a cs előfordulása 11,53%. Eléggé megközelíti kritériumainkat az *Így meg úgy* című vers gy hangja/betűje, amely önmagában 10,21%-ot tesz ki, a ggy-vel pedig 10,93%-ot. De az utóbbi verstől eltekintve is a verseskönyv 18,87%-át teszik ki a domináns hanggal/betűvel rendelkező alkotások. S bár a mondókák és WEÖRES Sándor verseinek emlegetett százalékarányai jelentősen eltérőek WEÖRES költői intuíciója e tekintetben is evidens.

Ezen összehasonlító-bizonyító kitérés után, amely a mondókák hangstruktúrájára vonatkozólag felvázoltakat műköltészeti viszonylatban is megvilágítja, most a mondókán belüli szinteződés sajátosságait kíséreljük meg feltárni a domináns hang mércéjével méricsgélve. Táblázatunkban a szóban forgó mondóka gyűjtemény válfajait soroljuk fel, a második oszlopban e válfajokba sorolt mondókák számát, majd a mondókákban előforduló domináns hangok számát, s végül a domináns hanggal rendelkező mondókák válfajon belüli számát tüntetjük fel.

*** Valószínűleg nyomdahibáról van szó, s a szerző a *népköltészetre* mint a *népköltés* mint a népi dalszerzés eredményére gondolt, s nem a *népköltésre*, a *dalszerzésre* mint *folyamatra*.

Mondókaválffajok:	A mondóka válf. bel. szá- ma	Domináns hang. sz.				Össz.
		1	2	3	4	
1. Találós versikék	9	3	2	1		6
2. Hintáztatók és ringatók	6	1				6
3. Állatok beszéde	26	6	11			17
4. Tárgyak beszéde	7	1	2	1		4
5. Kiolvasók	38	7	7	1	2	17
6. Ugráltatók	21	7	3	1		11
7. Serkentők	4	2				2
8. Guggócskák	11	2				2
9. Táncmondókák	22	4	1			5
10. Tréfás mondókák, mondókamesék	59	22		1		23
11. Csúfolók és játékserkentők	11	2	3	1		6
12. Állatmondókák (hívogatók, riasztók, csúfolók)	10	2			1	3
13. Felelgetős mondókák	19	5				5
14. Nyelvtörők	15	2	7	3	2	14
15. Számolósdi	7	1				1
16. Mondókák a Naphoz, a Holdhoz és az esőhöz	5	3				3
17. Alkalmi mondókák	11	3	2			5
ÖSSZESEN:	281	73	38	10	4	125

Mielőtt a táblázat adataival bármihez is kezdenénk előre kell bocsátanunk, hogy a mondókák válfajkérdései korántsem tekinthetők megnyugtatóan tisztázottaknak. Az ORTUTAY Gyula szerkesztésében és KATONA Imre válogatásában valamint jegyzeteivel megjelent *Magyar népdalok* első kötetének *Magyarázó jegyzeteiben*, a *Gyermekekmondókák, játékdalok* fejezetében, ezzel a kérdéssel kapcsolatosan a következőket olvashatjuk: "A kettős cím is utal e műfaji csoport összetettségére: ide soroltuk a felnőttek gyermekek számára szóló mondókáit, a tulajdonképpeni gyermekekmondókákat és a játékdalokat."¹⁰ (825. old.), majd a következő oldalon még egy rövidke megjegyzést: "Az alkalom szerinti csoportosítás a legegyszerűbb." MATIJEVICS Lajos már idézett utószava tárgyából és jellegéből következőleg is, válfajmeghatározásában és leírásában részletezőbb. *A mondókák funkció szerinti csoportosítása* című fejezetének kezdetén ismerteti felosztásának elveit: "Szövegeinket az azonos célú és azonos tartalmú mondókák csoportosítása alapján rendszereztük. Ennélfogva a mondókacsoport neve is a mondókák funkciójából következik." (249. old.) Átmenetekre utaló mozzanatok azonban e felosztásban is észlelhetők, mint pl. a *Hintáztatók és ringatók*, *Tréfás mondókák*, *mondókamesék* és *Csúfolók és játékserkentők* is kettős címet viselnek. De a válfajra, a mondókacsoportra jellemző vonások

leírásában is fel-feltűnik ez. Így pl. az elsőnek említett válfaj kapcsán a következőkben: "A kicsinyek *ringatása*, illetve *hintáztatása* közben szokás mondani őket. Mivel a kicsit bölcsőben ringatják, a mondóka ritmusa ennek mozgását, ringatását igyekszik visszaadni. A hintáztatás többféleképpen is folyhat, néha a hintán való lendületes mozgást is mondóka kíséri." (250. old. Kiemelte: B. F.)

Az észlelt kettősségek megítélésünk szerint nem elnagyolt csoportosítás következményei, hanem éppen a *műfaji csoport összetettségéből*, s bizonyos mértékben még a csoportba sorolható együjtött mondókák kis számából adódnak, amit a mondókák funkciójának, illetve használatának-alkalmazásának élesen ki nem rajzolódo lehetőségei, valamint elmosódó határai bonyolítanak tovább. Mert végeredményben pl. *hintáztatni* mondókaszóval a pólyás csöppséget is lehet a bölcsőben, karban, térden, de az óvodást vagy kisiskolást is a valóságos hintán. Ennek következtében elvileg ugyanazon mondóka a *ringatók*, vagy a *hintáztatók* csoportjába is sorolható, mint ahogy nem csak *kiolvasó* mondásával lehet a játszóközül valakit a szöveg szeszélye/igazsága szerint valamilyen játékszerepbe juttatni, vagy éppenséggel attól elúzni, de megteszi más válfajba tartozó mondóka is, ha a mondókázónak éppen az jut eszébe. Természetesen más, MATIJEVICS Lajos felosztásától eltérő szempontú felosztás is elképzelhető, olyan például, amely a *csúfolók* csoportjába sorolná mind a kiemelt játékszerepben lévő gyermeket ugrató, mind az állatokat csúfoló mondókákat. Célunk azonban nem ilyen természetű. Nem vitatni szándékozunk MATIJEVICS válfajmeghatározását, eléggé átgondolt és logikus az ahhoz, hogy fennmaradjon egy esetleges más szempontú felosztás mellett, vagy ellenében is. A domináns hang/betű mint kritérium alkalmazásával a kisebb ellentmondások, tévesztések elhárítását szeretnénk kiküszöbölni, hogy a válfaj-jellel jobban kidomborodhasson. Ebbéli szándékunk teljesebb, vagy kiteljesítőbb megvalósítását azonban kimondottan nehezíti az, hogy a kötet mondókaválfajai nagyon eltérő számú mondókát tartalmaznak, így egybefogóbb és határozottabb érvényű megállapításokat tennünk - mint fenteb jeleztük is - kockázatos vállalkozás lenne, de bizonyos jellegzetességekre való utalásról, mint az esetleges további ezirányú kutatás egyik lehetséges szempontjáról, vagy szakmai körökben megvitatható témáról - nézetünk szerint - a fenntartások ellenére is beszélhetünk. Ugyanis az ismertetett adatok táblázatos kimutatásából kitűnik, hogy a mondókakötet válfajai három nagyobb csoportba sorolhatók annak alapján, hogy az *adott válfajba tartozó mondókák közül a domináns hanggal/betűvel rendelkezők vannak-e többségben, számuk megközelítően azonos arányban oszlik-e meg, avagy éppen a domináns hanggal nem rendelkező szövegek száma a nagyobb.* E csoportosítás szerint:

az első csoportba tartoznak: a *találós versikék*, az *állatok beszéde* és a *nyelvtörők*;

a második csoportba tartoznak: a *tárgyak beszéde*, a *kiolvasók*, *ugráltatók*, *serkentők*, *csúfolók* és *játékszerkentők*, valamint a *mondókák a Naphoz, a Holdhoz és az esőhöz*;

a harmadik csoportba tartoznak: a hintáztatók és ringatók, a guggócskák, állatmondókák (hívogatók, riasztók, csúfolók), felelgetős mondókák, a számolósdik, a táncmondókák, a tréfás mondókák, mondókamesék és az alkalmi mondókák.

Azokat a mondókaváltozatokat, amelyek darabjai között jelentősen nagyobb számban vannak a domináns hanggal rendelkező, vagy éppenséggel az e hanggal nem rendelkező mondókák, - egységesebb és tömörebb változatoknak tekintjük. Ezek stilisztikai szempontból letisztultabbak, szabályosabbak. A nem ennyire egységes, nem ennyire letisztult változatok esetében, tehát mindazon esetekben, amelyekben egy-egy változatban belül elkülöníthetünk nagyobb számú domináns hanggal rendelkező, avagy azzal éppen nem rendelkező darabokat, fennáll az a gyanú, hogy az egyik, tehát a kisebb létszámú mondókacsoport, kevésbé képviseli, kevésbé hordozza változatának stílusjegyeit, vagyis olyan stílusvonásokkal is rendelkezik, esetleg ezekkel inkább rendelkeznek az egyes szövegek, amelyek mondókánkénti más-más változatba tartozásukat lehetővé teszik. Az ilyen kérdéses esetek eldöntésében tűnik felhasználhatónak a szövegekben domináns hang, különösen a két vagy több ilyen hang megléte. De nézzük meg mindezt konkrétan, gyakorlatiasabban. A mondókák változatokba való sorolásának mércénkkel történő leellenőrzését a fentebbi változatsorolás szerint ejtsük meg, bonyolítsuk le.

Az I. csoportban, tehát a domináns hanggal rendelkező mondókák sorában elsőként említett változat a *találós versikék* csoportja. Táblázatunkból kitűnik, hogy a 9 mondóka közül 6-ban van domináns hang (3 + 2 + 1). A *Domináns hanggal/betűvel rendelkező mondókák táblázatából* leolvasható, hogy az *Elöl megyen fényecske*, a *Hegyen hó* és a *Kint is van* címűekben egy-egy, a *Földet füstöl* és *Nekem is van, neked is van* címűekben kettő-kettő, a *Kint is kukuci* címűben pedig három domináns hang/betű fordul elő, és melyek azok. Ezek képezik az első csoportot e változatban belül, s mivel annyira elterjedtek és ismertek ezek a kis szövegek, hogy közlésük nélkül is elmondhatjuk róluk, színes nyelvezetűek, színes hangzásúak, s egyben könnyebb kérdést is fogalmaznak meg, olyanokat, amelyek a nagyobb gyermekek és a felnőttek számára rendkívül egyszerűek és szemléletesek, ellenben a kisóvodásoknak mégiscsak fejtörést okoznak. A változat másik csoportjáról, a domináns hanggal/betűvel nem rendelkező darabokról azt állapíthatjuk meg, hogy terjedelmesebbek, körmönfontabbak, megtévesztőbben fogalmaznak meg kérdéseiket, s ezek talán valamelyest elvonatkoztatottabbak is. A *Zöld istállóban* címűben a kérdés a gyermek valóságvilágába burkoltan jelenik meg, de már az első szó is figyelemfelhívóan arra figyelmeztet (zöld az istálló), hogy valami turpiskodás következik, egy másik jelző, a *piros* is ezt húzza alá, domborítja ki, hisz a *széna* szó mellett áll, amelyről a falusi gyermek tudja, hogy az nem ilyen színű, hogy naponta nem *piros szénát* vetnek a lovak, a tehenek elé. De az amit a mondat rejt ("Zöld istállóban fekete lovak piros szénát esznek.") olyan dolog, amellyel mindennapjaiban találkozhatott, amit szívesen fogyasztott: - görögdinnye. A kötetben szereplő

másik két mondóka ettől nemcsak terjedelmesebb, de rejtélyesebb is, és megválaszolásuk közül az egyik éppen úgy részleteire bomló, mint az idézett *Zöld istállóban* című, míg a másik nagyobb egység, illetve a teljes mondóka-szöveg egybefogó elemzését követeli meg, s a gyermeknek így határozottabb szelekciót kell végeznie az elterelő elemek és célhoz, megfejtéshez juttató mozzanatok között. E mondóka a kisebb gyermeknek közlése alapján lehet érdekes, a nagyobbakat viszont határozottan szellemi tornára készíteti: szabad, logikus gondolkozást követel meg. A felépítése tanulságosan egyszerű: *kijelentést, közlést* tartalmazó első része után az *elterelő elemek* következnek, majd a *kérdés* megfogalmazása:

FAJANKÓ MENT PIRIPÓCSRA

Fajankó ment Piripócsra,

Találkozott három tóttal.

I. rész.

Három tótnak három zsákja,

Három zsákban három macska.

II. rész.

Hányan mentek Piripócsra?

III. rész.

(egyedül Fajankó, mert a többiekkel csak találkozott)

E mondókára is jellemző az a figyelmes, gyermekhez közelhajló mozzanat, amelyet e válfaj domináns hanggal/betűvel rendelkező szövegei alapján is megfigyelhetünk, de ott a konkrét tények, az egyes dolgok és cselekvések tapasztalati megfigyelésén alapuló a válaszok, amit részben még e csoportban is észlelhetünk, bár itt már az elvontabb vonatkozások kerülnek előtérbe. A domináns hang/betű *megléte*, illetve *meg nem léte* mellett ezek a jellemzők vetik fel e válfaj (s mint látni fogjuk a többi válfaj esetében is) mondókáinak két részre osztását: a domináns hanggal/betűvel rendelkező és fiatalabb korú gyermekeknek szólóakra, s a domináns hanggal/betűvel nem rendelkezőkre és összetettebbekre, tehát idősebb korú gyermekek vagy tréfiákozó felnőttek számára megalkotottakra.

Az *Állatok beszéde* elnevezésű mondókaválfajba sorolt szövegek 65,39%-ában van domináns hang/betű, zömükben kettő is, tehát megállapítható, hogy jellemző sajátosságuk az, hogy domináns hangjuk van. Éppen ezért a kivételeket képező versikéket, számuk szerint összesen kilencet, kell elemeznünk ahhoz, hogy megtudjuk: e válfajba tartozó szövegek-e, vagy sem. Ha címüket, meg tárgyukat vesszük tekintetbe, meg kell állapítanunk, hogy joggal kerültek ebbe a csoportba. *A kispulyka beszéde*, *a Bodri kutya beszéde*, *A kiscsibék veszekedése*, *A rókák veszekedése*, stb. mind olyan szövegek, amelyek ezt igazolják. Szerkezetük azonban bizonyos eltérést mutat. Az itt címszerint említettek is, és a nem említettek is (talán csak *Az ökör könyörgése* tekinthető kivételnek) inkább mondhatók olyan párbeszédnek, amelyekben az egészen kicsi, beszélni tanuló gyermeknek az óra felügyelő felnőtt mondja el egyszerű közlés (tehát nem verses!) formában, hogy bizonyos helyzetekben, mit *mondanak*, mit tesznek a különböző háziállatok,

vagy a gazdasági udvarhoz kötődő, életfeltételeiket itt megtalálók madarak, esetleg más madarak és állatok, amelyek e jólétet igyekeznek megvámolni. Tehát lényegében véve olyan párbeszédes szövegek ezek, amelyekből a kisebb, rövidebb részt ismétli a gyermek. Ezekben sok az ismétlődő elem, s ez a beszélni tanuló csöppség tevékenységét könnyíti, míg a helyzetet leíró, prózában elmondott betoldások a kisgyermekkel aktívan foglalkozó személy beszédét képezik. Hogy a gyermek egészséges szellemi fejlődése szempontjából milyen nagy fontossággal bír az ilyen társas kapcsolat, arra nem térünk ki. A szakirodalom ennek kérdésével sokoldalúan foglalkozik, de arra utalhatunk, s talán utalnunk is kell, hogy a gyermek - felnőtt interakciók létrehozására serkentően hatott és hat ma is a mondóka, és pedig a gyermek szellemi és testi éréseinek minden fázisában. Az elmondottakból következni látjuk, hogy a szóban forgó kilenc mondóka a kicsinyekhez, a legkisebbekhez szól, a válfaj többi darabja viszont az óvodáskorúakat szórakoztathatja világot környezetük által megismerő tevékenységükben. De a domináns hanggal/betűvel nem rendelkező imént említett darabok többségéről az is elmondható, hogy amennyiben külön választanánk a kisgyermek szövegrészét a felnőttre tartozó prózában leírt részekről, az ismétlések következtében a kicsinyek szövegrészei is rendelkeznének domináns hanggal/betűvel. Ilyenfajta megosztásra azért nem vállalkoztunk, mert ezek a mondókák szerkezetiileg is tartalmilag is csak kétrészségükben képeznek egészet.

A *nyelvtörők* a domináns hang/betű kritériumával mérten egyértelműen igazolják elnevezésüket: a domináns hangok/betűk jellemzők rájuk, ejtségyakorlást szolgáló voltak ennek következménye/eredménye. A gyűjteményben szereplő darabok közül csak egy maradt ki, és az is csak kritériumaink következetes betartása miatt, ugyanis abban az *a* a mondóka betűanyagának 17, 30, a *b* és *k* viszont 11,53 - 11,53%-át teszi ki, tehát majdnem három domináns hangja is van. Könnyen lehet, hogy újabb keletkezésű, még ki nem csiszolódott szövegről van szó. E mondókák szerzői leleményét dicséri, hogy hangépítkezésekre nem jellemző a szóismétléssel történő hangzókahalmaz, noha többségükben két - három domináns hang/betű fordul elő, ami gyors mondásuk esetén különösen nehezíti kiejtésüket. Szinte megalkotásuk feltétele is a *nyelv (be)törése*, ejtésre szoktatása. Különböztetésekről szólhatnak: tárgyakról (*Sárga bögre, görbe bögre*), emberi cselekedetekről (*Baranyi Béla bement a boltba*), mesterségek képes tevékenységi műveleteiről (*Kerekes, keréken*), emberekről (*Őt török*), s - szerintünk - állatokról is, ilyen tárgyúakat azonban a kötet gyűjtője nem sorolt e válfajba, noha domináns hanggal/betűvel való rendelkezésük folytán néhány ilyen szöveg inkább ide tartozónak mondható (pl. az *Állatmondókák/hívogatók, riasztók, csúfolók*/sorából a *Bika, bika, bölömbika* című, amely azonkívül, hogy egy madárról szól, sem riasztást, sem hívogatást, de még csúfolást sem fejez ki, ugyanakkor azonban nyelvileg-ejtésileg eljátszik az *a*, *b*, és *k* hangokkal.) Ez a válfaj egységes, - alcsoportot nem különböztethetünk meg kereteiben.

Fentebbi felosztásunk második csoportját sorrendisége folytán a *tárgyak beszéde* elnevezésű válfajba tartozó mondókák kezdik. A *találós versikék*

válójához hasonlóan, ebben a csoportban is két gyermekkorosztályhoz szóló versikéket különíthetünk el: a domináns hanggal/betűvel rendelkezők újat közlően a fiatalabbakhoz szólnak, míg a domináns hanggal/betűvel nem rendelkezőket tapasztalati-társadalmi vonatkozású mondanivaló közlése jellemzi, amit nagyobb gyerekek érthetnek meg, vagy tréfálkozó felnőttek (pl.: *A harangok beszéde* c.). Ettől függetlenül a kicsik is mondogathatják ezeket, az ő érdeklődésüket azonban a szellemesen és összecsengően egymásba fűződő hangutánzó szavak kötik le és töltik ki. Ezzel szemben összetettebb a helyzet a *kiolvasókkal*. Ez azonban nem csak abból adódik, hogy ezekben csak a mondókák 44,78%-a tartalmaz domináns hangot/betűt, hanem az is, hogy ez utóbbiak sem egységesek, és elsősorban szerkezetileg nem azok. És ez fontos mozzanat, ha tudjuk, hogy mint MATIJEVICS megállapította; "Rendszerint a *fogócska*, *humócska*, *szembekötődsi* (MATIJEVICS kiemelései - B. F.) nevű játék kezdődik kiolvasóval, mert e játékok során egy-egy játékos a többivel szemben ellentétes feladatot teljesít, nehezebb szerepet kap." (I. mű. 254. old.) Annak ténye viszont, hogy ki milyen játékszerepbe kerül összefüggésben áll a gyermek igazságérzetével is. Ezzel a képességgel viszont fejlettebb gondolkodású és fejlettebb érzékelő képességű, tehát idősebb gyermekek rendelkeznek. A mondókákat tehát már terjedelmük aiapján két csoportba oszthatjuk: rövidebbekre, - ezek a *kiszámolás igazságának* inkább csak formálisan tesznek eleget, és többségük domináns hanggal/betűvel rendelkezik: valamint hosszabbakra, amelyeket inkább idősebb gyermekek mondogatnak el a fentebb MATIJEVICS Lajostól idézettekben leírt helyzetekben. Ezek szerkezetére a bevezetésben való *megállapodás*, a *halandzsza-szöveg*, amely *számok felsorolásával*, azaz tényleges kiolvasással is helyettesíthető, és végül a *záró szó* jellemző. E kiolvasók terjedelmének, szószámának növekedését a mondóka egészének tartalmához nem kapcsolódó, abba szervesen nem beleygőmösződő halandszaszerű vagy valamit önmagában jelentő, nem ritkán pedig teljesen értelmetlen szóbetétek okozzák, amelyek azonban egyik esetben sem feleslegesek, mert funkciójuk van. E funkciójuk a kiolvasás tényéből következik, mert hiszen a játékfeladatra való kijelölésnek, kiolvasásnak mindenekfelett *igazságosan kell* lefolynia. Ezt viszont a simán gördülő, tartalmas mondanivalóval rendelkező szöveg - a gyermek igazságlogikája, vagy igazságérzete szerint - nem garantálja, mert pontos, mert kidolgozott, tehát kiszámítható is. Ezzel szemben a kiszámoló mondóka szövegébe szervesen belekerülő értelmes vagy értelmetlen szóbetétek az igazságos kiolvasás tényének biztosítékai - lélektanilag meg logikailag is -, mert a szövegesttel való összefüggéstelenségük révén válnak variálhatókká, egyszerűkké és kiszámíthatatlannak, és következésképpen, véletlenszerűekké és sorsszerűekké is. És ezekkel a karakterisztikumaikkal biztosítják a kiolvasás igazságosságát. Ilyen feltételek között a szöveget mondó gyerek egyik-másik játsszóval szembeni állhatatos vagy pillanatnyi pártosságát, illetve ennek a pártosságnak az érvényesítését nem képes megvalósítani. Így nem képes irányítani, vagy időzíteni a *csattanó*, a *záró szó* (a kiolvasó sorsdöntő szava!) *kire*, melyik fiúra vagy lányra

kerülését. Természetesen a kiszámolás - a játékra készülők egyetértésével - történhet egyszerű számolással is, mint pl. a *Száll a szarka* című mondókában, amelynek szerkezetében is fellelhetjük a fentebb felsorolt három mozzanatot, mármint a *megállapodást*, számokkal helyettesített *halandzsza-részt* és a *záró szót*, amelyet ezúttal az utolsó szám képez:

SZÁLL A SZARKA

Száll a szarka,	
Lebeg a farka,	
Akire jut a tíz,	I. rész.
Az lesz a humó	
Egy,	
Kettő,	
Három,	
Négy,	
Öt,	
Hat,	
Hét,	II. rész.
Nyolc,	
Kilenc,	
Tíz!	III. rész.

De e válfajra jellemző, itt érvényesülő mozzanat is amellet szól, hogy e szövegekben a *kiohvasás ténye* a leglényegesebb, hogy ezek a szövegek valóban ezért keletkeztek és léteznek, s csak kísérő mozzanat az, hogy maga a kijelölés számokkal, vagy értelmes, esetleg értelmetlen szóbetűekkel történik-e vagy sem. Az egész kiszámoló felépülhet eltorzult idegen -, vagy pusztán halandzsza-szavakból. *A kishégyesi kiszámolók*¹¹ címmel készült tanulmányában MATIJEVICS Lajos ilyeneket, azaz teljesen halandzsza-szavakból összeálló szövegeket is közölt. És kétségkívül sok szempontból igen érdekesek ezek a mondókák, - számunkra azért, mert szűrőpróbás megállapításaink szerint ezek sem rendelkeznek domináns hanggal/betűvel. VOIGT Vilmos, a jeles folklorista is foglalkozott velük¹² és ősi számrendszert vél e különös szövegekben megbújni. Mi, egy-egy szám nevének versindító funkcióban való módosult megjelenését el tudjuk fogadni (pl.: egy-kettő = egyedem-begyedem, vagy hasonló kifejezésekbe rejtetten, aminck a lehetőségét a kérdéssel foglalkozó szakirodalom már fejtegette); lehetségesnek tartjuk továbbá, hogy valamely idegen nyelven megnevezett számok neveit honosított-gyermeknyelvesített hangalakváltozatban a mondókázók halandzsaszó-funkcióban beépítették szövegeikbe, de hogy ez a beépítés annyira módszeres és meggondolt legyen, hogy számrendszert őrizhessen meg, annak nagyon kevés a reális lehetősége, de ugyanakkor összeegyeztethetetlen is e szövegek szerkezetéről és rendeltetéséről fentebb kifejtettekkel, amelyek

viszont e versek létrehívója és megtartó tényezői. A *Kishegyesi fonorejtvényeket*, ahogyan VOIGT Vilmos tanulmányának címében találóan nevezi ezeket a Kishegyesen gyűjtött értelmes jelentéssel nem bíró szavakból összeálló szövegeket, hajlamosak vagyunk a kiolvasók olyan alcsoportjának tekinteni, amelyeket a gyermekek naív, abszolút igazságra való törekvése hozott létre, s hogy szándékuknak érvényt szerezhessenek a babona és hiedelemszféra mitikus erejű varázsszavait igyekeztek utánózni, hogy azután a kiszámolás eredménye ellen ne legyen, ne lehessen semmiféle apelláta. Ezekből a szövegekből hiányzik a bevezető rész, a *megállapodás*, a lényegében véve a záró szó is, amelyet a "szöveg" utolsó "szava", vagy ennek utolsó szótagja helyettesít, tehát maga a *fonorejtvény* nem más, mint az értelmes közléseket is tartalmazó egyéb kilvasók felduzzasztott középső, azaz *halandzsarésze*, amelynek válfaj szempontjából a szükségességét a fentebbiek során úgy igyekeztünk megindokolni, mint az egyszerűsége és sorsszerűsége való törekvés logikus megnyilvánulását. És ebben az összefüggésben látjuk törvényszerűnek azt is, hogy a mondókák e válfajára alapjában véve nem jellemző a domináns hang/betű. A domináns hanggal/betűvel rendelkező kiolvasók közül azok, amelyek záró szóval rendelkeznek a fiatalabb korú gyerekek mondókái. Ebből szám szerint 13 van. A fennmaradt négy, amelyek sem szerkezetükkel, sem közlésükkel nem kötődnek a válfaj többi darabjához, nem is tartozik ide. Ezek a következők: *Kidobolták Hegyesen* /2 domináns hangja/betűje van/, *Bíró Matyi mit talált?* /1/, *Három hentes bolhát vágott* /2/ és *Marcka utca ki van rakva* /3/. Ezeknek helyét a *nyelvtörők* között látjuk, amit domináns hangjait/betűjüket száma is indokol. Hogy a mondókáskötet anyagának begyűjtője idesorolta őket annak az adatközlők információja lehet az oka, ugyanis könnyen elképzelhető, hogy kiolvasásra e négy szöveget is felhasználták, ha a játék hevében éppen csak ezek jutottak eszükbe, meg az is lehet, hogy egyszerűen rosszul emlékeztek, akkor, abban a pillanatban, amikor erről faggatták őket.

Az e csoportba tartozó következő válfaj az *ugráltatók* nevet viseli. Az előzőleg tárgyalt válfajok többségéhez hasonlóan ennek keretén belül is két csoportot különíthetünk el; a kisebbeknek szánt domináns hanggal rendelkező mondókákat, és az idősebbeknek inkább megfelelő domináns hang/betű nélküli csoportot. Az utóbbi csoportba tartozó darabok a számottevőbbek. Ez a számbeli eltérés a két csoport között még kifejezettebbé válik, ha néhány mondókát /éspedig inkább domináns hanggal rendelkezőket/ kivonunk e válfajból. Így pl. a *Zsip-zsup, kenderzsup* címűt, amely esetében helyesírási szempontból a hosszú *ú*, *í* megfelelőbb a mondókabeli rövidnél /zsúpfedél, zsúptető/, de mint ahogy más esetben sem, úgy ezúttal sem eszközöltünk semmiféle változtatást a kötetben, illetve a feldolgozás anyagában. E mondóka mellett, ugyancsak hangstruktúrája folytán, a *Vilivár, Hentesvári* című is inkább tartozik a *nyelvtörökhöz*, vagy méginkább a *hintáztatókhoz*. Talán mégis inkább ez utóbbiakhoz, hisz a kicsik számára igen kedves játék akkor, ha karban hintáztatva az utolsó szó elhangzásával ágyukra, párnákra huppantjuk le őket. A domináns hanggal/betűvel rendel-

kezdő *Arra, kakas, arra tyúk* és az e hanggal/betűvel nem rendelkező, de az előbbire címében is nagyon emlékeztető *Erre, kakas, erre, tyúk* két kis versnek is máshol lenne a helyük, legalábbis azon funkciójuk szerint, amelyeket e sorok írója gyerekkorából ismer. Vagy az egyik, vagy a másik verset a játék hevében összekapottak szétválasztásakor mondta a kibékítősüket vállaló, a veszekedőknel rendszerint erősebb fizikumú játszótárs. Amíg a békéltető szövegét mondja, addig a kakaskodók kezét lefogva tartja, s miután ezek mérge alábbhagy, válluknál fogva egymástól ellenkező irányban el is fordítja őket, - ezért a mondókában az irányt mutató névmás, de a *gyalogút* szó is, stb. Az ugráltatáshoz, ugráláshoz, vagy hasonló mozdulatok végzéséhez e szavak semmiféle buzdítást /még csak ritmikait sem/ nem nyújtanak, tehát jelentésükkel éppen a mondókaszöveg más funkciójára utalnak. A domináns hang/betű meglétével és a szóismétlésekkel az egymás ellen fordulóknak vérenek pulzusát, ritmusát igyekszik megnyugtatni, a rendes kerékvágásba terelni. Az ugráltatóknak, tehát az ebbe a válfajba tartozó verseknek ezzel éppen ellentétben, a szabad mozgásra, elevenségre való biztatás a céljuk, s e rendeltetést szolgálja minden szavuk. Ebből következőleg a szóban forgó két mondóka inkább kerülhetne az *alkalmi mondókák* csoportjába, amelyek, mint nevük is mondja, mondása az *alkalmak* heterogén volta következtében egymástól elütő, egymástól darabosabban különböző szövegeket foglalnak magukba. Csakúgy határozottabban különül el *A kállói szőlőben* című mondóka is az *ugráltatók* válfajától, éspedig domináns hangja/betűje és *o-ó, ő-ő* magánhangzópárhuzamai révén, s így realisabb volna *nyelvtörőnek* tekintenünk.

A *serkentők* száma annyira elenyésző /mindössze négy/, hogy érdemlegesebb megállapítás megtételéhez éppenséggel semmi serkentést sem nyújtanak, de a *csúfolók* és *játékserkentők*, valamint e csoporton belül fentebb elemzett válfajokkal kapcsolatos megállapítások tükrében az sejlik fel, hogy e két kevés szöveget tartalmazó válfajban is, valamint a csakúgy kevés darabot számláló *mondókák a Naphoz, a Holdhoz és az esőhöz* cím alá tartozók esetében is, a gyermekek fiatalabb és idősebb korosztálya számára különíthetünk el kb. fele-fele arányban, szövegeket, azzal a megjegyzéssel, hogy a domináns hanggal/betűvel rendelkező versek tartoznak az első, a domináns hanggal/betűvel nem rendelkezők pedig a második csoportba.

A harmadik csoportba sorolt mondókaválfajok még egységesebbeknek tűnnek, mint az első csoportbeliek. Kivételnek csak az *alkalmi mondókák* válfaja látszik a számadatok alapján, mert a 11 mondóka közül 5-ben van domináns hang/betű. Ez azonban nem véletlenül van így. Eslősorban azért nem tekinthető véletlennek ez a helyzet, mert /amint azt már fentebb említettük/ nagyon elütnek azok az *alkalmak* is egymástól, amelyek egy-egy szöveg elmondását az adott körülményekhez illően szükségessé teszik/pl.: a gyermek sírása, a játék felnőttről való kezdeményezése, kihullott tejfog, stb./, s amit a mondóka ritmusa, hangulata, valamint hangstruktúrája, szóanyaga és mondatszerkezete hűen tükröz. E válfaj darabjainak tárgya, terjedelme, szóismétlődései, domináns hangja/betűje, vagy ez utóbbi kettő elmaradása, kifejezi továbbá azt is, hogy e versek között is vannak olyanok,

amelyek fiatalabb-, és olyanok is, amelyek idősebb korú gyerekeknek valók. De e mondókák közül is a *Cselő, cselő, szők, szők, szők* című *ő-ő* hangzópárhuzama, valamint a *Lopó, lopó, loptató* című *o-ó* szembeállítás és *ó, t* domináns hangjai/betűi folytán inkább tekintjük *nyelvtörő*nek, mint *alkalmi mondóká*knak. Ha pedig a két szöveget kivonjuk innen, akkor jelentősen lecsökken ebben a válfajban is a domináns hanggal/betűvel rendelkező mondókák száma, s ezzel kiiktattuk ennek a válfajnak csoporton belüli kivétel-látszatát is.

Az alkalmi mondókák kapcsán jellemző tulajdonságként említett változottság viszont a csoport valamennyi válfajának sajátóságaként is felfogható, ugyanis e csoport mindegyik válfajára a mozgás, a kinetikai, és a verbális síkon lefolyó dinamikus változás jellemző. Ennek következtében logikusnak tűnik, hogy az e válfajokba sorolt versek többsége nem, vagy esetleg /a kisebbeknek szóló szövegek/ egy domináns hanggal/ betűvel rendelkeznek. Ilyen viszonyok között szinte szó szerint 'szemet szúr'nak az e válfajokba sorolt olyan szövegek, amelyek két vagy több domináns hanggal/betűvel rendelkeznek. Ilyenekből ez esetben kevés van. És ennek ténye meglepőnek tűnhet, de mint feltárt jelenséget értelmezhetjük a domináns hang/betű mint mértékegység, mint viszonyító elem alkalmazhatósága mellett szóló bizonyítékként is a mondókaválfajok meghatározásának és pontosításának feltáró munkájában. Így a *táncmondókák* közül a *Lánc, lánc, tenger, lánc* című választhatjuk külön két domináns hanggal/betűvel való rendelkezése miatt, s hogy kivált a többiek közül nem is véletlen műve, ugyanis a dallammal rendelkező népi gyermekjátékok között a helye. Az *Akának, bakának* című mondókának sem a *tréfás mondókák, mondókamesék* között a helye, hanem három domináns hanggal/betűvel való rendelkezése következtében a *nyelvtörők* között, ahova ugyanezen okokból a *Bika, bika, bölömbika* című mondókát is soroltuk fentebbi említésekor. Ezek után azt állapíthatjuk meg, hogy egyetlen egy kivétel maradt, az *Ég a gyertya, ég* című mondóka a *guggócskák* közül. De vajon kivétel-e? Guggócskának guggócska, ehhez nem fér kétség. A körben álló, egymás kezét fogó gyerekek képe, és az *é* hosszú hangzása a gyertya égésének tartós folyamatát képileg és akusztikailag is kifejezi, aláfesti, a gyertya lángjának kialakását pedig csak úgy a gyermekek hirtelen, reflexszerű leguggolása. Mondókázva is eljátszható, de alapjában véve mégis énekes népi gyermekjáték ez a darab is, tehát nem is kivétel, mert más csoportban a helye.

De ha már kivételről esett szó, akkor mércéink alkalmazásával, és az egyes hangot számszerűséggel felérő módon kiemelő alliterációra hivatkozva inkább a *nyelvtörő*khez sorolnánk a *Széna, szalma, szét van szórva tréfás mondókák, mondókamesék* sorában számontartott mondókát, és ugyanebből a válfajból még az e határozott kiemelése miatt úgyszintén *nyelvtörő*nek minősítenénk az *Egyszer volt egy teve* című kis verset, ez utóbbit azonban tétozódóbban, mint az előbbi epikusabb volta miatt. Az említettekkel szemben a *Csiüt-csatt, csörög a kocsi* címet viselő kis szöveg ritmusa alapján inkább *ugráltató*nak, az *Ábécédé, borjúláb* közléstartalma és záró szava szerint *serkentő*nek, míg a *Pad alatt, pad alatt* ugyanezen elemek alapján

kiolvasónak tűnik inkább. A gyűjtemény valamennyi mondókájához viszonyítottan két mondóka, hangrendeződését tekintve nagyon szórít, szóhasználatában a kötet darabjaira nem jellemző személyes látás és élmény jut kifejezésre a közösséggel szemben, s ez jellemzi cselekménysorának, közlésének elmondását leírását is. E jegyek alapján tehát a *Répa, reték, mogoró* és az *Öregapó a polyvásban* címmel szereplő szövegek inkább emlékeztetnek századeleji műköltészeti népies gyermekversekre, mint mondókákra.

A kifejtettek alapján azt hisszük, megállapíthatjuk, hogy MATIJEVICS Lajos mondókafelosztása alapjaiban véve megalapozott, s a domináns hang/betű kritériumának alkalmazása nyomán felbukkanó különbségek elrendezése, egyes szövegek más válfajokba történő besorolása indokolt. De ettől függetlenül a mondókák válfajok szerinti csoportosítása, az előzőek során felsoroltak következtében, így is összetett feladat. A domináns hang/betű kritériumának alkalmazásából adódóan határozottan kifejezésre jutott, hogy a válfajokon belül természetes, tehát szükséges is a gyermekkorosztályok között legalább kettőt szem előtt tartani, de három, a beszélni még folyamatosan nem tudó, vagy ennek csak kezdetén álló kicsinyek korosztályának megkülönböztetése is lehetséges. Ezzel nem mondunk újat, ilyen mondókás könyv már jelent meg¹³. A népköltészet tehát tudott teremteni olyan alkotásokat, amelyek a gyermekek szellemi fejlettségére és fejlődésére is tekintettel volt, és ezt a gyűjtésnek és osztályozásnak is tudatosan szem előtt kell tartania. Reméljük, hogy mondókával való más célú bíbelődésünk eredménye ebben segítséget nyújthat.

JEGYZETEK ÉS IRODALOM

1. Tíz, tíz, tiszta víz Jugoszláviai magyar népi mondókák. Gyűjtötte és sajtó alá rendezte MATIJEVICS Lajos. Újvidék. Forum Könyvkiadó, 1976.
2. MATIJEVICS Lajos: i. mű. Utószó, 222. old.
3. MATIJEVICS Lajos: i. mű, 231. old.
4. DEME László: Hangtan. In.: A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Budapest, 1961., 74. old.
5. DEME László: i. mű, 74. old.
6. DEME László: i. mű, 85. old.
7. SZENDE Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. Akadémia Kiadó. Budapest. 1976. 146. old.
8. BAGI Ferenc: Madjarski jezik. Skripta, I. i II deo/ Magyar nyelv. Jegyzet, I. és II. rész./ Novi Sad, 1983. 4-16. old.
9. F. KOVÁCS Ferenc: Mondóka, gyermekvers, esztétikum. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986. 22. old.
10. ORTUTY Gyula /szerk./ Magyar népdalok I.-II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest, 1970.
11. MATIJEVICS Lajos: A kishegyesi kiszámolók. In: Tanulmányok. Az Újvidéki Egyetem Bölcsész-tudományi Karának Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszéke. Újvidék, 1969. 187-222. old.
12. VOIGT Vilmos: Kishegyesi fonorejtvények /Értelmetlen szövegek értelmezése/. In.: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei. 23-24. sz., 1975. 169-186. old.,

- és: Fonetika és fonológia egy folklór műfajban. In.: Értékezések, Monográfiák 3. Jugoszláviai magyar folklór. Szerkesztette: Jung Károly. Újvidék, 1983. 320-326. old.
13. Cinege, cinege, kismadár... Népi mondókák, gyermekjátékok kicsinyeknek MRT-Minerva, Budapest, 1975. A Rádió Ifjúsági és Gyermekosztálya pályázatának anyagából összeállította BORSAI Ilona és KOVÁCS Ágnes. Szerk.:DERÉRA Éva.

BORISLAV JANKULOV ELFELEJTETT DÉLSZLÁV HÓSDAL-FORDÍTÁSAI

A magyar-délszláv kapcsolattörténeti archeológia ismeretlen fejezete

Jung Károly

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék

Közlésre elfogadva: 1989. november 21.

A délszláv hősepika magyar recepciója és fordításai jelentős helyet foglalnak el a magyar-délszláv művelődéstörténeti és néprajzi egybevető vizsgálódás körében. A magyar művelődés igen korán felfigyelt a balkáni hősepika értékeire, s számos költő és műfordító tett eredményes kísérletet a hősepek magyar nyelvű megszólaltatására, soraikban a XIX. századi magyar irodalom nem egy kitűnősége foglal helyet, s nem kicsi azoknak – a többségükben vidéki – kismestereknek a száma sem, akik szinte programszerűen vállalkoztak erre a küldetésre. A jugoszláviai magyar művelődéstörténet nem kis büszkeséggel állapíthatja meg, hogy az utóbbiak túlnyomó többsége éppen a mi vidékünkéről származott, ami érthető is, hisz az egykori Délvidék, a mai Vajdaság mindig soknemzetiségű volt, s az igazi idevalósiak, lettek legyen akár hírlapírók, disznókereskedők, szatócsok vagy éppen alispánok, általában legalább még két itteni nyelvet bírtak saját anyanyelvük mellett. Érthető tehát, hogy a boldog időkben egymás művelődési értékei iránt is mélyeséges tisztelettel viseltettek, s egymás értékeit saját nemzetük felé is közvetíteni kísérelték meg, többek között éppen a műfordítás által.

Mindez, persze, korántsem ismeretlen és feldolgozatlan fejezete a magyar-délszláv kapcsolattörténetnek; jó néhány komparatista foglalkozott eddig is a délszláv hősepika magyar recepciójának és magyar nyelvű fordításainak kérdésével. Korántsem törekedve a teljességre, utalnunk kell itt például Bori Imre¹, Dávid András², Veselinović-Šulc Magdolna³, Fried István⁴, Póth István⁵ és mások munkáira, amelyekből alapjában véve jól kirajzolódnak a délszláv epikus költészet magyar megszólaltatására irányuló törekvések.

Könyveik, tanulmányaik és cikkeik alapján szinte úgy vélhetné a mai kutató, hogy a kérdéskör lerágott csont, tehát ez a kapcsolattörténeti vizsgálat szinte már lezártnak tekinthető. Az említett /és nem említett/ kutatók munkáiból kihüvelyezhető a kérdés gazdag irodalma, sőt ma már az is tudható, hogy a bécsi Magyar Hírmondó már 1782-ben mondaszerű szöveget közölt Královits Márkóról, a "Rátz Hercules"-ről,⁶ s aztán Kazinczytól Vitkovicsra át Radics Györgyig, Dömötör Pálig és Margalits Edéig a kismesterek sora foglalkozott a délszláv hősepikával, s fordított is belőle jócskán⁷. Persze Székács Józsefről sem szabad megfeledkeznünk, aki nagyon korán, már 1836-ban, tehát az Európa szerte hírnevet szerzett Vuk Karadžić kortársaként egész kötetnyit fordított és tett közzé könyvalakban a szerb népdalokból és hősrégéből⁸. A XIX. század második felében és végén a zombori Margalits Ede vezet a délszláv hősepika magyar nyelvű megszólaltatásában, ezt két könyve is bizonyítja, egyik még a kor Olcsó Könyvtárában is megjelent, tehát nagy olvasóközönséghez juthatott el.⁹ Eddig azt hihettük, hogy a Millenniumot követően és Margalits felbuzdulása után – csak megemlítve itt a szlavistának és kapcsolattörténésznek is elsőrendű műfordítót, Szegedy Rezsőt¹⁰ –, tulajdonképpen szélsősebb korszak következett a nagy magyar századfordulón és az azt követő esztendőkből a magyar-délszláv kapcsolattörténet kutatásában.

1914-ben kitört az első világháború, érthető tehát, hogy abban az időben nem lehetett konjunktúrája a balkáni délszláv hősepika fordításának és kommentálásának, s ugyanez vonatkoztatható a Monarchia széthullását és a nagy európai átrendeződést követő, két világháború közötti időszakra is. Vannak persze kísérletek a kisebbségi magyar sajtóban a királyi Jugoszláviában, de ez az anyag jórészt feltáratlan és feldolgozatlan, s nem lehetetlen, hogy az efféle fordítói munkálkodást az ügybuzgalom mellett egyfajta fogcsikorgató lojalitás is befolyásolhatta. Nyilvánvaló, hogy a jugoszláviai magyar művelődéstörténet feladata ezeknek az adatoknak a feltárása és feldolgozása, hisz ezeket a előzményeket is számon kell tartanunk, ha a későbbi, igazán költői vállalkozásokról beszélünk. Ezeknek sorában fontos hely illeti meg Csuka Zoltánt, aki több kötetre valót fordított a délszláv hősepikából¹¹, később pedig Nagy Lászlót, aki a bolgár népköltészet fordítása után a jugoszláv hősepikából is sokat fordított¹². Meg kell említeni még Stojan Vujičić és Kiss Károly két közös vállalkozását, mindkettő kötetben is megjelent, a Zrínyi énekek¹³ és a Hunyadi énekek¹⁴ ciklusait összefoglaló fordításokat. Az persze más kérdés, hogy a szerbül nem is tudó Kiss Károly milyen költői erővel tolmácsolta ezt az epikus műfajt.

Tehát a XIX. század elejétől napjainkig – több-kevesebb hiátussal – egyfajta folyamatossága állapítható meg a délszláv hősepika magyar fordításainak, s mindez eléggé ismert is a kutatás előtt, s magyar és a jugoszláviai magyar irodalom- és kapcsolattörténészek munkáinak jóvoltából.

Hogy azonban a kutatói szerencse a továbbiakban is hozzátehet még egy-két új adatot, vonatkozást ehhez a kérdéskörhöz, azt éppen e mostani előzetes beszámolóknak szeretné igazolni.

Kutatóintézeti megbízatásaim között szerepel egy olyan tervmunkálat is, amelynek feladata feltárni, lajstromba foglalni és a hazai magyar /és nem magyar/ kutatók számára hozzáférhetővé tenni a magyarországi archívumokban található kéziratos néprajzi anyagot, amely a mai Jugoszlávia területére vonatkozik. Többszöri budapesti kutatómunka során először a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárának átvizsgálásához fogtam, s már eddig is százat jóval meghaladó számú kéziratot vehettem számba, amely az itteni magyar, szerb, szlovák, rutén és német gyűjtéseket, leírásokat tartalmazza. A kéziratok között igazi csemegék is vannak; feldolgozásukat és közzétételüket elsőrangú feladatommak tekintem.

Ezek között szerepel egy nagyalakú, 47 lapos kézirat is, amelyet a katalógus lakonikusan "Szerb népköltési gyűjtemény, fordítások" meghatározással szerepeltet, s Borislav Jankulovot jelöli meg szerzőként¹⁵. /A mutató tévesen Jankulovot emleget./ Nos, mivel a név nem volt ismeretlen számomra, s természetesen érdekelt, hogy mi rejlik a szerb népköltési gyűjteményben, a kéziratot megvizsgáltam. A kézbevett és átolvasott kézirat maga volt a meglepetés, s talán nem tűnik szerénytelennek, ha hozzáfűzöm: a felfedezés.

Megállapíthattam ugyanis, hogy a "Szerb népköltési gyűjtemény" teljes, összefüggő kézirata egy nyomtatásban soha meg nem jelent könyvnek, amely a délszláv hősepike Banović Sekulájának, tehát a magyar Székely Jánosnak vitézi tetteit beszéli el, s a fordító nyolc hosszú hősköltemény teljes, epikus tízeseiben megadott magyar fordítása mellett bevezető tanulmányt is írt "A Bánovity Szekuláról szóló mondakör a szerb hősrégékben" címmel. A felfedezés izgalmától fűtött rögtöni irodalmi nyomozás arról győzött meg, amit rögtön sejtettem: a kézirat anyaga ismeretlen az összehasonlító kutatás előtt, s a mű valóban soha nem jelent meg. *Először: majdnem megjelent:* a Révai Lexikonban ugyanis az olvasható Jankulov Borislávról, hogy "Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románc-gyűjteményének magyar fordítása"¹⁶. A kézirat és a lexikoninformáció tehát összefügg: úgy tűnik, előkerült az ugyan a sajtó alatt volt /?/, de soha meg nem jelent mű kézirata. A kéziratot tartalmazó adattári iratgyűjtő még egy alapvetően fontos adatot tartalmaz: Jankulov kézirata Sebestyén Gyula hagyatékából került elő. Ebből aztán kikövetkeztethető, hogy Sebestyén lehetett a mű szerkesztője, s valószínűleg a Kisfaludy Társaság kiadásában kellett volna megjelennie. Jankulov kéziratának bevezető tanulmányán ceruzával eszközölt szerkesztői javítások és kihagyások vannak, ami arra utal, hogy sajtó alá rendezett kéziratról van szó. Valószínűleg nem lesz nehéz megállapítani, hogy a javítások és intervenciók valójában Sebestyén Gyulától származnak-e. Mindennek ellenőrzése megoldásra váró feladat.

Mivel ez a beszámoló csupán előzetes jelentés a felfedezésről, a teljes elemzés előtt ezúttal csupán néhány hipotézis megfogalmazására van lehetőség. Ezek egyike például az, hogy a kézirat nem egyszerre készülhetett el, hanem három részletben, s valószínűleg a szerző /a fordító/ és a szerkesztő egyetértése gyúrtathott belőle teljes könyvkéziratot. Ezt egy Jankulovtól származó "Folyt. Köv." bejegyzés látszik bizonyítani, amely ugyanazzal a

tintával át is van húzva a kéziratban!¹⁷ Mivel tudjuk, hogy az 1914-es esztendő megelőző időszakban /és később is/ Sebestyén Gyula volt az Ethnographia szerkesztője, valószínű, hogy Jankulov előbb folytatásos folyóiratközlésre gondolhatott, s egy könyv terve csak később alakulhatott ki-valószínűleg közös megbeszélés alapján. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a kézirat keltezetlen, és semmi sem jelent meg belőle a folyóiratban. Cáfoló vagy igazoló válasz persze a Jankulov- vagy Sebestyén-korrespondencia alapján kapható majd, ha folyt levelezés a két érintett között, s az fönn is maradt. Ennek kutatása szintén megoldásra váró feladat. /Az Akadémiai Kézirtár ilyen anyagot nem tartalmaz, s a Kisfaludy Társaság fennmaradt jegyzőkönyveinek előzetes átnézése sem vezetett eddig kézzelfogható eredményre./

Másik hipotézisünk az lehet, hogy a sajtó alá rendezett kézirat megjelenését az 1914-ben kitört világháború hiúsította meg. Elképzelhető, hogy 1912-1913-ban megindulhattak a szerkesztési és sajtó alá rendezési munkálatok, de - ha a mű sajtó alatt is volt - a megjelenés elmaradt a közismert történelmi összefüggések miatt. /Ez volt az az időszak, amikor például Berze Nagy János akkor novumnak számító meseszótára is sajtó alatt volt, tizen-négy ívet ki is szedtek belőle, de végül is nem jelent meg, s a kézirat is örökre elkallódott.¹⁸ / Jankulov kézírata esetében - ebben a pillanatban nincs rá okunk nem hinni - a sors kegyes volt: a Sebestyén-hagyatékban legalább a kézirat az utókorra maradt, s várta újrafelfedezőjét. S talán nem tűnik túl hangzatosnak, ha megállapítjuk róla, hogy a magyar-szerb baráti közeledés és kapcsolatkeresés valóban értékes és megható, elfelejtett századfordulós dokumentuma.

Felmerülhet a jogos kérdés, hogy miért számíthat fontos felfedezésnek a magyar-délszláv népköltészeti kapcsolattörténet szempontjából! Borislav Jankulov kézírata, s ki ez a Jankulov, akinek a nevével és munkájával a jövőben nem lehet nem számolni, ha a délszláv hősepika magyar recepciójának és fordításirodalmának kérdését tárgyaljuk. Úgy tűnik, mindkét kérdésre már most is elég pontos váasz adható.

Borislav Jankulov személyéről és életművéről - éppen a jugoszláviai magyar művelődéstörténeti és kapcsolattörténeti kutatások eredményeképpen - megbízható áttekintésünk van. Szeli István a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején három cikkében is foglalkozott Jankulov személyével és életművével, illetőleg a magyar kultúrához kötődő kapcsolataival. E cikkek egyike nekrológ volt¹⁹, mert Jankulov matuzsálemi kort megérve 1969-ben hunyt el. Szeli cikkeiből egy hallatlanul érdekes életút és életmű képe bontakozik ki, amelyet érdemében szinte senki sem érintett, hisz Jankulov művei, túlnyomó többségükben, kéziratban maradtak. Úgy látszik, a kéziratban maradás átokként kísérte végig a szerzőt egész életútján. Biográfiája dióhéjban a következő: 1878-ban született Módoson /Jaša Tomić/, s a Szerb Matica ösztöndíjasaként került Pestre bölcsészhallgatónak. Hogy nem lehetett átlagos bölcsész, azt az az adat látszik bizonyítani, amelyet egy akadémiai publikációban olvashatunk: meg tudjuk belőle, hogy Jankulov Borislav bölcsészhallgató történettudományi jutalmat kapott.²¹

Tanulmányai befejeztével mindössze két évet töltött Újvidéken tanárként, mert az itteni szerb lapok "magyarónsága" miatt elűldözték, 1905-től egészen a Monarchia széthullásáig a bajai tanítóképzőben nevelősködött, majd tanított. 1919-től Pancsován élt, kezdetben dolgozott is az ottani gimnáziumban, de az a közeg sem fogadta be, s így igen korai nyugdíjaztatásától hosszú életet végéig alapjában véve teljesen elfeledetten élt Módoson. A magyar-délszláv kapcsolattörténet számára Szeli István fedezte fel, de az azóta eltelt húsz esztendőben gyakorlatilag senki sem foglalkozott életművével.²²

Az előkerült kézirat kapcsán – az alábbiakban – mindössze azokra a mozzanataira térhetünk ki életrajzának, amelyek bizonyos eligazítást kínálhatnak. Szeli István nekrológiájában olvasható a következő mondat: "Székely Jánosról szóló szerb román-gyűjteményének magyar fordításait a Nemzeti Múzeum kéziratára őrzi".²³ Ez a mondat alapjában véve – s részben szó szerint is – azt a mondatot visszhangozza, amelyet a Révai Lexikonban olvashattunk, s amely így szól: "Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb román-gyűjteményének magyar fordítása".²⁴ Nos, a Szeli Istvánnal folytatott beszélgetésből megtudhattam, hogy a kézirat a Nemzeti Múzeum kéziratárából nem került elő, bár jómaga az előkerítését megkísérelte. Tőle tudtam meg azt is, hogy ezt az adatot magától Jankulovtól hallotta, aki a kéziratot a századelő óta nem látta.²⁵ Ha a Banović Sekula-fordításoknak volt is még egy kézirata, az valószínűleg lappang. Mindez további kutatást igényel. Annyi azonban ma már biztosan korrigálható, hogy nem Jankulov román-gyűjteményéről van szó, hanem korábban már publikált szerb népköltészeti anyag fordításairól. Ezzel kapcsolatban tehát már a Révai Lexikon adata is félrevezető.

Szeli István Jankulov-cikkeiből az is megtudható, hogy a fordító mindkét irányban: szerbről magyarra és magyarról szerbre fordított, szépirodalmat éppen úgy, mint népköltészeti szövegeket.²⁶ Mindebből azonban nyomtatásban nem jelent meg semmi. /A későbbi komparatisták közül csupán Dávid András utal arra szerbhórvát nyelvű kapcsolattörténeti kötetében, hogy Borislav Jankulov "na madjarski je prevodio srpskohrvatske junačke pesme"²⁷, forrást azonban nem jelöl meg, így arra lehet következtetni, hogy a megállapítás Szeli István Jankulov-cikkein alapszik. Dávid András az egy évvel később kiadott magyar nyelvű kapcsolattörténeti kötetében²⁸ nem említi Borislav Jankulovot, pedig a Székely János – Banović Sekula kérdés-körnek igen terjedelmes és fontos fejezetet szentelt.²⁹ A kézitról – ebből következően – neki sem lehetett tudomása./

Összefoglalva ennyi lenne az, amit eddig a Jankulov-filológia az itt tárgyalt fordítások kérdésével kapcsolatban felvetett. Elképzelhető azonban, hogy a levelezés kutatásával a következőkben még egyebek is felmerülnek. A jelen pillanatban csupán felvethető az az elképzelés, hogy Jankulov a szerb népköltészet magyar fordításához az ösztönzést és indítást abban a bajai szellemi műhelyben, a Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézetben kapta, ahol negyed évszázadig, 1892-től 1916-ig Bellosics Bálint is dolgozott, sőt direktorkodott is.³⁰ Jankulov 1905-1918 között volt ugyanennek az

intézetnek a nevelője, később tanára, tehát legalább egy évtizedig Bellosics-mellett, esetleg vele tudományosan is együttműködve, kaphatta az indíttatást a szerb hősepika fordításához. Mivel Bellosics életműve és bibliográfiája³¹ a szakma előtt ismert, itt mindössze arra utalok, hogy ő volt egyike azoknak az érdekes magyar néprajzkutatóknak, akik a magyarországi vendek, szlovének, németek, sokácok, tehát a nemzetiségek hagyományait írta le és közölte magyarul a tudományos és az olvasók felé. Ennek a lehetséges szellemi kontaktusnak a vizsgálata és feltérképezése ugyancsak ránk vár; a bajai Tanítóképző Intézet Értesítőinek áttanulmányozása bizonyára eredményre vezet majd.

Előzetes jelentésünk befejezéseként szólni kell arról is, hogy miért kell fontosnak tartani Borislav Jankulov századfordulós délszláv hősepikai fordítássorozatát és a Székely Jánosról írt bevezető tanulmányát. Ennek fényében ítéltethető meg ugyanis az előkerült kézirat jelentősége.

A délszláv epikus énekekben szereplő magyar történeti hősök kérdéskörével a legalaposabban Dávid András foglalkozott évtizede megjelent monográfiájában.³² Könyvében majdnem két ívnyi terjedelmet szentelt Székely János – Banović Sekula kérdésének a délszláv hősepikában. A kérdéskör kutatásának előzményéről állapítja meg a következőket: "Ennek a nemes ihletből fogant markáns vitézi figurának a teljes költészeti anyagával, néhány részletkérdés kivételével, nem foglalkoztak sem magyar, sem délszláv részről."³³ A tanulmányban közölt illusztratív szövegrészeket szinte kizárólag saját fordításában közli, ami valóban arra vall, hogy nem álltak rendelkezésre korábbi műfordítások és áttekintő értelmezési kísérletek.

Jankulov tanulmánya és a nyolc délszláv hősének magyar átültetése fontos adalékot kínál tehát a Sekula-kérdés vizsgálatának elctörténetéhez, valamint esetleges újbóli áttekintéséhez. A nyolc szöveg a következő:

1. Bánovity Szekulát a tündér megszojtatja;
2. Bánovity Szekula házassága a tündérrel;
3. Bánovity Szekula és a harminc udbinyai török;
4. Bánovity Szekula az arab börtönben;
5. Szekula átváltozása kígyóvá;
6. Ugyanaz, de más változatban;
7. Bánovity Szekula és a török császár;
8. Az udbinyai bég és Bánovity Szekula.

Ami Jankulov bevezető tanulmányát illeti, melynek eredeti címe "A Bánovity Szekuláról szóló mondakör a szerb hősregékben", de föltehetően Sebestyén Gyula szerkesztői plajbásza nyomán némileg megváltozott "Székely bán mondaköre a szerb hősköltészetben" címre, külön elemzést igényel, s nem lehet tárgya ennek az előzetes jelentésnek. Mindenesetre a magyar és a szerb összehasonlító mitológiai kutatás is haszonnal forgathatja majd, ha egyszer nyomtatásban is megjelenik. Az egész kérdéskör részletes vizsgálata, feldolgozása, valamint az egész kézirat közzététele magától értetődően elsőrangú feladat.

S legvégül elmondható, hogy Jankulov nem saját gyűjtését fordította magyarra, mint ahogy az a Révai Lexikonból és ennek nyomán Szeli István cikkeiből kiolvasható lenne. Maga a kézirat utal az egyes szövegek lapalji jegyzeteiben arra, hogy hol találhatók meg az eredeti hősénekek. /De nem mind a nyolc szöveg esetében!/ A jelzett lelőhelyeket így adja meg Jankulov: "Bánovity Szekula a népköltészetben c. énekgyűjtemény a Popovity testvérek kiadásában. Újvidék." Nos, némi nyomozással és a kiadvány címének visszafordításával elő is került egy múlt századi kiadvány, mely a "Banović Sekula u srpskim narodnim pesmama" címet viseli, s valóban Újvidéken jelent meg a jelzett kiadónál.³⁴ Ebben a kötetben csupán öt szöveg szerepel, melyek közül Jankulov egyet nem használt fel, a további két fordítás alapjául szolgált a Vuk Karadžić-féle "Srpske narodne pjesme" II. kötete, két szöveg eredetijének megállapítása még hátra van azonban. Ugyancsak el kell végezni a szövegösszevetést és a mikrofilológia további teendőit a kézirat kapcsán.

Úgy vélem, ez szép feladat lesz, hisz az elmondottak talán utalnak jelentőségére, de az sem mellékes a mai fölfordult Kelet-Közép-Európában, amit Szeli István írt húsz esztendeje Borislav Jankulov halála alkalmával: "A szláv-magyar megbékélést, az egymásrautaltságot és egymás megismerését hirdette több mint kilencven évig. S nem csak hirdette, hanem tett is érte, írt, agitált, harcolt és küzdött olyan időkben is, amikor ezért csak mellőzés, és kitoloncolás járt. Az elsők között volt, akik az akkor még csak tervekben létező Hungarológiai Intézet gondolatát nagy megértéssel karolták fel."³⁵

Jó lenne a mai sanyarú világban is néhány Borislav Jankulovot magunk és az ügy mellett tudni.

Jegyzetek

- 1 Vö. Bori Imre 1970 és Bori Imre 1987.
- 2 Vö. Dávid András 1970, Dávid András 1978 és David, Andraš 1977.
- 3 Vö. Veselinović-Andjelić, Magdalena 1968 és Veselinović-Šulc Magdolna 1982.
- 4 Vö. Fried István 1979.
- 5 Vö. Póth, István 1987.
- 6 Az adatot Käfer István szlovakistának köszönöm.
- 7 Részletesen taglalja Veselinović-Šulc Magdolna és Fried István a 3. és 4. jegyzetben jelzett műveiben.
- 8 A mű hasonmás kiadása Újvidéken jelent meg 1986-ban, Szeli István és Stojan Vujičić egy-egy kismonográfiányi terjedelmű kíséző tanulmányával együtt.
- 9 Vö. Margalits Ede 1896 és Margalits Ede 1898. Munkásságát összefoglalja Veselinović-Andjelić, Magdalena 1968. 198-218.
- 10 Tanulmányai és fordításai összegyűjtve sohasem jelentek meg. Munkásságát elemzi Veselinović-Andjelić, Magdalena 1968. 219-242.
- 11 Vö. Csuka Zoltán 1946.
- 12 Vö. Nagy László 1953 és Nagy László 1969.
- 13 Vö. Vujičić, Stojan-Kiss Károly 1966 és Vujičić, Stojan-Kiss Károly 1956 a.
- 14 Vö. Vujičić, Stojan-Kiss Károly 1956a.
- 15 Jelzete EA-3630.
- 16 Az 1914-ben megjelent 10. kötetben.

- 17 A kéziratban három helyen olvasható a "Dr. Boriszláv Jankulov" aláírás, ami ugyanerre látszik vallani.
- 18 Berze Nagy János 1957.1.9-10.
- 19 Vö. Szeli István 1969.
- 20 Az előző jegyzetben szereplő adat mellett : Szeli István 1970 és Szeli István 1971. Az 1970-es cikk új kiadása Szeli István 1974. 149-167.
- 21 Akadémiai Értesítő 1902. 150-151. füzet 357.
- 22 Az újvidéki Szerb Matica adta ki telepítéstörténeti munkáját. Vö. Jankulov, Borislav 1961.
- 23 Szeli István 1969.
- 24 Lásd a 16. jegyzetet.
- 25 Ezen a helyen is : köszönöm Szeli István szíves tájékoztatását.
- 26 Vö. Szeli István 1971.
- 27 David, Andraš 1977.191.
- 28 Dávid András 1978.
- 29 Dávid András 1978.93-125.
- 30 Bellosics Bálint életrajzi adatait és műveinek jegyzékét lásd: Barcsai József 1916.
- 31 Az előző jegyzetben jelzett adaton kívül lásd még: Barbarič, Štefan 1977 és Fehér Zoltán 1985.
- 32 Dávid András 1978.
- 33 Dávid András 1978.94.
- 34 Megjelenésének éve bizonytalan. Biztos azonban, hogy közvetlenül 1892 után vagy abban az évben jelenhetett meg. Válogató és utószó nem szerepel benne.
- 35 Szeli István 1969.

IRODALOM

- BARBARIČ, Štefan
1977 Narodopisna Prekmuriana Bálinta Bellosicsa. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1-2. 208-213.
- BARCSAI József
1916 Bellosics Bálint (1967-1916). *A Magyar Királyi Állami Tantudóképző Intézet (Baja) Értetője* 1915-1916.3-1.
- BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetpusok* I-II. Pécs.
- BORI Imre
1970 *Magyar-délszláv irodalmi kapcsolatok*. Novi Sad
Tanulmányok a magyar-délszláv irodalmi kapcsolatokról, Újvidék.
- CSUKA Zoltán
1946 *Délszláv néballadák*. Budapest.
- DÁVID András
1970 *Fejezetek a magyar-délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből*. Subotica.
1978 *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök*. Újvidék.
- DAVID, Andraš
1977 *Mostovi uzajamnosti*. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad.
- FEHÉR Zoltán
1985 Egy régi bajai néprajzkutató tanár, Bellosics Bálint. *Honismeret*, 1985. 3. 20-23.
- FRIED István
1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest.
- JANKULOV, Borislav
1961 *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad
- MARGALITS Ede

1896 *Krályevics Markó* /Márk királyfi/. Délszláv népballedák a XIV. és XV. századból. Budapest.

1898 *A rigómezei ütközet*. Szerb népdal a XIV. századból. Budapest.

NAGY László

1953 *Szabályák és citerák*. Bolgár népdalok és népballedák. Budapest.

1969 *Babérfák*. Délszláv népköltészet. Budapest.

PÓTH, István

1987 *Stazama prijateljstva* Članovi i studije. Budimpešta.

SZELI István

1969 Dr. Borislav Jankulov emlékezete. *Magyar Szó*, 1969. április 22.

1970 Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet. *Tanulmányok* 2. /1970/ 129-141.

1971 A magyar-délszláv kapcsolatok egy iégebbi értelmezéséről. *HITK* 5-6. 83-88.

1974 *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*. Újvidék.

VESELINOVIC-ANDELIĆ, Magdalena

1968 *Srpskohrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX i XX veka*. Novi Sad

VESELINOVIC-ŠULC Magdolna

1982 *A szerbhorvát népköltészet a XIX századi magyar irodalom tükrében*. Újvidék.

VUJIČIĆ, Stojan - KISS Károly

1956 *Zrnyi énekek*. Budapest.

1956a *Hunyadi énekek*. Budapest.

Szerkesztői jegyzet

A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1989. november 10-11-én rendezte meg az újvidéki Bölcsészkar tanácstermében "A hagyomány továbbélésének lehetőségei. IV. Jugoszláv-magyar folklór konferencia" elnevezésű tanácskozását. E tanácskozássorozatra kétéves-ként kerül sor Intézetünk, illetve a budapesti MTA Néprajzi Kutató Csoport szervezésében, váltakozó színhellyel: Budapesten vagy Újvidéken. A munkában a Hungarológiai Intézet belső és külső munkatársain kívül a Néprajzi Kutató Csoport, valamint a budapesti Folklóre Tanszék munkatársai vesznek részt. A konferenciákon, a rendelkezésre álló anyagi eszközöknek megfelelően, időnként más jugoszláv néprajzkutatók is részt vesznek. Az 1983-ban és 1987-ben tartott konferenciák előadásait a Néprajzi Kutató Csoport tette közzé önálló kiadványok formájában, az 1985-ös újvidéki előadások pedig Intézetünk folyóiratában, a *Hungarológiai Közleményekben* láttak napvilágot, az 1985. évi 64-65. számban, valamint az 1988. évi 76. számban. Mindkét tanulmányorozatról különnyomat is készült.

A *Hungarológiai Közleményekben* ezúttal az 1989-es konferencia előadásait közöljük, abban a sorrendben, ahogy a tanácskozáson elhagzottak. A kétnapos munkát Pató Imre, a Hungarológiai Intézet igazgatója nyitotta meg, bevezetőt és zárószót Jung Károly, a konferencia szervezője mondott.

Az előadásokat sajtó alá rendezte és a tanácskozási néprajzi különszámot szerkesztette Jung Károly.

